

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૫૦૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પૃથ્વી વલ્લભ

વિષય ૬ : ૩

પૃથિવીવદ્ધભ

લેખક :

કનૈયાલાલ માણિકલાલ મુનશી

પ્રકાશક :

ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લિમિટેડ-મુંબાઇ.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

પ્રસ્તાવના

- - -

અનેક લેખકો મુંજની કાર્તિ તરફ ખેંચાયા તેને વીશે લખવા પ્રેરાયા છે; અને રસિક ભોજને નામે મધ્યાકાલીન માળવા કવિતામાં અમર થયું છે, છતાં તે પ્રતાપી દેશનો પ્રતિનિધિ મુંજ પણ હતો એમ માનવાને કારણ મળે છે.

એનાં ખીરદો એના પ્રભાવનું કુંક પ્રતિબિંબ પાડે છે, અને સમકાલીન કવિઓની પ્રશ્નસા પણ તેજ સાક્ષી પુરે છે. તેના સમકાલીન કવિઓમાં નીચે લખેલા કવિઓ આવી ગય છે.

૧. ધનંજય, જેણે દશરૂપક લખ્યું. તેમાં તે મુંજ વીશે કહે છે:--

વિષ્ણોઃ મૃતનાપિ ધનજયન વિદ્વન્મનોરાગનિબન્ધેતુઃ ।

આવિષ્કૃત મુજમહીશગોષ્ઠીવૈદગ્ધ્યમાજા દશરૂપમેતન ॥

“આ દશરૂપક જે વિદ્વાનોની પમદંગી અને આનંદનો હેતુ છે તે મેં વિષ્ણુસુત ધનંજયે રચ્યો છે; કારણ કે, મુંજરાજની ચતુર વાર્તાલાપનો ભાગી થવાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો.”

૨. ધનિક, જેણે સસ્કૃત અને પ્રાકૃત કાવ્યો લખ્યાં છે. અને દશરૂપક ઉપર અવલોક નાગની સુંદર ટીકા લખી છે. આને કેટલાક ધનંજયજી માને છે, ને કેટલાક ધનંજયનો ભાઈ માને છે.

૩. સર્વદેવનો પુત્ર ધનપાલ એણે “પૈયા લક્ષ્મી” નામનો પ્રાકૃત કોષ અને પાછળથી જૈન થયા પછી કૃષ્ણમપ્તાર્શિકા લખ્યાં.

૪. ભદ્ર હલાયધ પહેલાં કૃષ્ણરાજના આશ્રય નીચે માન્યખેટમાં દતો; પછીથી એ મુજની સભામાં આવ્યો. તેનાં કાવ્યોમાં અભિધાનચિતામણિ, કવિરહસ્ય, અને પિંગલછંદસત્ર ઉપર મૃતમજીવિની નામની ટીકા લખેલી છે.

૫. મૃગાકગુપ્તનો પુત્ર પદ્મગુપ્ત. તેણે મુજ પછી ગાદીએ આવનાર સિંધુરાજના સમયમાં નવમાહમાંકર્વાગત લખ્યું. તે લખે છે.

મરસ્વતીજલ્પલતૈકકન્દમ
વન્દામહં વાકપતિરાજદવમ ।
યમ્ય પ્રમાદાદ્રયમગ્યનન્ય-
કવીન્દ્રવીર્ણે પાથ્ય મચરામ ॥

“કદપલતા સમી મરસ્વતીનો લાડીલો, અને જના પ્રસાદથીજ અમે અપ્રતિમ મહા કવિઓનાં પંથે વિચરવાને શક્તિમાન થયા છીએ એવા મહારાજ વાકપતિ (મુજ)નું અમે વંદન કરીએ છીએ” વળી,

દિવં શિયામુર્મમ વાંચ મુદ્રા
મદત્ત યા વાકપતિરાજદંવ : ।
તસ્યાનુજન્મા કવિશાન્ધવસ્ય
મિનન્તિ તા મપ્રતિ મિધુરાજ : ॥

“મહારાજ મુજ સ્વગે જવાથી મારી વાચા પર મુદ્રા પડી, તે મુદ્રા કવિઓના આંધવ એવા તે મુજના નાનાભાઈ (મે) સિંધુરાજે હવે તોડી છે.”

આ લેખકોની સાક્ષીથી મુજની કાવ્યરસિકતા ભોજ કરતાં કે ઉત્તરે એમ લાગતી નથી. અને તે માત્ર રસિકજ નહોતો માલવાના પરમારોમાં તેનું સ્થાન જેવું તેવું નથી કારણ કે, એના દિગ્વિજયની ખ્યાતિ અત્યાર સુધી ઉતરી આવી છે. તેણે માલવાની ચારે દિશા ધુળવી હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. તેણે સોળ વખત તૈલપને હરાવ્યા એ હકીકત પણ ઐતિહાસિક લાગે છે.

તૈલપ પોતે મહાન્ વિજેતા હતો. તેણે માન્યગેટ (માલખેડમાં)-માં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હોય એમ લાગે છે. તે ચાલુક્ય વંશનો હતો, કલ્લયુરીના લક્ષ્મણ રાજની પુત્રી આન્યાદેવીનો પુત્ર હતો. અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ભમ્મહની પુત્રી જલ્લાદેવી જોડે પરણ્યો હતો. એણે પણ ચોલા, ચેદી, પાંચાળ, અને ગુજરાત દેશો જીતી આખરે મુજ-હરાવી માળવા પર વિજયપતાકા ફરકરાવી હતી. કાં તો મુંજની સાથે રસાકસીમાં કે ગમે તેમ પણ તેણે ‘મહારાજાધિરાજ’, ‘પરમેશ્વર’, ‘પરમભદ્રાર્ક’, ‘સમસ્તભુવનાશ્રય’, ‘શ્રી પૃથિવીવલ્લભ’, ‘સત્યાશ્રય-કુલતિલક’, ‘ચાલુક્યાભરણ’, ‘ભુજબલચક્રવર્તી’, ‘રણુરંગભીમ’ એવાં અનેક ખીરુદો ધારણ કર્યાં હતાં.

એના એક છોકરાનું નામ ‘અકલકચરિત, અથવા સત્યાશ્રય’ હતું. સ્વનદેશનો રાજા બીલ્લમ યાદવ એનો મહાસામંત હતો અને અને તેણેજ મુંજને હરાવ્યો હતો એમ લાગે છે. તેની સ્ત્રી લક્ષ્મી ચાણુના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ઝંઝાની છોકરી હતી. મૃણાલવતીની કથામાં પણ કેંક ઐતિહાસિક તત્ત્વ લાગે છે.

મુંજ તરફ અનેક નવલકથાકારો આકર્ષાયા છે તેમ હું પણ આકર્ષાયો અને વર્ષો પહેલાં આ વાત લખવાનો વિચાર કરેલો. આખરે સદગતભાષા હાજીમહમ્મદના દબાણથી આ વાર્તાનો આરંભ કર્યો હતો. અફસોસની વાત એ છે કે આ પુસ્તક પ્રગટ થાય તે પહેલાં ભાઈ હાજીમહમ્મદનું ખેદજનક મરણ નીપજવાથી આ ચોપડી શોભાવવાની ટાપડીપમાં જે તેની કીમતી સલાહની મદદ મળત તે મળી નથી.

બાબુલનાથ રોડ,
મુંબાઈ.
તા. ૧૬-૨-૧૯૨૧.

કનેયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતા મને આનંદ થાય છે
 આ વાર્તા મારા ધાર્યા કરતા વધારે મજબ હોવાથી ઘણી ચર્ચાસ્પદ
 થઈ હતી. જોટલી એની ચર્ચા થઈ નેટલેજ એમા વાચકોને રસ
 પડ્યો હશે તો મારી મહેનત સફલ થયેલી હું માનીશ.

માણુલનાથ રોડ,
 ૧૯૮૦ ફાગણ વદ ૧૩. }

કનૈયાલાલ માણુકલાલ મુનશી.

રા. લાર્ડ
કૃપાશંકર આચાર્ય

ને

વર્ષોની મૈત્રીના અનેક પ્રસંગો

ના

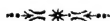
સંભારણામાં.

અનુક્રમણિકા

અકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
	ઐતિહાસિક નોંધ	૧
૧ હું	વિલાસવતી	૩
૨ બું	ભાલભરાજની નિરાધારી	૯
૩ બું	મૃણાલવતી	૧૩
૪ થું	પૃથિવીવલ્લભ	૨૨
૫ મું	વરદાન	૩૦
૬ કું	રસનાધ	૩૯
૭ મું	રસિકતા	૪૫
૮ મું	સત્યાશ્રયનું સંવનન	૪૯
૯ મું	પહેલો મેળાપ... ..	૫૪
૧૦ મું	દયા	૬૧
૧૧ મું	રસનિધિની ખિન્નતા	૬૪
૧૨ મું	સહધર્મચાર	૭૦
૧૩ મું	લક્ષ્મીદેવી રણે ચઢ્યાં	૭૫
૧૪ મું	કાળાપંજર	૮૧
૧૫ મું	માધવનો સંયમ	૮૭
૧૬ મું	ફરી એક પ્રયત્ન	૯૩

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭ મું	કાણુ કોને શીખવે ?	૯૯
૧૮ મું	નિરાધારતા	૧૦૫
૧૯ મું	કાલરાત્રિ	૧૦૮
૨૦ મું	પાદપ્રક્ષાલન	૧૧૩
૨૧ મું	ભાષને બહેન... ..	૧૨૨
૨૨ મું	વિલાસનું સ્વાસ્થ્ય	૧૨૪
૨૩ મું	તપની મહાસિદ્ધિ	૧૨૮
૨૪ મું	બોળ	૧૩૩
૨૫ મું	મુંજ	૧૩૮
૨૬ મું	લક્ષ્મીદેવીની રગ્ન	૧૪૪
૨૭ મું	મૃણાલે રસ્તો કાઢ્યો	૧૪૬
૨૮ મું	મધ્યરાત્રિ	૧૫૦
૨૯ મું	કાવત્રાંબાળેની ખોળ	૧૫૪
૩૦ મું	વિલાસ કેમ છુટી ?	૧૬૦
૩૧ મું	લક્ષ્મીદેવીએ તૈલગંણુ કેમ છોડ્યું ? ...	૧૬૬
૩૨ મું	ભિક્ષા	૧૭૧
૩૩ મું	પૃથિવીવલ્લભ કેમ ખંચાયા	૧૭૭

પૃથિવી-વલ્લભ

ઐતિહાસિક નોંધ

વિક્રમની અગીઆરમી સદી ચાલતી હતી. હિંદુ રાજ્યોમાં માંહેમાંહે લડતા હતા. રાજ્યોનાં સ્થાપના ને વિનાશ ચાલ્યા કરતાં હતાં: કેટલાક મહાપ્રતાપી નરેશો સામ્રાજ્યો સરજવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા.

લોકો સુખી અને સંસ્કારી હતા: તેમનું જીવન સાદું પણ સચેતન હતું. તેમના આદર્શો સરલ જતાં રસભર્યા હતા.

હીંદમાંથી પ્રતાપ પરવાર્યો ન હતો. તેની સંસ્કૃતિને આત્મરક્ષણ માટે નિશ્ચલતા સ્વીકારવી પડી નહોતી. સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી આર્યાવર્ત સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાસ્થ્યના આનંદો અનુભવતું હતું.

મહામદ ગીઝનવીએ દેશનાં આરણ્યં તોડવાનો આરંભ નહોતો કર્યો; ઇરાન ને તુર્કસ્તાનમાં પેદા થએલા ઇસ્લામી ઝંઝાવાતનો ભયંકર અવાજ પણ સંભળાતો નહોતો. પરાધીનતા હતી, તે માત્ર સ્વદેશીઓની જ; પરતંત્રતા નજરે ચડતી, તે માત્ર પોતાની પુરાણી સંસ્કૃતિની જ.

આ સદીમાં થઈ ગએલા પ્રતાપી રાજાઓમાં તેલંગણુનો ચાલુક્ય-વંશનો રાજા તૈલપ પણ હતો. તે સંવત્ ૧૦૨૯માં ગાદીએ આવ્યો, અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને વશ કરી દક્ષિણમાં એકે ચક્રે રાજ્ય કરવા લાગ્યો, એટલુંજ નહીં પણ ચોલા, ચેદી, પાંચાલ અને ગુજરાતમાં પોતાની આજુ વર્તાવી ભરતખંડમાં ચક્રવર્તી થવાની હોંસ ધરાવવા લાગ્યો; અને ‘પરમેશ્વર,’ ‘પરમભદ્રાક,’ ‘સમસ્તભુવનાશ્રય,’ ‘સત્યાશ્રયકુલતિલક,’ ‘ચાલુક્યાભરણુ,’ ‘ભુજાખલ-ચક્રવર્તી,’ ‘રણુરંગભીમ,’ ‘આહવમહલ.’ નામનાં સૂચક ખીરદો ધરાવવાને ભાગ્યશાળી થયો.

આ ચાલુક્યરાજાની કીર્તિ પર એક મોટું કલક હતું. માલવાના મુજરાજે તેને અનેક વાર હરાવી, પકડી, અવંતિ લઈ જઈ સામાન્ય સામંતની માફક તેની પાસે સેવા કરાવી હતી. આ કલક દૂર કરવા સવત્ ૧૦૫૨માં તૈલપ એક મોટું સैन्य લઈ તેલંગણુ પર ચઢી આવતા અવંતિનાથની સામે થવા ગયો.

તૈલપ જ્યારે દક્ષિણમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરતો હતો ત્યારે આર્યસરકારના તે વખતના કેન્દ્રસ્થાન અવંતિના ધણી મુજરાજે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અનેક વર્ષો થયાં તે આખા ભરતખંડમાં પોતાની હાક વગડાવતો હતો અને પોતાની પ્રશંસા કરાવી કવિઓની શક્તિને કસોટી પર ચઢાવતો હતો. ૩૫માં, તેની કામદેવની સાથે તુલના થતી; કવિઓ તેનાં રસવાક્યો સાંભળીસાંભળી સરસ કાવ્યો લખવા પ્રેરાતા અને ગણિતશાસ્ત્રીઓ તેની સહાયતાથી તે શાસ્ત્રને સંપૂર્ણ કરવા મથતા.

તે વિદ્યાવિલાસી હતો;—ખુની અને બુદ્ધી મનાતો. તેને વીરો અનેક દંતકથાઓ ઉડતી, અને તેલંગણુમાં તે બધીજ મનાતી; અને તેનું નામ સાંભળતાં આખા દેશમાં લોકો કાંપતા.

પ્રકરણ ૧ લું

વિલાસવતી

સંવત ૧૦૫૨ના વૈશાખ માસની દશમની સાંજે તેલંગણના પાટનગર માન્યખેટના રાજમહેલના શિવાલયમાં એક બાલા પદ્માસન વાળી બેઠી હતી.

નગરમાં અશાંતિ હતી, કારણ રણે ચઢેલા રાજ સંબંધી અનેક ઉડતી ગપો પ્રસરી રહી હતી. 'કાઠ કહેતું કે મુંજ ગોદાવરી આળંગી માન્યખેટ પર ચઢી આવે છે; કાઠ કહેતું કે તૈલપ રાજે મુંજને મહાત કયો; કાઠ કહેતું કે મુંજ અને તૈલપ અને દ્વયુદ્ધમાં કપાલ મુઝ્યા. એમાં ખરું શું અને ખોટું શું તે કાઠ કહી શકતું નહીં; પણ દરેક ગપે લોકોની ચિંતા વધતી.

જતાં પેલી બાલા શાંતિથી બેઠી હતી. તે ધ્યાન ધરવાનો ડાળ કરતી હતી, પણ તેનાં હરણુઆં ચંચળ નયનો ધીમેથી, ચોરીથી, ચારે તરફ ફરતાં હતાં. થોડીથોડી વારે તે કાન દબ સાંભળતી, અને જરાક નિઃશ્વાસ નાંખતી. શંકર ક્યારે સમાધિમાંથી જાગે તેની વાટ જોતી જગદંબા, જાણે ફરીથી નવયૌવના ભીલડી બની પતિની પરીક્ષા લેવા આવ્યાં હોય એમ લાગતું હતું.

આ બાલાનું લાલિત્ય મોહક હતું. પહેરેલા વલ્કલમાંથી નીકળતી શ્વેત, સીધી ડોકળ તપસ્વીઓનાં તપ મુકાવે એવી હતી. તે મીઠું નાનું મુખ, નાનું ટેરવાવાળું ઘાટીલું નાક, સાધારણ ઘાટની પણ ભલકભરી કાળી, કોડભરી આંખો-આ બધી સામગ્રીઓ જોઈ તપસ્વીઓ શું શું કરે એ કહી શકાય એમ નહોતું. જોગીરાજ શંકરનું મંદિર, પહેરેલું વલ્કલ, વાળેલું પદ્માસન-આ બધું છતાં વાતાવરણમાં રસતરંગો પ્રસરી રહેતા હતા. તોપણ તેના કપાળ પર એક કરચલી હતી; વદન પર ગ્લાનિ દેખાતી. તેની આંખોમાં શીકારીથી સંતાતાં ફરતાં સસલાંનો ગભરાટ હતો.

થોડી વારે તેણે ચારે તરફ જોયું, પદ્માસન છોડ્યું, અને બંને હાથની નાની, નાનુકડી આંગળીઓ એકમેકમાં જોરથી ભેરવી આગસ મરડ્યું.

વાડીમાં પડેલાં સુકાં પાંદડાંનો ખખડાટ થયો, અને કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં. બાલાએ તરત પદ્માસન વાળી દીધું, ને આંખો મીંચી ધ્યાન ધરવાનો ડાળ શરુ કર્યો.

ત્રણ સ્ત્રીઓ શિવાલયનાં પગથીઆં ચઢી. એક સ્ત્રી જોણે વલ્કલ પહેર્યું હતું તે આગળ ચાલતી હતી. તે ઉચી, કદાવર અને સશક્ત લાગતી; તેના અંગની રેખાએ રેખા સંપૂર્ણ હતી; માત્ર તેના માથા પર વાળ સફેદ થવા લાગ્યા હતા અને ભરેલું ઠસાદાર મોઢું શીતળાથી છુદાએલું, કદરુપું થઈ ગએલું હતું; છતાં આંખોમાં ધારદાર તેજ હતું, દઢ ખીડેલા હોઠમાં પ્રભાવ હતો અને ઉમર થઈ હતી છતાં અંગોમાં જુવાનીનું જોમ દેખાતું હતું. પાછળ આવતી બે સ્ત્રીઓ સુંદર હતી, અને તેમનાં કીંમતી વસ્ત્રો અને આભૂષણો તેમની સ્થિતિ દર્શાવતાં હતાં.

પહેલી સ્ત્રીના મુખ પર દઢતા હતી. તેની આંખમાં સ્થિર ઝનુન હતું: બીજી એ સ્ત્રીઓનાં મુખ પર ભય ને ચિંતા દેખાતાં હતાં અને તેમની આંખો આંસુભીની લાગતી હતી.

આગળ આવતી વદ્ધકલધારિણી તે તૈલપરાજની વિધવા બહેન મૃણાલવતી હતી. બીજી એમાંની મોટી તૈલપની રાણી જહ્નલાદેવી હતી; નાની જહ્નલાદેવીની પીત્રાઇ બહેન, અને સૂનદેશના યાદવરાજ મહાસામંત ભીલ્લમની સ્ત્રી લક્ષ્મીદેવી હતી.

મૃણાલવતી બધાંથી આગળ મંદિરમાં પેઠી અને લક્ષ્મીદેવી તરફ ફરી કહ્યું:

“લક્ષ્મી! મેં શું કહ્યું હતું? તારી છોકરી ધ્યાન ધરે છે.”

લક્ષ્મીદેવીએ ન સમજાય એવી રીતે હા કહી. શાંત, કઠોર, સત્તાભર્યા અવાજે મૃણાલવતીએ કહ્યું: “વિલાસ! વિલાસ!”

જાણે ધ્યાનમાંથી જાગતી હોય તેમ પેલી બાલાએ આંખો ઉઘાડી, અને ચમકવાનો ઢોંગ કર્યો.

“વિલાસ!” કઠોર અવાજે મૃણાલવતીએ કહ્યું “જા બહાર બેસ, અને કોઇ પણ આવતું સંભળાય કે તરત મને ખબર આપજે.”

મુગે મોઢે, પગે લાગી વિલાસ બહાર ગઇ. મૃણાલવતીના હુકમો પાળવાની, અને તેનીજ ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની ટેવ બધાંને હોય એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું.

વિલાસવતી મંદિરના ઓટલા પર ગઇ, અને અંદર શું ચાલે છે તે સંભળાય એમ ઉભી રહી.

અંદર મૃણાલવતી કાળા પથ્થરના પોઠીઆ પાસે ગઇ અને બોલી: “જહ્નલા!”

“બા—” તૈલપની રાણીએ કહ્યું.

“જો. મેં તને જે વાત કરી હતી તે આ જગ્યા. માન્યખેટમાંથી નાસી છુટવું હોય તો આ રસ્તો છે.”

“આ” ડરતાં ડરતાં લક્ષ્મીદેવી પુછવા ગઈ. “પણ મુંજ આવે એવી કે ખબર—”

મૃણાલવતીની ભમરો સંકોચાઈ. એક તીક્ષ્ણ નજરેજ તેણે લક્ષ્મીનું વાક્ય પુરું થવા દીધું નહીં.

“ખબર ને અંતર હોત તો હું કહેત નહીં?” સપ્તાષ્ઠી તેણે કહ્યું. લક્ષ્મી હોઠ કરડી મુગી રહી અને મૃણાલવતીએ આગળ ચલાવ્યું: “જો! આ પોડીઓ છે. એની નીચે સુરંગ છે.”

“ક્યાં નીકળે છે?” ધીમેથી, માનભેર જંકલાદેવીએ પુછ્યું.

“બહાર ભુવનેશ્વરનું મંદિર છે તેમાં.”

“તે તો છેક જંગલમાં છે.”

મૃણાલવતી જવાબ આપ્યા પહેલાં પાછી ફરી અને ગર્ભદ્વારમાં વિલાસને ઉભેલી જોઈ તેણે સપ્તાષ્ઠી પુછ્યું:

“કેમ આવી?”

“બહાર પિતાજી આવ્યા છે.”

“મહાસામંત?” લયંકર અવાજે મૃણાલે પુછ્યું.

“હૈં!” લક્ષ્મીદેવીથી બોલાઈ ગયું.

કે અશુભ થયું હશે એમ ધારી, ગભરાએલી જંકલાદેવીએ નિરાધારીમાં ભીંત પર હાથ ટેકવ્યો.

“બોલાવ.”

“જેવી આજ્ઞા” કહી વિલાસ બહાર ગઈ અને પોતાના પિતાને તેડીને અંદર આવી.

મહાસામંત બીલ્લમ ઉંચો, પડછંગ થોડો હતો. તેણે શરીરે બખ્તર પહેર્યું હતું, અને તેને લાથે ને કપાળે એ પાટા બાંધેલા હતા.

“મૃણાલબા! આહવમલ્લ મહારાજનો જય થયો.”

“હેં!” જલ્લલા બોલી ઉઠી.

શાંતિથી તેના તરફ ફરી મૃણાલે ડોળા કાઢ્યા અને પુછ્યું: “ક્યારે?”

“પરમ દિવસે. મુંજ ગોદાવરી ઉતરી આ તરફ આવવા જતો હતો ને મહારાજે તેને ભીડાવ્યો.”

જલ્લલા, લક્ષ્મી અને વિલાસ એ ત્રણેનાં મોઢાં પર આનંદ છવાઈ રહ્યા; માત્ર મૃણાલના હોઠ ભયંકર દહતાથી દબાઈ રહ્યા.

“એના લશ્કરનું શું થયું?”

“ઘાણુખર પકડાઈ ગયું--ને થોડું નાસી ગયું.”

“મહારાજ આનંદમાં છે?” જલ્લલાદેવીએ ધીમેથી પુછવાની લીંમત કરી.

“એટલામાં અધીરી થઈ ગઈ!” મૃણાલવતીએ સખ્તાઈથી કહ્યું; અને બીલ્લમને પોતે પ્રશ્ન પુછ્યો: “પેલા નરપિશાચનું શું થયું?”

“ફાનું, મુજનું?” મહાસામંતે પ્રશ્ન કર્યો. ડોડી વતી મૃણાલે હા કહી.

“તેને તો મેં પકડ્યો” ગર્વથી હસતાં બીલ્લમે કહ્યું. તે ગર્વ તરફ તિરસ્કારથી મૃણાલવતી જોઈ રહી. “અને કાલે મહારાજની સ્વારી અહીંઆં આવવાની છે તે અંદેશો કહેવા મને મોકલ્યો છે.”

“વારુ ત્યારે. નૈયારી કરવાનો હુકમ આપવો જોઈએ. ચાલો મહાસામંત!”

મહાસામંતનો વિચાર કે ત્યાંથી ખસવાનો જણાયો નહીં.

“હું હમણાં આવ્યો—”

“ભીલ્લભરાજ! કામે પણ હજી તેવા ને તેવાજ રહ્યા.” મૃણાલે તિરસ્કારથી કહ્યું “તમારું હૃદય સાત્ત્વિક થયુંજ નહીં.” ભીલ્લમે માત્ર મુગે મોઢે માનભેર હસ્યા કર્યું. “વારુ ઠીક. જાણ્યા! ચાલ વિલાસ!”

“બા” ભીલ્લમે કહ્યું “એને હું હમણાં મોકલું છું.”

“તમે બંને માથાપજ એ છોકરીના સંસ્કાર બગાડો છો. પછી એ બીચારી નિષ્કલંક કેમ થાય? ઠીક. વિલાસ! જલદી આવજો” કહી સ્વસ્થતાથી મૃણાલવતી ત્યાંથી ગઇ અને તેની પાછળપાછળ જાણ્યાદેવી ગઇ.

પ્રકરણ ૨ જી

લીલ્લમરાજની નિરાધારી

મૃણાલવતી મદિરમાંથી ગઇ એટલે ત્રણે જણાંએ નિઃશ્વાસ મુકયો.

“મહારાજ!” લક્ષ્મીદેવીએ થોડી વાર મુગાં રહી કહ્યું “કેમ છો તમે?”

લીલ્લમ હસ્યો, તેની આંખ સ્નેહભીની થઇ “મમ્મહમાં. બે ચાર ઘા વાગ્યા છે, પણ મેં પણ ડોકો વગાડ્યો” સહર્ષ મહાસામંતે કહ્યું; “હું નહીં હોત તો મુંજ પકડાત નહીં અને આહવમલ્લ મહારાજનું આવી બનત.”

“એમ?”

“હા. મુંજ ને મહારાજ વચ્ચે જખરું યુદ્ધ થયું.”

“હાથેહાથ?”

“હા. તેમના મહાવતો મરાયા એટલે નીચે ઉતરી તેમણે હાથે-હાથે લટવા માંડયું.”

“પછી?”

“પછી શું? ક્યાં મુંજ ને ક્યાં મહારાજ? મહારાજને શરીરે ઘા પડ્યા હતા. તે પડવાની તૈયારીમાં હતા ને મેં દીઠા. તેઓજ હું ઉતરી તેમની વારે ધાયો, ને મુંજની સામે થયો. દેવી! શું અમારું યુદ્ધ !

ચાર ઘડી કોઈએ મચક આપી નહીં. ત્રૈલોક્ય આખું તે-જોઈ રહ્યું.” બીલ્લમે શ્વાસ ખાધા: તેની સ્ત્રી ને પુત્રી આતુરતાથી જોઈ રહ્યાં.

“મારી પણ ખરી કસોટી હતી. આખરે હું જળરો નીકળ્યો. મુજરાજે જરા ઠોકર ખાધી ને મેં પકડ્યો.”

“શાખાશ” લક્ષ્મીદેવીએ આંખો વડેજ ચોવારણાં લઇ કહ્યું.

“આપુ!” વિલાસવતીએ ધીમેથી પુછ્યું “મુંજ કેવો છે?”

“કાલે જોજોતે. એ પણ જળરો છે. જેવો મેં એને પકડ્યો એટલે તેણે હસીને મારો વાંસો થાળડ્યો ને હસીને કહ્યું: “ધન્ય છે બીલ્લમરાજ! અવનીમાં તુજ આ કરી શકે.”

“અરે વાહ!” લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું.

“આપુ! કાલે હું કેમ એને જોવાની?” વિલાસવતીએ પુછ્યું.

“કેમ, શું છે?”

“નાથ!” લક્ષ્મીદેવીએ પાસે આવી ધીમેથી કહ્યું. તેના હોઠ સખત પીસાયા ને તેની આંખમાંથી ઝેર નીકળ્યું “અહીંઆં તો જીલ્લમ છે.”

“કેમ?”

“તમે તો રણમાંજ તમારા દિવસો પુરા કરો છો, એટલે અમારું દુઃખ ક્યાંથી જાણો? અમે કેટલાં ઓશીઆળાં થઇ ગયાં છીએ? જહ્નુકાદેવી કે કરી શકે નહીં તો હું તો કાણુ?” બોલતાં બોલતાં લક્ષ્મીના દબાએલો જીરસો ઉછળી આવ્યો. તેણે આંખમાંથી આંસુ લુછ્યું “મારું તો જે થાય તે, પણ આ બીચારી કાચી કેળ જેવી વિલાસના પણ શા ભોગ જાગે છે?”

“દેવી!” જરા ખેદભર્યા અવાજે બીલ્લમે કહ્યું “તું જાણે છે તો ખરી આ પરાધીનતા આપણે શા માટે વેઠીએ છીએ.”

“હું જાણું છું-જાણું છું” લક્ષ્મીએ અકળામણ કાઢતાં કહ્યું “પણ હું તો થાકી ગઇ. તમારા જેવા અત્રિતમ યોદ્ધાને આનાથી સારી ચાકરી જ્યારે જોઈશે ત્યારે મળશે.”

નીસાસો નાંખી મહાસામંતે લક્ષ્મીને શાંત પાડવા પ્રયત્ન કર્યોઃ
 “દેવી ! તું ઘણી અધીરી છે. તને આ ઓશીઆળો રોટલો સાલે છે ને
 મને નથી સાલતો ? મારી રાંક પ્રજા નિરાધાર પડી છે:-તું-મહારાજાઓ-
 ની નનયા-”

“નાથ !” રાષ્ટ્રકૂટ નરપતિઓના કુલમાં જન્મેલી લક્ષ્મીએ ઠપકો
 દીધો “આ બધું મારેં માટે મને લાગે છે ?”

“ના સતી ! તે હું જાણું છું. હું પોતે અહીંયાં નિરાધાર ગુલામ
 છું-નૈલપતી ક્રાંતિ વધારવા નીમેલો નોકર છું” કડવાશથી મહાસામંતે
 કહ્યું. “પણ શું કરીએ ? આઠઆઠ વર્ષ લટયા પણ વિધિએ દ્રે
 વળવા દીધું નહીં. આખરે આ એકની એક દીકરીની ખાતર આ
 અધમતા.”

વિલાસવતી દૂર ઉભી ઉભી, મહામુશ્કેલીએ આંખમાં આવતાં
 આંસુઓ રોકવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. લક્ષ્મીદેવીની આંખમાંથી
 દડદડ આંસુઓ ખરતાં હતાં. બીલ્લમે એકદમ વાત બદલી.

“એટા ! તું તો સુખી છેને ?”

“હા.” ધીમેથી વિલાસે કહ્યું.

કટાક્ષમયતાથી લક્ષ્મીદેવીએ ઉમેર્યું “એને સુખ શું ને દુઃખ શું ?
 એને તો હવે મૃણાલપાએ હાથમાં લીધી છે ને જેવો સત્યાશ્રય કુંવર
 અકલંકિત છે તેવી આ ખીચારીને કરવા માંડી છે. આ ખીચારી
 કાચી કેળ જેવી મારી દીકરીને પણ છુંદવા માંડી છે.”

“આમાં જરા અસંતોષવ્રત્તિ વધારે છે. હવે તો મારામાં શાંતિ
 આવતી જાય છે” મીઠાશથી વિલાસ બોલી.

“દીકરા ! સત્યાશ્રય કુંવરને લાયક થાય અને તેની જોડે તારાં
 લગ્ન થાય એટલે અમે સોમ નાહ્યાં.”

“આપુ ! લાયક થવા મથું છું તો ખરી.”

“હા” લક્ષ્મીએ કહ્યું “ને તારી જીવાની બળીને રાખ થશે તારે તું લાયક થશે.”

“બેટા!” બીલ્લમે દીકરીને કહ્યું “તારી બાનો આજે પીતો ઉછળેલો છે. એનું બોલવું ગણતી નહીં. જો હવે આપણે જઈએ. મેં એક વિચાર કર્યો છે.”

“શો?” લક્ષ્મીએ પુછ્યું.

“મહારાજ પાસે થોડા વર માગી લઈશ. મારી સેવા જોઈ આપ્યા વિના તે રહેશે નહીં.”

“શી સૂનરાજની નિરાધારી!” લક્ષ્મીએ ટીકા કરી. તે ટીકા પર ધ્યાન આપ્યા વિના બીલ્લમે આગળ ચલાવ્યું.

“એક તો વિલાસનાં લગ્નનું ચોક્કસ કરી દઈએ; ને તેને પરણાવી પછી આપણે દેશ જઈએ.”

“એ સુરજ ક્યારે ઉગવાનો?” શંકારીલ લક્ષ્મીએ જવાબ દીધો.

“ઉગશે-ઉગશે. અધીરી નહીં થા. ચાલો.” કહી ત્રણે જણાં મંદિરમાંથી નીકળ્યાં.

“બાપુ! મારે મુંજ જોવો છે.”

“કાલે સ્વામીમાં જોજોને.”

“એ બાપડી ક્યાંથી જોવાની હતી?” લક્ષ્મીએ કડવાશથી પણ ધીમેથી કહ્યું “મૃણાલબા કહેશે કે એવી જિજ્ઞાસાથી તો એનું વૈરાગ્ય-વ્રત તુટી જાય. એક સોળ વર્ષથી થએલી વિધવા પણ સરખી, ને બીજી સોળ વર્ષની કન્યા પણ સરખી.”

“એ શું બોલે છે?” જરાક સખ્તાઈથી બીલ્લમે કહ્યું “કોઈ સાંભળશે, ભાન છે?”

“બાપુ!” વિલાસવતીએ કહ્યું “તમે મૃણાલબાને કહેશો તો માનશે.”

“હા. જરૂર કહીશ.” કહી બીલ્લભ મુગો રહ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી

મૃણાલવતી

મૃણાલવતી જકકલાદેવી જોડે મહેલમાં ગઇ અને આવતી કાલની સવારી માટે તૈયારી કરવાના હુકમ આપવા લાગી.

મૃણાલવતી હાલ છેતાલીસ વર્ષની હતી; અને ત્રીસ વર્ષ પહેલાં તેના પતિનું મૃત્યુ થવાથી તે સંસારથી પરવારી ગઇ હતી. તૈલપ તેનાથી પાંચસાત વર્ષ નાનો હતો, અને મા મરી ગએલી હોવાથી મોટી અહેનની પ્રીતિ ભાઇ ઉપર ચોંટી. તૈલપને ઉછેરવો, કેળવવો શસ્ત્ર તે રાજ્યકલામાં પાવરધો બનાવવો, અને તેને પાણી ચઢાવી શરવીર બનાવવો એ કાર્યમાંજ તે મગ્યા રહી.

થોડે વર્ષે તૈલપ ગાદીએ આવ્યો, એટલે મૃણાલે રાજ્યકારભારમાં પણ પોતાની યુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. તૈલપ રાજ્યકારભારમાં તેના જેટલો બાહોશ નહોતો, એટલે થોડા વખતમાં તેલંગણુના રાજ્યની બીધી સંતા તેણે હાથ કરી. તૈલપ રાજ્ય ચલાવતો, વિઝહો આદરતો, દેશપરદેશ પોતાની આણુ વર્તાવતો, પણ મૃણાલ આગળ નાનો ભાઈ જ બની જતો. અહેનનો શબ્દ તે ઉચાપતો નહીં. તેની યુદ્ધિથીજ તે રાજ્ય ચલાવતો, તેને ઉત્સાહેજ સમરાંગણો ખેડતો.

મૃણાલનો સ્વભાવ નાનપણમાં હેતાળ અને રસિક હતો. જેમ જેમ જીવાની ખીલવા લાગી તેમ તેમ તેના અંતરમાં કેં ન સમજાય એવી ઊર્મિઓ આવવા લાગી. કેટલીક ઊર્મિઓ તે વિધવા હતી તેથી સંતોષાય એવી નહોતી; કેટલીક, સર્વોપરિ રાજ્યસત્તા તેના હાથમાં હતી તેથી ઉભી થવા દેવાય એમ નહોતી; કેટલીક, નૈલપનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ અને સીધું અને તેથી દેખાવી દેવી પડતી. પરિણામે, મૃણાલને ત્રૈરાગ્યજીવનનો શોખ લાગ્યો.

તેણે ધીમે ધીમે પોતાની સુખ કે દુઃખ અનુભવવાની કામગીરી સુકવી નાંખી; આદ્રતા ને કરુણાને જડમુળથી ઉખેડી નાંખી. આ બધું કરતાં તેને ભયંકર તપ આદરવું પડ્યું. તે તપે તેના હૃદયને શુષ્ક ને તેની નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિને વધુ નિશ્ચલ બનાવી.

તેનું ચારિત્ર્ય બદલાતાં, મંસાર તરફ પણ તેનું દષ્ટિબિંદુ બદલાયું. તેણે સુખદુઃખના કીચડમાં બધા મંસારને તરવરતો દીડો; અને સખત વૈરાગ્ય વિના તેનો ઉદ્ધાર નથી એમ તેને ખાત્રી થવા લાગી. રાજ્યમાં તેની સત્તા સર્વમાન્ય હતી; અને તે સત્તાનો ઉપયોગ પ્રજાના ઉદ્ધાર માટે ન કરવો એ તેને મોટું પાપ લાગ્યું. જે રીતે તેણે પોતાની ઊર્મિઓ વશ કરી હતી, જે રીતે પોતાનું અશાંત હૃદય સ્વસ્થ અને કંઈક બનાવ્યું હતું, તેજ રીતે પ્રજાજીવનમાં ઉછળી રહેલી ઊર્મિઓ, આનંદ, અને ક્રુમાશને વશ કરવાના પ્રયત્નો તેણે આરંભ્યા.

આ રાજ્યનીતિને અનુસરીને શાસનો પર શાસનો તેણે કાઢ્યાં. તેણે કવિઓ, નટો અને ગાયકોને દેશપાર કર્યા; આનંદોત્સવો બંધ કર્યા; જાહેરમાં થતાં કદપાંત પર અંકુશ મુક્યો. ગામમાં, રાજમહેલમાં સખ્તાઇ અને સ્વસ્થતા પ્રસરી રહ્યાં. દરેક પ્રકારનો સંબંધ શુષ્ક, નિયમિત અને નિષ્કલંક થતો ગયો. પ્રેમ, ઉત્સાહ, આનંદ એ બધાં મોટા ગુનાહ હોય એવું કેં વાતાવરણ પ્રસરવા લાગ્યું.

બહેરમાં, પ્રેમીઓ સહધર્મચારીજ બની રહ્યાં; આનંદમગ્ન કુટુંબીઓ એક યત્રનાં ચક્રો થઈ રહ્યાં; ઉત્સવપ્રસંગો શુષ્ક નિષમે નીરસ થઈ રહ્યા. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને તપસ્વીઓએ કવિઓનું સ્થાન લીધું; નીતિ ને નિયમના તાપમાં પ્રજાજીવનમાં રહેલી આર્દ્રતા શોષાઈ ગઈ. રત્નેહ, આનંદ, અને ઉત્સાહના લહાવા લોકો ખુણે ભરાઈ, રાજસત્તાથી ડરી, કોઈ ન બાણે એમ લેવા લાગ્યા.

તૈલપરાજનો પુત્ર સત્યાશ્રય બાલવયમાં આવ્યો. સારે તેની પણ ફેલવણી મૃણાલવતીએ હાથમાં લીધી; અને ધીમે ધીમે સત્યાશ્રય પણ ફોધના આદર્શો પ્રમાણે પોતાનું ચારિત્ર્ય ખીલવવા લાગ્યો.

આ સખત જીવનનું પરિણામ એક ધાણું સારું આવ્યું. તેલંગણુ દેશના થોદ્ધાઓ સખત, દૃઢ અને ભયંકર થતા ગયા; અને તૈલપરાજે સહેલાઈથી દિગ્વિજયો કરવા માંડ્યા. આ દિગ્વિજયનો પહેલો ભોગ સ્યૂનદેશ થઈ પડ્યો. બીલ્લમરાજે રાખેલી ટેક, તેણે છોડી. રણમાં પડવા તેણે ધણું ફાંફાં માર્યાં, પણ તેના આવરદાની દોરી લાંબી નીકળી. તેને કંદ કરી માન્યખેટ લઈ આવવામાં આવ્યો; પણ તેને મારી નાખવાના ધરાદામાં તૈલપ સફલ થયો નહીં. મૃણાલે બીલ્લમનો પક્ષ લીધો, તેને મરતો બચાવ્યો, તેનું રાજ્યપાટ પાછું અપાવ્યું, તેની એકની એક છોકરી જોડે સત્યાશ્રયનું વેવીશાળ કર્યું. પણ આ મહેર-બાનીની તેને ભારે કીંમત આપવી પડી. તેને સહકુટુંબ માન્યખેટમાં રહેવું પડ્યું; તૈલપના મહાસામંત થઈ તેની કીર્તિમાં વધારો કરવો પડ્યો; અને વિલાસવતીને નિષ્કલંક જીવનના પાઠ પઢવા મૃણાલવતીને સોંપવી પડી.

વૈરાગ્યના આદર્શો સિદ્ધ કરતી, વિમલ, સખત અને નિશ્ચલ નિયમોને પોતાના અને પારકા જીવનમાં પ્રેરતી મૃણાલવતી તેલંગણુની અધિષ્ઠાત્રી દેવી હતી. આવા નિર્દોષ બની રહેલા હૃદયમાં પણ એક

ભાવ માટે સ્થાન હતું—અને તે ભાવ તે તેના ભાઈની કીર્તિ. બાલપણથી તેણે તૈલપને પાણી ચઢાવવાના એવા પ્રયત્નો કર્યા હતા અને તે પ્રયત્નોથી તૈલપે એવી કીર્તિ મેળવી હતી કે તે કીર્તિ તે પોતાનીજ સમજતી; અને તે કીર્તિની આડે આવનારને છુંદી નાંખવામાં તે પોતાની પ્રભાવશાળી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતી.

મુંજરાજ તૈલપની કીર્તિનો રાહુ હતો; પંદરસોળ વાર તેણે તેલંગજીરાજને ધુળ ચાટતો કર્યો હતો અને તેથી ઘણી વખત તેને ખંડણી આપી પોતાનું રાજ્ય નીરાંતે ભોગવવાની તૈલપને ઇચ્છા થઈ આવતી. પણ આ ઇચ્છાના અંકુરો મૃણાલના અચલ નિશ્ચય આગળ પુટતાંજ કરમાઈ જતા. ખરું જોતાં મુંજ અને તૈલપના વિગ્રહમાં મુંજ અને મૃણાલની પ્રબલ ઇચ્છાશક્તિઓનું દારુણ દ્વંદ્વયુદ્ધ થતું હતું.

આખરે મૃણાલ જીતી—મુંજ હાર્યો. આ વિચાર કરતાં મૃણાલના શુષ્ક, વૈરાગ્યવિલાસી હૃદયમાં, નિર્જન રણમાં ઠંડો મીઠો વાયુ વાય તેમ, સંતોષ અને ગર્વનો સંચાર થયો. મુંજ ભરતખંડમાં પૃથિવી-વલ્લભને નામે પંકાતો હતો; તે પૃથિવી-વલ્લભને પણ તેણે દાસાનુદાસ બનાવ્યો હતો. આથી વધારે સંતોષનું કારણ શું હોય ?

જક્કલાદેવી સાથે મૃણાલ મહેલમાં પાછી ગઈ ત્યારે તેના હૃદયમાં આવા વિચારો અસ્પષ્ટરૂપે આવ્યા. મહેલમાં જઈ તેણે સવારીની તૈયારીઓ કરવાના હુકમ કાઢ્યા; અને શહેરમાં સામાન્ય નિયમો તોડી ફેવી રીતે ધામધુમ કરવી તેની યોજના કરવા આગેવાન નગર-જનોને તેડી મંગાવ્યા.

એટલી વારમાં બીલ્લમ, લક્ષ્મીદેવી ને વિલાસ આવી પહોંચ્યાં. બીલ્લમના મુખ પર અદૃષ્ટ તિરસ્કાર હતો. વિલાસ તેવી ને તેવીજ શાંત ને મીઠી હતી.

“બા” બીલ્લમે પુછ્યું “બધી તૈયારી કરવાનો હુકમ આપ્યો ?”

“કેમ?” જરા સખ્તાઇથી મૃણાલે પુછ્યું.

“આપણે પૃથ્વી-વલ્લભને લઇ આવ્યા છીએ. તૈયારીઓ તેને યોગ્ય કરવી જોઇએ.”

એક પત્રવાર મૃણાલની તેજસ્વી આંખોમાં તીક્ષ્ણતા આવી. “મહાસામંત!” શાંતિથી તેણે કહ્યું “હવે પૃથિવીએ વલ્લભ બદલ્યો.”

“તો એ ઉત્સવ પણ આપણે ઉજવવો જોઇએ” બીલ્લમે હસીને કહ્યું.

“તમને લોકોને જ્ઞાત્યાંથી કે મળહ જોઇએ. તમારામાં સદ્ગુણિ ક્યારે આવશે?”

“બા! આ પ્રસંગ કે જેનો તેવો નથી.” બીલ્લમે હાંમતથી કહ્યું. બીલ્લમની આમ બોલવાની રીતથી મૃણાલે અન્યથા થઇ ઉઠ્યું જોયું; તેણે આવો વિજય મેળવ્યો તે વિચાર કરી તેણે તિરસ્કાર-પૂર્વક દરગુજર કરી અને પુછ્યું: “કેમ?”

“મુજ જેવાં નર આખી પૃથ્વીમાં સો વર્ષે એક પાકે, હજાર વર્ષે નજરે ચડે; પણ દશેહજાર વર્ષે પણ આમને પકડાઇ આવતો જાણીએ નહો.”

તિરસ્કારભર્યાં, શાંત સ્થિર નયને મૃણાલ આ પ્રશ્ન સાંભળી રહી.

“તમે આજ ઘણા અસ્વસ્થ થઇ ગયા છો.” ખંજરની સચોટતા-થી મૃણાલ બોલી.

ખીજે વખતે બીલ્લમ મુગ્ધ થઇ જત; પણ પોતે મેળવેલો જ્ય અને લક્ષ્મણીનાં સખત વચનોએ તેનામાં બેહદ હાંમત પ્રેરી હતી. તેણે કહ્યું:

“શા માટે નહીં? ચોરાશી ભવમાં ભાગ્યેજ આવે. નર એકલે હાથે કરાવવાનું ભાગ્ય મળે.”

“મહાસામંત!” તિરસ્કારથી હસી મૃણાલે કહ્યું: “અહંતા એ અધાં પાપનું મુળ છે.” તેનો અવાજ સિંહણના જેવો વિકરાલ થઇ ગયો; અને બીલ્લમના બહાદુર હૃદયમાં પણ બીક પેડી.

“આ ! પણ તમારે એક વાનું તો કરવું પડશે.”

“શું?”

“કાલે સવારી જોવા આવવું પડશે.”

“હું?” પોતે સામાન્ય મનુષ્યજાતિથી ઉગી ભૂમિકાએ હોય તેમ મૃણાલે પુછ્યું.

“હા. કાલ જેવો પ્રસંગ લવોભવમાં નહીં આવે. મુજ પકડાયો તેનો જશ તમને છે; એટલે તમારે તો આવવુંજ જોઇએ.”

“નયનો સંતોષવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત મારે કેટલું કરવું પડે?” જરાક હસીને મૃણાલે કહ્યું.

“તમે ક્યાં તમારી જિજ્ઞાસા સંતોષવા આવવાનાં છો? એથી તો માત્ર લોકોને સંતોષ મળશે.”

“બીલ્લમરાજ! પાપ કરવું ને કરાવવું તે વચ્ચે હું કે ભેદ જોતી નથી. છતાં ઠીક છે, હું રાતે વિચાર કરીશ.”

“આ વિલાસને પણ સવારી જોવી છે.” મૃણાલની બકુરી સંકોચાઇ. “મહાસામંત! તમે એ છોકરીને બગાડવાના છો.” વિલાસ તરફ ફરી તેણે સખ્તાઇથી ઉમેર્યું: “તે સવારી નથી જોઇ? ભરફર નથી જોઇ? તૈલપરાગ નથી જોયો? એ અધાં જોવાની આપણી હોંસ!”

“પણ એ બીચારી મુંજ ક્યારે જશે?” બીલ્લમે કહ્યું.

“મુંજમાં તે શું જોવું? એજ હાડકાંનો માળો, એજ ચામડું, એજ નરકની બનેલી દેહ.” કમકમા આવે એવા તિરસ્કારથી મૃણાલે કહ્યું.

બીલ્લમ હસ્યો. “બા! પણ આ હાડકાંનો માળો કેં ન્યારોજ છે.”
“કેમ?”

“એના જેવું રૂપ મેં બીજું જોયું નથી.”

“રૂપ! રૂપ! આ શું ગાંડાં કાઢે છે? સીધા ને ચીખા નાકમાં શો ફેર? ઝીણી ને મોટી આંખોમાં શો ફેર? આખરે બધાં બળીને ખાખ થવાનાં. મુંજમાં રૂપ હોય તેથી બળતાં થોડી વાર લાગવાની?”

“બા! તમે જોજો પછી વાન. હું કવિ નથી—”

“સારું છે. નહીં તો દેશનીકાલ કરવા પડત.”

“પણ નહીં હોય તેને પણ—”

“મહાસામંત! હવે ઘણું થયું—”

“જેવી આજ્ઞા. પણ વિલાસ—”

મૃણાલના મુખ પર પાછી સખ્તાઈ આવી.

“વિલાસ! હું જોવા આવીશ તો એને પણ લાવીશ. થયું?”
કહી જરા તોછડાઈથી મૃણાલ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. બીલ્લમરાજ પોતાની સ્ત્રી તન્દ્ર કર્યો.

“દેવી! કાલે વિલાસને સ્વારી જોવા આવવા દેશે.”

“કેમ જાણ્યું?”

“મૃણાલખા આવ્યા વિના નહીં રહે.”

“આપુ!” વિલાસે પુછ્યું. “મુંજ કવિ છે?”

“કવિઓનો પણ કવિ છે, એમ લોકવાયકા છે. એના લશ્કર સાથે પણ કવિઓ છે.”

“આ ! કવિએને લોકો કેમ ધિક્કારતા હશે ?” વિલાસે લક્ષ્મીદેવીને પુછ્યું. લક્ષ્મીદેવીનો ગુસ્સો હજી ઉતર્યો નહોતો.

“પુછ તારા બાપુને. તે રાજા હતા ત્યારે ઘણા કાંવંઓ રાખતા.” બીલ્લમે નીસાસો મુક્યો. “હું તને દેખાડીશ. કાલે ઘણા આવશે. જા બેટા ! મૃણાલબા ગુસ્સે થશે.”

વિલાસે પણ નીસાસો મુક્યો, અને ત્યાંથી ચાલી ગયો.

બીલ્લમ લક્ષ્મીદેવી તરફ દ્રષ્ટી : “દેવી ! શા માટે બળતાને બાળે છે ?”

લક્ષ્મીએ પાસે આવી બીલ્લમના ખભા પર હાથ મુક્યો અને સ્નેહ-પૂર્વક કહ્યું : “મહારાજ ! એટલુંજ દેખાડવા કે તમે અત્યારે પૃથિવી-વલ્લભના પણ વલ્લભ થયા તોપણ પરાધીન તે પરાધીન.”

“એ વખત વધુ કહી સંભળાવ્યે હું ઓછો પરાધીન થવાનો હતો ?”

“ના. પણ તેથી મહારાજ મરી મહાસામંત થઈ નહીં રહ્યો. આ પરાધીનતા ઝોડવાની છે.” ઘણુંજ ધીમેથી લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું. અને બંને જણાંએ મુગાં મુગાં ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું.

*

*

*

*

મૃણાલવતી નાહી ધોઈ ધ્યાન કરવા બેઠી, છતાં ચિત્તને સ્થિર થતાં વાર લાગી. તેને પોતાના પર તિરસ્કાર આવ્યો. પોતે પણ બીજા નિર્માલ્ય પ્રાણીની માફક આ વિજયથી અસ્વસ્થ બની ગયો. આખરે તેણે મહાપ્રયત્ને ધ્યાન કર્યું.

ધ્યાન કરી રહી, તે વિચાર કરવા બેઠી કે કાલે સવારી જોવા જવું કે નહીં. પોતે પણ સામાન્ય નરનારીની માફક, આવે પ્રસંગે આનંદ પામી, જોવા નીકળે ? શું તેને જોવાનો શોખ લાગ્યો ? થોડી વારે તેને ખાત્રી થઈ કે માત્ર સવારી જોવાનું તો. મન તેને નથીજ.

ત્યારે શું મુંજને જોવાનું મન થતું હતું ? તેના ભાષના ગૌરવનો દુસ્મન, આર્યાવર્તમાં અપ્રતિમ ગણાતો નરેશ, તેને જોવાનું મન

બધાંને થાય; પણ તેને શા માટે થાય? તેના વિરાગી હૃદયને એવું તે કે લાગે? તે હસી: પોતે આવી ક્ષુદ્રતા તો ક્યારની છોડી દીધી હતી.

ત્યારે શા માટે તે જોવા જાય? તરત પ્રેરણા થઈ-કારણ સમજાયું. તે પોતે આ દેશના રાજ્યકાર્યભારની વિધાત્રી હતી; તે આવે પ્રસંગે અદૃષ્ટ રહે તો વિધાત્રીના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય. આ કારણ ખરું છે કે ખોટું તે વીશે તેણે લાંબો વખત વિચાર કર્યો, અને આખરે તે કારણ સત્ય છે એવા નિર્ણય પર તે આવી. તેણે સવારી જોવાનું નક્કી કર્યું.

પ્રકરણ ૪ થું

પૃથિવીવલ્લભ

મૃણાલવતી સ્વારી જોવા આવવાનાં છે અને આનંદ ઉપર મુકાયલા અંકુશો આ પ્રસંગે લઇ લેવામાં આવનાર છે, આ વાત ગામમાં પ્રસરતાં લોકોમાં મોટો ઉત્સવ થઇ રહ્યો. ધણે વર્ષે દેખાઇ રહેલાં હેતો ઉજળ્યાં, અને અદૃષ્ટ થયેલા મોજશોખો નજરે ચઢ્યા. બીજે દિવસે સવારે ધરોની અગાશી પર, બારીમાં, હસતાં, કૂદતાં, મજાક કરતાં નરનારીઓ દેખાવા લાગ્યાં.

રાજમહેલની અટારી પર રંગબેરંગી લુગડાંથી સજ્જ થએલી સ્ત્રીઓ શોભી રહી. તેમનાં બધાંનાં મુખ પર અણધારેલો આનંદ હતો; ધણે દિવસે નિર્મેલો ઠાઠમાઠ જોઇ તેમનાં હૃદય પણ પ્રવૃદ્ધ થઇ રહ્યાં હતાં. પણ સ્વારી રાજમહેલના રસ્તા પર આવી પહોંચી એમ લાગ્યું કે એક દાસી અંદર ગઇ અને તરત બધી સ્ત્રીઓ શાંત થઇ વસ્ત્રાભૂષણો સજ્જ કરી અંદરના બારણા તરફ ધાકભરી નજરે જોવા લાગી.

મૃણાલવતી બહાર અટારીમાં આવી. તેણે વલ્કલ છોડી સંકેત, સાદું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. તેની લાંબી ધનુષ્યશી આંખો સ્થિર અને સખત હતી; અને તેના હોઠ દઢતામાં બીડાઇ રહ્યા હતા. તેનું

કદરૂપું મુખ, આ સખ્તાધી વધારે કદરૂપું થયું હતું; અને તે જોતાં ત્યાં ઉભેલી સ્ત્રીઓને કમકમાં આવ્યાં.

તેની પાછળ નક્કલા, લક્ષ્મી અને વિલાસ આવ્યાં. વિલાસે પણ સફેત વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. તેનું પાતળું, છટાદાર શરીર, આ વસ્ત્રમાં ચંદ્રની ઉગતી કલાના જેવું મોહક લાગતું હતું. તેના વદન પર ઉત્સાહ હતો. કેટલે દિવસે તેણે આવો આનંદ અનુભવ્યો હતો એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું.

ડકાઓએ દિશાઓ ગમ્મવી ને શરણાધ્યોના સુરે ગગન ભેદાઈ રહ્યું; અને સવારી આવી.

પહેલાં ડકાધારી સાંઢણીઓ આવી, પાછળ વિજયડંકા - કરતું પાયદળ આવ્યું. તેની પાછળ ધુધરીથી ઘમકલા ઘોડાઓ પર બેઠેલા સ્વારો આનંદમાં હસતા, હાથમાં ભાલાઓ નયવતા આવી પહોંચ્યા.

તેની પાછળ માલવી યોદ્ધાઓ ખિન્ન મુખે આવ્યા. તેમના હાથ પીઠ પાછળ બાંધેલા હતા. તેમનાં વસ્ત્રો ને બખ્તરો લોહીથી ખરડાયેલાં હતાં, તેમના માથા પરથી શીરપાથો અને હાથમાંથી શસ્ત્રો લપ્ત લેવામાં આવ્યાં હતાં. ઘોડા મહીના પર જે યોદ્ધાઓએ માન્યખેટ સર કર્યું હતું તે અત્યારે બંદીવાન થઈ, નિસ્તેજ બની, આયુધધારી તેલંગી યોદ્ધાઓની મસ્કરીઓ સહેતા તૈલપરાજની વિજયસેના શોભાવી રહ્યા હતા.

આ યોદ્ધાઓ પુરાં થતાં બખ્તર સજેલા ઘોડેસ્વાર, તેલંગી ભટ્ટરાજો, અને પછી તૈલપના સામંતો હાથીએ ચઢી અકેક પછી અકેકે આવી લાગ્યા. સામંતો પુરાં થતાં, બધાંએ ખ્યાન દઈ જોવા માંડ્યું. સો, દોઢસો શસ્ત્રસન્નિજત બંદીજનો પગે ચાલી આવતા હતા. મૃણાલવતીની નીરસતાએ દૈશમાંથી કવિઓને જન્ડ-મૂલથી ઉખેડી નાંખ્યા હતા, પણ રાજ્યકારભારમાંથી ભાટચારણોને

ખસેડયા નહોતા. આ શરવીર બંદીજનો અત્યારે વિજય મેળવી, હસતે મોઢે સ્વારીમાં ચાલતા હતા.

તેમની પાછલ પચાસ સાઠ કેદીઓ સાદાં વસ્ત્રમાં આવ્યા. તે યોદ્ધાઓ લાગતા નહોતા. તેમનાં મુખ સુકુમાર હતાં. તેમની ચાલ ધીમી હતી.

“જો!” જેવા આ લોકો આવ્યા કે અટારીમાં લક્ષ્મીદેવીએ વિલાસનું ધ્યાન ખેંચ્યું, “આ પેલા કવિઓ.”

“શું કહ્યું?” સખ્તામથી મૃણાલવતીએ પુછ્યું તેણે લક્ષ્મીદેવીના શબ્દો સાંભળ્યા હતા.

“બા! આ મુજરાજના કવિઓ.”

“તને કેાણે કહ્યું?”

“મહાસામતે.”

“પૃથિવીવલ્લભને લડાઈમાં પણ કવિઓ વિના ન ચાલ્યું. આ માણસની કીમત?” તિરસ્કારથી મૃણાલે કહ્યું.

વિલાસ શ્વાસ ઉંચો રાખી એકી ટસે આ નવા પ્રકારનાં મનુષ્યો જોઈ રહી. તેણે કવિઓ વીશે છાનુંધુપું ધણું સાંભળ્યું હતું અને મૃણાલ તેઓને ધિક્કારતી તેથી તેની જિજ્ઞાસા વધી હતી. તેવા પુરુષોને સદેહે જોતાં તેના મનમાં કૈંક આનંદ થયો. પણ તેને આનંદ અંતરમાંજ રહ્યો; તેને બહાર ન પડવા દેવાની તેને ટેવ પડી હતી.

સ્વારી આગળ ચાલી. કવિઓનું વૃંદ જતાં ડંકાનીશાન સાથે ખસો નાગી તરવાર અને ભાદ્રાઓ સહિત ચાલતા સૈનિકોનો સમૂહ આવ્યો; અને તે સમૂહની પાછળ તૈલપરાજનો હાથી દોડતો આવતો દેખાયો. તેના પર તૈલપ ને બાલ્લભ બંને બેઠા હતા. તે જોતાં

દરેક પ્રજાજને હર્ષનો પોકાર કર્યો; માત્ર રાજમહેલની અટારી પર બધાં મુગે મોઢે જોયા કરતાં હતાં.

“તૈલપમદારાજની જય” રસ્તેથી પોકારની ગર્જના આગળ ને આગળ આવી. બધાં ધ્યાન દઇ જોવા લાગ્યાં.

તૈલપના હાથી પાછળ ચાલતા સૈનિકોનો કોટ બનાવી, તેમાં થોડીક જગ્યા ખુદસી રહેવા દીધી હતી. આ ખુદસી જગ્યામાં એકજ બંદીવાન ચાલતો હતો. લોકા ડીકીડીકી તેને જોતા હતા. શું આ માલવાનો મુંજ?

“આ પેણે મુંજ!” જોવા આ સૈનિકો રસ્તાને દૂરને છેડે દાખલ થયા કે મૃણાલે કંઈ. તેના સ્વસ્થ હૃદયમાં એક મર્વની ઊર્મિ થઇ આવી; તેના મુખ પર સંતોષ છવાઇ રહ્યો. મૃણાલનો આનંદ જોઇ બધાંને હીંમત આવી. જક્કલાદેવી બોલ્યાં: “હાઇશ! આજે નીરાંત થમ. આ પાપીએ આટલાં વર્ષ જંપીને ખેસવાએ દીધાં નહીં.”

“લાઇએ પણ એને ક્યાં જંપીને ખેમવા દીધો?” મૃણાલે હોઠ પીસી કંઈ, “આજે એની કીર્તિ પણ ધુળમાં મળી.”

“આ! બીચારા મુંજરાજને આમ ચલાવતા શા માટે હશે?” વિલાસે પુછ્યું.

“ભાગ્યે એના ભોગ” લક્ષ્મીએ કહ્યું.

“બીચારા કેટલાએ શૂરવીરો મુઆ તેનું વેર લેવાયું.” જક્કલાએ કહ્યું.

“જક્કલા! એમાં વેર લેવાની જરૂર નથી.” મૃણાલે સખ્તાઇથી કહ્યું. “સત્ય તેજ જીને. એ અસત્યનો અવતાર હતો તેમાં એનો પરાજય થયો.”

“તે આ! એ મણે પાપી હતો?” લક્ષ્મીદેવીએ પુછ્યું. તેના અચાજમાં કદાશમયતા હતી કે કેમ તે જોવા મૃણાલે ઉંચું જોયું;

પણ પ્રશ્ન નિર્દોષ લાગતાં તેણે ઉત્તર વાળ્યોઃ “ પાપી ! એના જેવો કલંકી પુરુષ ખીજે એકે ધરતી પર નથી. એનો સ્પર્શ થાય તો સાત પેઢી નરકમાં જાય એવો એ છે.”

“ એમ ? પણ જુઓ તો ખરાં. દેખાય છે કેવો ? ”

મુંજ ધીમેધીમે મહેલના નીચલા યોગાન પર આવી લાગ્યો.

“ માણસ જેવો—” મૃણાલવતીએ સખ્તાઇથી કહેવા માંડ્યું, જેવા મોઢું ફેરવ્યું ને બાકીનો શબ્દ અણુમોલ્યો રહી ગયો. તેણે નિશ્ચય, ઝનુનભર્યા નયને મુંજને જેવા માંડ્યો.

સૈનિકોની હારથી થઇ રહેલા યોગાનમાં તે એકસો ઉભો હતો. તેને શરીરે નહોતું પહેરેલા ધોતીઆ શીવાય ખીજું વસ્ત્ર, કે વાંસા પાછળ બાંધેલા લાથ પરની બેડીઓ શીવાય ખીજું આભૂષણ, છતાં તેને જ્નેતાં બધાં જોઇજ રહેતાં.

આરે તરફ વીંટાએલા સૈનિકો તેની આગળ માત્ર છોકરાંજ લાગતા; આથી વિજયસેના જાણે તેનીજ શોભા ને કીર્તિ વધારતી હોય એવો ભાસ થતો.

તેનું કેદ પ્રયત્ન હતું, તેનો ઘાટ અપૂર્વ હતો, તેનું મુખ મોહક હતું. તેના લાંબા કાળા વાળ, સુરસરિતાના જલ સમા, તેના શંકરશા વિશાલ ખભા પર પથરાઇ રહી, મુખના તેજને લલકલર્યું બનાવતાં; ડાંખ ભરવા પાછળ ખેંચેલી ફણિધરની ફણાની માફક તેની ભરેલી, લાંબી ડોક, અને પાછળ નાંખેલું માથું ગર્વ અને એપરવાઇથી જંગતનો તિરસ્કાર કરતાં હોય એમ લાગતું હતું; પાછળ સંકડાએલા હાથને લીધે, આગળ આવેલા વિશાલ છાતીના સંગેમરમરના ચોરસા જેવાં સ્પષ્ટ, સ્નાયુવાળાં વિભાગો દેવી વક્ષઆણની ગરજ સારી, તેમી દુર્ધર્ષતા અને અતાપ દાખવી, દુનીઆને અસ્તા હોય તેમ દેખાતું.

હતું; અને ઘાટીલી પાની પર રચેલા, ધરણી ધ્રુમવતા એ પગે સ્તંભની માફક કમરના મથાળા પર ઉપલા શરીરને ધારી રહ્યા હતા.

શરીર પરથી આટલું બળ દેખાતું હતું છતાં, માત્ર સ્નાયુઓની સમૃદ્ધિમાંજ તેની અપૂર્વતા સમાધાન થતી નહોતી. તે શરીર જીવંત માણસનું નહોતું-શારીરિક અપૂર્વતાનું સ્વપ્ન હોય એમ લાગતું; અને અજેઅગમાંથી દિવ્યતા ઝરતી.

ધ્મીધ્મીમે તે ડગ ધરનો-કાષ્ટ મત્ત ગજેદ્રની માફક, તેમાં નહોતો ક્ષોભ કે નહોતી ખિન્નતા. મૃણાલે ઝનુનભરી આંખે. એક સચોટ નગરથી આ બધું જોયું, -પારખ્યું અને તેના ગુસ્સાને પાર રહ્યો નહીં. મુજબના વ્યક્તિત્વમાંથી ઝરતા પ્રતાપને લીધે પોતે અધમ હોય, તેના લાભની રાજ્યસત્તા ક્ષુદ્ર હોય, આ વિજય ખરું જોતાં મુંઝવેજી હોય એવો કે ખ્યાલ તેને આવ્યો. બળતા અંગાર સમી આંખો તેણે સ્થિર કરી, હોઠ દઢ કર્યા; અને આ ખ્યાલને હસી કાઢી તેણે જોયાંજ કર્યું.

રાજમહેલની અટારી આગળ સ્વારી જરા થોભી. મૃણાલ જ્યાં ઉભી હતી તેની નીચેજ એક પગ આગળ રાખી, આખી સેનાને માત્ર દષ્ટિપાતેજ અધમતાનો અનુભવ કરાવતો તે, સ્વારી આગળ ચાલવાની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો.

“બા!” વિલાસથી ન રહેત્રાયું “કેવો અદ્ભુત પુરુષ છે!”

વિલાસના ધીમે બોલેલા શબ્દો પણ નીચે સુધી સંભળાયા; અને આંખ પર આવેલા કેશો, માથું ઉછાળી પાછા નાંખી મુંઝે હોયું જોયું. -હોયું જોઇ, અટારીમાં ઉભેલી રમણીઓ તરફ નગર નાંખી. એકે એક સ્તંભ થઇ ગઇ; કેટલીકોએ ગભરાટમાં જમના કહેરા પર કે પાછલી ભીંત પર હાથ મુક્યો.

મુંજે એક સર્વગ્રાહી નજર વિશ્વાસ પર નાંખી; પછી વારાફરતી દરેક સુંદરી પર નાંખી; અને આખરે મૃણાલ પર ઠેરવી—અને તે હસ્યો. એકાએક નિર્મલ આકાશમાં રવિ ઉગે તેમ મુંજનું સુંદર મુખ જોઇ, મૃણાલ બધું ભુલી ગઇ—માત્ર જોઇજ રહી. તેને માત્ર એટલુંજ લાન રહ્યું કે તે મુખ પર એક રેખા અધુરી નહોતી, એક ભાવનો અભાવ નહોતો. વિશાલ ભાવની સ્ફટિકશી નિર્મલતા; મોટી તેજસ્વી આંખોમાંથી ઝરતી મધુરતા; સુંદર લોભાવે એવા હોઠોએ હાસ્ય કરી છોડેલી શર સમી સ્નેહભરી મોહકતા; વદન પર હાસ્યમાં સ્પષ્ટ દેખાતો વિજય—આટલુંજ તેણે જોયું. તે દિવ્ય મુખમાં કાવ્યની મીઠાસ હતી; તે હાસ્યમાં પુષ્પધન્વાનું સચોટ શરસંધાન હતું. સ્ત્રીઓ ઘેલી થઇ ગઇ. મૃણાલ પલવાર—એકજ પલવાર સ્તબ્ધ બની રહી.

સ્વારી ચાલી. મુંજે ફરીથી ઉચું જોયું, એક હાસ્યઆણુ છોડ્યું અને આગળ ચાલવા માંડ્યું. કોઇએ તૈલપરાજ જોયો નહીં, કોઇએ મહાસામંત તરફ નજર ન કરી,—બધાંએ નીચાં વગી દૂર ને દૂર જતા પૃથિવી—વલ્લભની પીઠ તરફ જોયા કર્યું.

મૃણાલ બધાંથી પહેલી સ્વસ્થ બની ઉભી થઇ; અને બધાંનાં હૈયાં પાછાં આવ્યાં. બધી સ્ત્રીઓ મૃણાલનો ધાક ભુલી મુંજનાં વખાણુ કરવા લાગી. ગમે તે કારણે પણ મૃણાલના મોં પર ભયંકર સખ્તાઇ વ્યાપી રહી હતી.

“આ!” લક્ષ્મીએ કહ્યું. “મહાસામંત કહેના હતા તે વાત તો ખરી. ખરેખરો પૃથિવી—વલ્લભ છે.”

મૃણાલે તેની સામે એક પલવાર સ્થિર નયને જોયા કર્યું.

“લક્ષ્મી! ખરેખરો પૃથિવી—વલ્લભ તો તૈલપરાજ છે.” સખત અવાજે તેણે કહ્યું.

“પણ શું રૂપ છે!” વિલાસે ટહુકો કર્યો.

એકદમ ગુસ્સામાં મૂકાલે પાસે આવી વિલાસનો કાન મરડી નાંખ્યો. “જરા વારમાં બધું વીસરી ગઈ! હું નહોતી કહેતી કે આવી જગ્યાએ બાલકોને ન લાવવાં જોઈએ. જરા રૂપ જોયું કે આમ ગાંડાં થશે તો તમારું થશે શું? જુઓ! મને કેમ કૈ નથી થતું? જાઓ, તમારામાંનાં જેને મનમાં આનંદનો ઉમળકો પણ આવ્યો હોય તે જાઓ ને પ્રાયશ્ચિત્ત શરૂ કરો.” સિંહણની ગર્જના પુરી થઈ; અને ગભરાએલી હરિણીઓ ઝપાટાબંધ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૫ મું

વરદાન

મૃણાલ ત્યાંથી દઢતાથી ચાલી ગઈ. તેને અત્યાગે પોતાની વૈરાગ્ય-
બુદ્ધિની પૂર્ણતાનો ખ્યાલ આવ્યોઃ માણસમા રૂપ તો હતું—સાધારણ
માણસ ગાંડું પણ થાય; પણ પોતે કેવી તેવી ને તેવી સ્વસ્થ અને
સાત્ત્વિક રહી હતી.

“તુ શા સારુ સ્તબ્ધ બની જોઈ રહી?” અંતરમાંથી આબુધારેલો
પ્રશ્ન ઉભો થયો.

“હું!” તેણે વિસ્મય થઈ પોતાના અતરને મનમા જવાબ
આપ્યો. “હું તો માત્ર મારા લાઇના દુશ્મનને જોતી હતી. મારે
શું? મારા હૃદયમા ક્યાં વિકાર થયો છે? હું તો માત્ર એટલું જ
જોતી હતી કે માણસ અધમતાને ઉડાણે પહોંચ્યા પછા કેવો લાગે?
સ્તબ્ધ! હું સ્તબ્ધ! એ તો માત્ર એકાગ્રતા. વિવેકબુદ્ધિ બ્રહ્મ થાય
તો માણસ સ્તબ્ધ બને” એમ કહી પોતાની પૂર્ણતાના ગર્વમાં તે
મલકાઈ રહી.

ડંકાના ગગડાટથી તેને લાગ્યું કે સ્વારી ઉતરી, એટલે ધીમેધીમે તે
રાજમહેલના દરવાજા તરફ ગઈ. આવા અપ્રતિભ વિજયથી તેના
મનમાં ઉદ્ભવેલી હોંસ હવે જતી રહી હતી; અને તેના હૃદયમાં

કેંક સ્વસ્થતા આવી હોય એમ તેને લાગ્યું. તેને સંતોષ થયો: આ તેના વૈરાગ્યની નિશ્ચયતા! શું હૃદયમાં અસ્પષ્ટ ખિન્નતા કે ચણચણાટ લાગતો હતો? તેણે એ વિચારજ હસી કાઢ્યો. ત્રીસ વર્ષના અભ્યાસે નિર્વિકાર થયેલા તેના હૃદયમાં ખિન્નતા કે ચણચણાટ?

દરવાજા આગળ તે જમ પહોંચી એટલે ત્યાં લરાએલી રાજ્ય-પુરુષોની ઠઠમાં શાંતિ પ્રસરી રહી. બધા મુગા બની તેલંગણની ભાગ્યવિધાત્રીની સ્વસ્થ, સખત અને સાદી પણ ભયંકર મૂર્તિ તરફ જોઈ રહ્યા. તેની આંખની પલક, તેના મોં પરનો ભાવ એ તેમને મન ઇશ્વરેચ્છા પારખવાનાં સાધનો હતાં.

તે આવી. સ્વારી ઉતરવાની વિધિ પુરી કરી આવેલા તૈલપરાજે તેને આષ્ટાંગદંડવત્ પ્રણામ કર્યા, અને તેના ચરણની રજ પોતાના માથા પર મુકી.

તૈલપનુ રૂપ, તેનો ઘાટ મૃણાલના જેવાંજ હતાં. માત્ર મુખ પર શીતળાનાં કદરૂપાં ચિન્હો નહોતાં; શરીરરેખાઓ મરદની-સ્પષ્ટ ને મૃદુતા વિનાની હતી; આંખો જરા નાની અને ઉંડી હતી. મૃણાલના મોં પર સખતાઈ હતી; તૈલપના મુખ પર ક્રૂરતા હતી.

તૈલપ કઠોર હૃદયનો, ગણત્રીયાજ અને પહોંચેલો હતો. મૃણાલે આપેલી ફેલવણીને પ્રતાપે તેનામાં આર્દ્રતાનો અંશ માત્ર પણ રહ્યો નહોતો, માત્ર જેણે માના ભાવથી તેને ઉછેર્યો, પિતાની પ્રીતિથી કેળવ્યો, અને અધિષ્ઠાત્રી દેવી બની ચક્રવર્તી બનાવ્યો તે બહેનને માટે તેને અથાગ પ્રેમ અને અનહદ માન હતાં, તેની મુદ્ધિ અને પવિત્રતામાં અડગ શ્રદ્ધા હતી.

પ્રણામ કરી રહેલા તૈલપને કહાડતાં મૃણાલે કહ્યું:

“રણુરંગભીમ! ; સો શરદો જીવજો અને પૃથિવીવલ્લભ-
અરેખરો-થજો.”

“ તમારી આશિષ ” કહી તૈલપ ઉભો થયો અને પાછળ ઉભેલા બીલ્લમરાજ તરફ ફર્યો. “ આ ! મહાસામંતને પણ આશીર્વાદ દો; આજે એમનેજ પ્રતાપે હું જીવ્યો. અને મુજ પકડાયો.”

મૃણાલ જગ હસી.

“ બીલ્લમરાજે તે વાત તો ક્યારની કહી. એમને તો મારા સદાએ આશિર્વાદજ છે-કે ધણું જીવે ને તૈલપરાજના સામંતોમાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવે.”

બીલ્લમ હોઠ કરડી નીચો વળી પગે લાગ્યો.

“ ચાલ ભાઈ ! હવે બખ્તર કાઢી સ્વસ્થ થા ” કહી મૃણાલે તૈલપને સાથે લીધો. તૈલપે પાછા ફરી કહ્યું : “ બીલ્લમરાજ ! તમે પણ ચાલો. જરા કામ છે.”

ભાઈ બહેન આગળ અને સામંત પાછળ એમ ત્રણે જણાં મુગાં-મુગાં અંતઃપુરમાં ગયાં; અને લોકો ધીમેધીમે વીખગાઇ ગયા.

અંદરના ખડમાં ગીચે મોઢે, માત્ર નેત્રોથીજ આનંદ અને ઉત્સાહ દાખવતી જક્કલાદેવી આંતડ વચે પણ નણુંદની મર્યાદાથી નવોઢા જેવી, પતિની વાટ જોતી હતી. તૈલપે આવી પોતાના બખ્તરનાં અંગો અને આયુધો એક પછી એક ઉતાર્યાં અને રાણીએ તે લઇ જઇ, મુગે મોઢે પોતાના સ્વામીનો સત્કાર કર્યો.

તૈલપ નિવૃત્ત થયો એટલે મૃણાલ તકીએ એઠી હતી તેની પાસે આવી બેઠો, અને બીલ્લમ સામે પગ વાળી બેઠો. જક્કલાએ નણુંદ પાસે ત્યાં રહેવાની રજા-આતુર આંખો વડેજ-માંગી, પણ રજા ન મળવાથી તે ચાલી ગઇ.

“ બેલો બહેન ! હવે આ મુજનું શું કરીએ ? ”

મૃણાલ જવાબ આપતા પહેલાં, પલવાર સખ્તાઇથી ભોંય સામે જોઇ રહી, ને પલમાં મુંજનું તે પ્રતાપી, હસતુ મોઢું તેની આંખ આગળ આપ્યું.

“એને !” દાંત પીસી મૃણાલે કહ્યું, “એને-પાપાચારીને સખત-માં સખત શિક્ષા કરવી જોઈએ.”

“કાલે એનો વધ કરાવીએ.” દદનાથી તૈલપે કહ્યું. તેની ઉંડી, કર આંખોમાં વિષ વ્યાપી રહ્યું.

“એ કે સાધારણ દુશ્મન નથી. એણે તને કરવામાં શું બાકી મુકી છે? તારા દેશની સ્ત્રીઓને છતે છોકરે વંઝા કરી મુકી છે. તારી પાસે અવંતીમાં અનેક વાર પગ ધાવડાવ્યા છે-તારી અને મારી કીર્તિ કલંકિત કરવા અનેક કાવ્યો રચ્યાં છે ને રચાવ્યાં છે. એને તો રીઆવી રીઆવી મારવો જોઈએ, ત્યારેજ તારુ વેર વળે તેમ છે.”

“ત્યારે તેનો શેા રસ્તો ?” તૈલપે વિચાર કરતાં કહ્યું.

“બીહસમરાજ ! તમે શુ ધારો છો ?” મૃણાલે પુછ્યું.

“બા ! કેદ કરેલા રાજાનો વધ કરવામાં મને વડાઈ નથી લાગતી. એને રીઆવો જોઈએ તેટલો, પણ એનું શિર સદા અસ્પર્શ્ય ગણવું જોઈએ.”

“મહાસામંત ! વધ તે વધ-યુદ્ધમાં કે શક્તી પર મને બહુ ફેર દેખાતા નથી.’ તંત્રપરાજે જરા નિરંકારથી કહ્યું.

“ના ભાઈ ! મહાસામંતની વાત મને યોગ્ય લાગે છે. એનો વધ કરવામાં શેા કાયદો ? એનું મોટું પહાડ જેવું શરીર ક્ષીણ થઈ જાય, એની આંખો નિસ્તેજ બને, એના મોઢા પરનું હાસ્ય જઈ દાંતતા આવે, અને તારી મહેરબાની યાચતાં એની જીભ ઘસાઈ જાય—એના ગર્વ ગળી જાય—ત્યારેજ સોળ સોળ વખત તને ખવડાવેલી હારનો બદલો વળે.” જાણે સામાન્ય વાત કરતી હોય એવી શાંતિથી મૃણાલે આ ભયંકર વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

તૈલપના મોઢા પર સંતોષ પ્રસરી રહ્યો. “ખરી વાત છે બા! પણ એનો ગર્વ ગાળવો સહેલ નથી એમ લોકો કહે છે.”

“વાતો, બીજું કે નહીં.” તિરસ્કારથી મૃણાલે કહ્યું, “હું જોઈશને કે એનો કેમ ગર્વ રહે છે.”

“તમે?” ચકિત થઈ તૈલપે પુછ્યું.

“હા. અવંતી બેઠાંબેઠાં એણે મારે માટે કે ઓછું કહ્યું છે, ને ગવાડ્યું છે! હવેજ જોઈશ કે એ મોઢામોઢ શું કહેવાની હીમત ધરાવે છે. એને ક્યાં પુર્યો છે?”

“રાજમહેલના ભોયરામાં” તૈલપે કહ્યું.

“હીક. હું સાંજના એને મળીશ. પછી બીજાનું શું?”

“મેં કાર્તવીય પાસે સામંતોને પુછાવ્યું છે કે મારી ચાકરી તેઓ સ્વીકારવા તૈયાર છે કે નહીં. જે નહીં હશે તેનો કાલે વધ. બાકીના ચોદ્ધાઓને પણ કાલેજ પુરા કરાવીશું.”

“હીક.”

“બીલ્લમરાજ!” તૈલપે કહ્યું. “બા પણ છે એટલે હીક. હવે બોલો. તમારે જે વરદાન જોઈએ તે હાજર છે. આ વખતે તમારી સેવાનો બદલો જે વાળું તે ઓછો છે.”

“એમાં તો તમારી વડાઈ છે. મહારાજ!” જરા ધીમેધીમે બીલ્લમે કહ્યું, “મેં જે કેં કર્યું તે કેં બદલા માટે નથી કર્યું.”

“મહાસામંત!” મૃણાલે કહ્યું, “વર માંગવો એ તમારો અધિકાર છે.”

“બા! હું માગું અને તમને આપવો ન રૂચે તો પછી મારું પણ જાય ને તમારું પણ જાય” મહાસામંતે મૃણાલ સામે જોઈને કહ્યું.

“તમારી વિવેકબુદ્ધિમાં ને મહારાજની ઉદારતામાં મને શ્રદ્ધા છે. તમે કહો છો એવું બનેજ નહીં.”

“એલો!” તૈલપે મીઠું હસીને કહ્યું, “એલો, ખંચાંચા નહીં. તમારી મૈત્રીથી ખીજું કે વધારે વહાલું મને નથી.”

મહાસામંત થોડી વાર આ ભાઇબહેનની બચકર જોડી તરફ જોઇ રહ્યો; અને પછી ધીમેધીમે કહેવા લાગ્યા:

“મદારાજ! મારા હૃદયમાં એકજ ઊર્મિ છે. તે આપ જાણો છો.”

“શી?”

“વિલાસનું પાણિગ્રહણ સત્યાગ્રય કુવર કરે એજ.”

મૃણાલ હસી પડી. “અરે શું મહાસામંત! તમે પણ, આ વર માંગવા આટલો વિચાર! એ વર તો ક્યારનો મળી ચુક્યો છે.”

“પણ મને એમ કે એ લગ્ન જેમ વહેલાં થાય તેમ સારું.”

“તે તો મેં નક્કી કર્યું છે.” મૃણાલે કહ્યું.

“ક્યારે?”

“આવતે મહીને. મેં ક્યારનું મુદ્દત પુછી મુક્યું છે. અને હવે તો આ વિજયસમારંભ સાથેજ તે કરી નાખીશું.”

“ભીલ્લમરાજ!” હસીને તૈલપે કહ્યું. “કે ખીજું માગો. તમે તો મને શરમાવો છો. શું મારી પાસે એવું કે નથી કે જે મળ્યે તમે રાચો?”

ભીલ્લમ વિચારમાં પડ્યો. તૈલપને તે સારી રીતે ઓળખતો હતો. તેને મોટાઇ જોઇતી હતી. વરદાનથી મળતો મહિમા જોઇતો હતો, અને પોતાના જેવાને રીઝવી તેનો અસંતોષ દૂર કરવો હતો. પણ એ સારી રીતે જાણતો હતો કે તેમને ન રુચે એવો વર જો એ માગે તો તેઓ કદી આપે નહીં, અને આપે તો ખીજું પહે છીનવી લે. તેને અને લક્ષ્મીદેવીને પોતાને દેશ જવાનું ધણું મન હતું; પણ ત્યાં જવાની ઇચ્છા દર્શાવાય તે બંને એવું નહોતું; એટલે, તે વર માંગી, મેળવવામાં નિષ્ફલ બનવું અને અપમાન વેઠવું તેના કરતાં પરાધીનતાનું દુઃખ વેઠવું તે એને ડહાપણબરેલું લાગ્યું. એકદમ એને એક

વાત યાદ આવી. જે પહેલે તે મુજને પાડી તેના પર ચઢી બેઠો, અને બળજેરીથી તેનાં શસ્ત્રો લઇ લીધાં તે પહેલે મુજે તેના કાનમાં કહેલા શબ્દો તેને યાદ આવ્યા. “બીલ્લભ!” તેણે કહ્યું હતું “મારું બલે ગમે તે થાય, પણ મારા કવિઓને સંભાળજે.” તે શબ્દો વિજયના કિસાહમાં તે વીસરી ગયો હતો; અત્યારે તે યાદ આવ્યા.

તેના અંતરમાં મુજ માટે માન પ્રગટયું હારી જતી પહેલે, યમરાજના આક્રમણને મગજ ગાંઠું થઇ જાય તે વખતે પણ આ પુરુષ પોતાના મિત્રોને વીસરી નહીં ગયો. ક્યાં તે પૃથિવી-વલ્લભ ને ક્યાં આ તેના વિજેતા! બીલ્લભને આ વિચાર આવતાં તે દઢતાથી બોલ્યો:

“મહારાજ! આપના રાજ્યમાં મારે શી ખેટ છે? પણ એક વસ્તુની યાચના કરું—જે આપની રજા હોય તો.”

“શું છે? કહી નાંખો.” મૃણાલે જરા તીક્ષ્ણતાથી બીલ્લભ સામે જોઇ કહ્યું.

“માલવાના કવિઓને જીવતા જવા દો.” કિતાવળથી બીલ્લભે કહી નાખ્યું.

તેલપ હસ્યા. મૃણાલનાં ભવાં સંકોચાયાં.

“માગી માગીને આ માગ્યું?” તિરસ્કારથી મૃણાલે કહ્યું.

“આ! મારા પૂર્વજે કવિગણુત્રાતા કહેવાતા. હું તો તેમાંનું કે કરી શક્યો નથી. માત્ર આ એક તક મળી છે.”

“એવા પાપીઓથી ભૂમિ ભારે મારશે તેમાં તમારું શું વળશે?” મૃણાલે કહ્યું.

“બીલ્લભરાજ!” રાજ્યએ કહ્યું “આવા જતુઓના જીવ બચાવ્યા કરતાં બીજી ક્ષણી વસ્તુઓ માંગવા જેવી છે.”

દઢતામાં બીલ્લભના હોઠ ખીણ્યા. “મહારાજ! આપને મારી યાચના ન સ્વીકારવી હોય તો આપ માલીક છો. આપે કહ્યું ત્યારે માંગ્યું; નહીં તો હું કે માંગવા નહોતો બેઠો.”

“પછી એમને છોડવી શું કરશો?” તૈલપે પુછ્યું.

“આપ કહેશો તે. મારે એમનું કામ નથી.”

“હીક છે.” મૃણાલે કહ્યું “એ બધા પાસે મુંજની અપકીર્તિ ગવડાવીશું.”

“તે આપના ધ્યાનમાં આવે તેમ કરજો. મારે તો એ જીવતા રહે એટલે બસ.”

“વારુ જાઓ” તૈલપે બહેન તરફ જરા નજર નાંખી કહ્યું “એમને જીવતા જવા દીધા. થયું? પણ છુટા ફરવા દેશો નહીં.”

“જેવી આજ્ઞા. મારા મહેલના ભોંયરામાં રાખીશ.” બીલ્લમે જોયું કે હવે વધારે બેસવામાં માલ નથી. “મહારાજ! ત્યારે રજા—”

“હા, જાઓ. સભામાં આવી પહોંચજો.”

“જેવી આજ્ઞા.” કહી બીલ્લમે રજા લીધી.

“ભાઈ!” મૃણાલે કહ્યું “મને આ માણસમાં વિશ્વાસ બેસતો નથી.”

“માણસ તો નીખાલસ છે. માત્ર એની ઐરી એને જાંપીને બેસવા દેતી નથી. તેથી તો મેં એને વર માગવા કહ્યું.”

“આ અકલંકચરિત આગ્યો કે શું?” કોઈનાં પગલાં આવતાં સાંભળી મૃણાલે પુછ્યું. તૈલપ માત્ર આરણ્ય તરફ જોઈ રહ્યો.

એક યુવક આવ્યો. તેની ઉંમર વીશ બાવીશ વર્ષની લાગતી, અને તેનું મોં તૈલપના જેવુંજ હતું. તેની સીધી, સશક્ત કાઠી પર અણુમોલું બખ્તર દીપતું, તે માથા પર એક નાનો મુગટ તેના સ્વરૂપવાન મુખના ગૌરવમાં વધારો કરતો. તેણે આવી મૃણાલને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, અને તૈલપને નમસ્કાર કરી તે પગ વાળી હાથ બેઠી બેઠો.

“બેટા સત્યાશ્રય! શું કર્યું?”

“પિતાજી!” ગંભીર અવાજે કુંવરે કહ્યું “મહેલના ભોંયરામાં હાલ તો મુંજને નાખ્યો છે, ને ભીમરસ સામંતને ત્યાં ચોક્કી કરવા રાખ્યા છે—”

“ઠીક કર્યું.”

“—ને એક લાકડાનું પાંજરું બનાવવાનો હુકમ આપ્યો છે.”

“શાબાશ” તૈલપે કહ્યું “સત્યાશ્રય! તારાં લગ્ન નક્કી કર્યાં છે.”

“જી.”

“આ ઉત્સવમાં તે પણ ઉત્સવ શોભશે.” મૃણાલે કહ્યું “જી. હવે તું જઈ નિવૃત્ત થા.”

“જેવી આજ્ઞા” કહી તે ઉઠ્યો.

“પણ જો. પછી વિલાસવતીને મળી આવજો.”

“જી” કહી સત્યાશ્રય કુંવરે ત્યાંથી રજા લીધી.

પ્રકરણ ૬ હું

રસનિધિ

રાજ્યએ વચન આપતાં આપ્યું તો ખરું પણ રખે તે પાછું ખેંચી લે એવા ડર બીલ્લમને લાગ્યો, એટલે તે ત્યાંથી આરોઆર જ્યાં માલવાના કવિઓને કેદમાં પુર્યા હતા ત્યાં ગયો.

જે ભદ્રગજ કવિઓની ચોક્કી કરનો હતો તે રાજ્યનું વરદાન સાંભળી વિસ્મય થયો, અને તેણે કારાગૃહનું આરણું મહાસામંતને ઉઘાડી આપ્યું.

તેને જોઈ ત્યાં એકલા પુરુષોમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો.

“કવિરાજો! ક્ષમા કરજો.” બીલ્લમરાજે નમ્રતાથી કહ્યું. “મારા આતિથ્યનો સત્કાર કરો. એવી પ્રાર્થના કરવા હું આવ્યો છું.”

એક સુકુમાર, નીચો અને સ્વરૂપવાન યુવક ઉભો થઈ સામે આવ્યો, અને હસીને પુછ્યું:

“કોણ તમે યમરાજ છો?”

બીલ્લમ આ પુરુષની કાંતિ જોઈ રહ્યો.

“હું?—ના. કેમ?”

“શુભક મૃણાલવતીના ગામમાં યમરાજ શીવાય અમારો કોણ અતિથિસત્કાર કરે?” એક બીજો આવી બોલ્યો.

“ધનંજય!” પેલા યુવકે કહ્યું, “આ યમરાજ પોતે તથા; તેના હૃતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો સ્મૃતદેશનો નરાધિપ છે.”

ભીલ્લમ હસ્યો: “ના. હું માત્ર મહાસામંત છું, હું યમહૃત નથી;—પણ તમને આ જીવતા નરકમાંથી બચાવવા આવ્યો છું.”

ધનંજયે * કહ્યું: “પૃથિવી—વલ્લભ વિનાની નિસ્તેજ પૃથ્વીમાં કે જવા જેવું નહીં રહ્યું હોય.”

“ના! મહારાજે તમને જીવિતદાન આપ્યું છે. તમે બધા મારે ત્યાં પધારો.”

આ સાંભળી બધા ચકિત થઈ ગયા, અને હોંસમાં આવી. ઉભા થઈ, ભીલ્લમને વીંટાઈ વળ્યા.

“તમારું નામ તો ધનંજય?”—

“હા.”

“તે તમારું?” પેલા સ્વરૂપવાન યુવકે તરફ ફરી મહાસામંતે પ્રશ્ન્યું.

“મારું?” જરા ખંચાઈ પેલા યુવકે કહ્યું.

“એનું નામ રસનિધિ” ધનંજયે ઉમેર્યું. “તે આ પદ્મગુપ્ત.”—

“હા. મારું નામ રસનિધિ” કહી રસનિધિ ભીલ્લમ સાથે ચાલ્યો, અને બધા તેની પાછળ ચાલ્યા.

રસ્તે ચાલતાં ભીલ્લમે ધ્યાનપૂર્વક જોયું. રસનિધિની સુકુમારતાના પ્રમાણમાં તેનું શરીર ઘણું મજબુત લાગતું, અને શરવીરાનાં શરીરો પારખવાની ટેવ હોવાથી મહાસામંતને લાગ્યું કે આ પુરુષ અખતરમાં સારો શોભે. તે પોતાના વિચારથી મનમાં હસ્યો. “આ ખીચારાને અખતરમાં, તે યુદ્ધમાં કૌશલ્ય શું?”

મુગે મોઢે મહાસામંત રાજમહેલની પાસેજ આવેલા પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને પોતાના પરિચરોને આ કવિરાજેનું આતિથ્ય કરવાનો હુકમ કર્યો.

“કવિરાજ!” ધનંજય તરફ ફરી બીજામે કહ્યું “આપને એક તરફી આપવાની છે.”

“મને? શી?” ધનંજયે પુછ્યું.

“મારી સ્ત્રી ને પુત્રીએ ઘણા વખતથી કવિરાજેનાં દર્શન કર્યાં નથી. આપ મારી સાથે આવશો?”

“જે દેશમાં કવિઓ દુર્લભ હોય ત્યાં સ્વરૂપમાંથી સૌદર્ય જાય, રાગમાંથી ટેક જાય, અને સ્ત્રીઓમાંથી આર્દ્રતા જાય એમાં ઝી નવાઈ!” રસનિધિએ તિરસ્કારથી કહ્યું.

“કવિરાજ! આપ આવશો?”

“હું?” ફરીથી ખંચાઈ રસનિધિએ પુછ્યું.

“હા. શી હરકત છે?”

ધનંજયે ધ્યાનથી રસનિધિ તરફ જોયું.

“રસનિધિ! હા, તું પણ ચાલ. ચાલો સ્વતરાજ!” કહી તે અને રસનિધિ બીજામરાજની સાથે અતઃપુરમાં ગયા.

બીજામરાજે તેના પૂર્વજોનું ખીરુદ ‘કવિકુલત્રાતા’ આજે રાખ્યું હતું; અને ઘણે દિવસે આવા સંસ્કારી પુરુષોની સોખત તેને મળી હતી. આથી તેનું હૈયું આનંદ અને ગર્વથી મલકાતું હતું.

લક્ષ્મીદેવી હતી રાજમહેલથી આવ્યાં નહોતાં, અને વિલાસ શંકરના મંદિરમાં હતી. બીજામે એક માણસને વિલાસને તેડવા મોકલ્યો, અને પોતે ધનંજય ને રસનિધિને લઈ પાછલ આવેલી વાડીમાં એક વિશાલ પીપળાના થાળા પર જઈ વાત કરવા લાગ્યો.

“બાપુ!—” થોડી વારે વિલાસને આવજ આવ્યો.

“કોણ વિલાસ! બેટા!”

વિલાસ પાસે આવી એટલે મહાસામંતે કહ્યું: “આમ આવ. તારે કવિઓ જોવા હતાને? લે આ રહ્યા.”

વિલાસે એ કવિઓ તરફ જોયું, અને જરા ગભરાઇને ઉભી રહી.

“આ કવિરાજ ધનંજય. એમની ખ્યાતિ તો મારા સ્ત્રનદેશ સુધી પણ આવી હતી.”

વિલાસે નીચી વળી નમસ્કાર કર્યા.

“પુત્રી! રાઘવ સમા નરેશની અર્ધાંગના થઇ, સૂર્ય સરખા તેજસ્વી પુત્રોની માતા થજે” આડંબરથી ધનંજયે કહ્યું.

“આ કવિવર રસનિધિ.”

શરમથી અડધું નીચું જોતા, જિજ્ઞાસામા અડધી ઉચી આંખો રાખી વિલાસે રસનિધિ પર નજર ઠારી. વિલાસને તેનું મુખ કે વિચિત્ર લાગ્યું: એ વિચિત્રતા શી હતી, એની તેના પર શી અસર થઇ તેની તેને ખબર પડી નહીં.

“ભગવનિ! હું શું આશીર્વાદ આપુ?” રસનિધિએ હસીને પુછ્યું, “સુધાનાથને વરજો ને સુધા આખી, અનેરા આનંદો અનુભવજો.”

વિલાસવતીને કેં આશીર્વાદનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાયો નહીં; પણ મહાસામંત ખડખડ હસી પડ્યો.

“કવિરાજ! આ અવંતી ન હોય.”

“હાસ્તો. નહીં તો હું આવી સ્થિતિમાં હોઉં?”

“અમારે ત્યાં તો સુધાનાથ સુકાઇ ગયા છે. ને આનંદ અનુભવો એ તો પાપની પરિસીમા છે.”

“હે!”

“મૃણાલખાનો વૈરાગ્ય તમે જોયો નથી. અને આ વિલાસ પણ શું? એણે પણ અત્યારથી તપશ્ચર્યા શરુ કરી છે.”

“શા માટે?” ધનંજયે પુછ્યું.

“કવિરાજ! તેલંગણની ખુબીઓ ન્યારી છે.”

“પણ આટલી કન્યાને એ શું?”

“વિલાસનું લમ સત્યાશ્રય કુંવર જોડે થવાનું છે. એને માન્યખેટના ગાદીપતિની પટ્ટરાણીને લાયક કેલવણી જોઈએને?” જરા અસ્પષ્ટ કટાક્ષમયતાથી ભીક્ષમે કહ્યું: “કમ ખરું કેની વિલાસ?”

વિલાસ હસી: અને કવિઓ દયાથી તેની સામે જોઈ રહ્યા.

“એટલે હૃદયનાં ઝરણાં સુકાય ત્યારે પટ્ટરાણીની પદવી પમાય?” ધનંજયે પુછ્યું.

“અમારાં મૃણાલપાની એવી માન્યતા છે. એમની વિલાસ! આવ. હુ આ બધા કવિઓને છોડવી જાવ્યા, હવે એ આપણે ત્યા રહેશે.” વિલાસ આવી ભીક્ષમ પાસે ઉભી રહી, અને મુઝે મોઢે તણુ જણ સામે જોઈ રહી

તેને એક અપરિચિત અનુભવ થતો હતો. આ લોકોનો પહરવેશ વિચિત્ર હતો; તેમની રીતભાત સ્વચ્છદી, ટાલાશ વિનાની હતી; તેમની યાતચીનમા ગાંભીય અને સયમ-જે ગુણોની તેને ભક્ત બનાવવામાં આવી હતી તેનો અભાવ હતો; તેમના મોં પર સખ્તાઈ કે ડહાપણનો અંશ નહોતો. અને આ બધાને કીધે તેને વાતાવરણ કે અસ્વાભાવિક લાગ્યું; અને તેથી તેના હૃદયમાં કે આઘાત થતો હોય, દુઃખ થતું હોય તેમ લાગ્યું-પણ આઘાત અને દુઃખ એવાં આકર્ષક ત્રાગ્યાં કે ત્યાંથી જવાનું મન થયું નહીં.

“ત્યારે તમારે ત્યાંથી કવિઓને દેશનીકાલ કરવામાં આવ્યા છે એ વાત ખરી?” રસનિધિએ પુછ્યું “મે તો ગપ ધારી હતી.”

“અમારે ત્યાં જે ન થાય તે ખરું.” ભીક્ષમે કહ્યું.

“તમારે ત્યાં કવિતા નહીં, રસ નહીં, આનંદ નહીં.—પછી શું રહ્યું?”

“ બોલ વિલાસ ! જવાબ દે.”

ધીમેથી ઉચું જોઈ તેણે રસનિધિની સામે જોયું અને કહ્યું :
“ ભાગ-શાંતિ.”

“ કેટલા માણસોએ ખરેખરાં ત્યાગ ને શાંતિ અનુભવ્યાં છે ? ”

“ અમે તો બધા દેવો છીએ.” બીલ્લમે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ દેવો પણ આનંદની ભૂતિઓ છે; તમે તો પાપાણુ થવા મથો છો.”

“ અત્યારે દેવી હોય તો તેને આ નમારી વાતમાં બહુ રમ પડે.”

“ બીજું બધું ચંચલ છે-નિશ્ચલ માત્ર એક શાંતિ.” પોપટની માફક વિલાસે સૂત્ર કહ્યું.

“ ના તે પણ ચળે એવી છે; નિશ્ચલ માત્ર આનંદ.”

વિલાસ જરા તિરસ્કારપૂર્વક હસી.

“ શાંતિ વિના આનંદ કેમ આવે ? ”

“ સુખના અનુભવથી.”

“ તે તો ક્ષણિક ”

“ કાણે કહ્યું ? રસિકતા હોય તો શાશ્વત સુખ મળે.”

“ દેવી હજી કેમ નથી આવ્યાં ! લાવ હું માણસને મોકલું ”
કહી વાતમાં ઝાઝો રસ નહોં પડવાથી મહાસામંત ઉઠ્યા. “ તમે વાત કરો. હું આ આવ્યો.” કહી બીલ્લમ ઉઠ્યો.

બીલ્લમ ઉઠ્યો એટલે ધનજયે પાસે આવેલા સેરવરીઆ તરફ નજર કરી ઉઠવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું

રસિકતા

“રસિકતા શું?” વિલાસે પૂછ્યું.

રસનિધિએ આંખો ફાડી “તમને ખબર નથી?”

“ના”

“તમે કાવ્ય સાંભળ્યાં છે?”

વિલાસે હસી “તમારા ભર્તૃહરિનું પરાગ્વશતક સાંભળ્યું છે.”

“શૃંગારશતક સાંભળ્યું છે?”

વિલાસે સખ્તાઈથી ઉચું જોયું “એ તો પાપાચારી માટે.”

રસનિધિે હસ્યો “કે નાટક જોયું છે?”

“છેક નાની હતી ત્યારે સ્પ્રનદેશમાં જોયું હતું. પણ યાદ નથી.”

“ચંદ્રની જ્યોત્સ્નામાં પડ્યાં પડ્યા કોઈ દિવસ ગાયું છે.”

“ના. ચંદ્રના તેજમાં ફરવું મારે ત્યાજ્ય છે.”

રસનિધિે ગાંભીર્યથી તેની સામે જોઈ રહ્યો.

“ત્યારે તમને રસિકતાનું ક્યાંથી જ્ઞાન હોય? તમારી પાસે આ બધું કોણ કરાવે છે?”

“હું મારી મેળે કરું છું—મૃણાલના માત્ર સૂચના કરે છે.”

“એ બધું કરવાનું શું કારણ?”

“ત્યાગવૃત્તિ કેળવવા.”

“એમ કેળવાય? તમે શુ ત્યાગ કરો છો તેનું તો તમને લાન નથી.”

વિલાસ વિચારમાં પડી. “ના. છે. મને મૃણાલપ્તા કહે છે.”

“માત્ર મોહાની વાતો—અનુભવની નહીં.”

“કલંકિત કરે એવી વસ્તુનો અનુભવ—”

“કલંકિત શી વસ્તુ કરે?” રસનિધિએ જુસ્સામાં પુછ્યું “જો કાવ્ય કલંકિત કરે, રસ કલંકિત કરે, જ્યોત્સ્નાનુ અમૃત કલંકિત કરે—કાલે કહેશે કે પ્રેમ કલંકિત કરે—ના એ કલંકિત જીવન શુ ખોટું?”

“મારે નિષ્કલક થવું છે” જરાક સખ્તાપ્તથી વિલાસ બોલી અને ઊઠી.

રસનિધિ મુંઝા રહ્યો. થોડી વારે તેણે કહ્યું:

“સારે તમને મારા જેવા તો કલંકિત લાગતા હશે?”

“બોળાનાથ તમને સદ્બુદ્ધિ આપશે.”

રસનિધિ શુચવાદને ઉભો રહ્યો.

“રસિકતા અનુભવવાનું તમને કદી મનજ થયું નથી?”

“મને?” વિચારમાં પડી વિલાસે કહ્યું “એ વસ્તુનો પુરો ખ્યાલજ નથી.”

“ખ્યાલ લાવવાનું મન પણ થતું નથી?”

“પાપ કરવાનું મન ન થાય એમાં ખોટું શું?”

“વિલાસવતી!” રસનિધિએ માયાળુપણથી તેની સામે જોતાં કહ્યું, “રસિક થવું, રસિકતા અનુભવવી એમાંજ હું તો મોક્ષ માનું છું.”

“ના. ના. ના.”—કાને હાથ દબ, હસી વિલાસ બોલી. તેના હાસ્યમાં કે જુદોજ ભાવ લાગતો. “લો. આ બા આવી” કહી તે દૂરથી આવતાં બીલ્લભ અને બક્ષમીદેવી તરફ ફરી.

અંતે જણ મુગાં મુગાં આગળ વધ્યાં અને રસનિધિએ લક્ષ્મીદેવીને પ્રણામ કર્યાં.

“કાવરાજ! અમારાં આંગણાં આજ કેટલે વધે પાવન થયાં” લક્ષ્મીદેવીએ પોતાના પતિ તરફ એક તિરસ્કારની નજર નાંખી કહ્યું.

“આ! મેં ધાર્યું નહોતું કે આ શુષ્ક દેશમાં અમારું આટલું સન્માન થશે. ધનંજય! આ દેવી આવ્યાં.” રસનિધિએ બુમ મારી; અને કમલપત્રો પર નજર ઠારી રહ્યો ધનંજય આ તરફ આવ્યો.

“ભાઈ! આ ઘર તમારું છે.” રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના પેઢીઘર ચાલી આવેલા સંસ્કાર દાખવતાં લક્ષ્મીદેવીએ ગૌરવથી કહ્યું. તેની કહેવાની રીત રાજવંશને શોભાવે એવી હતી. “માત્ર મારી એકજ પ્રાર્થના છે.”

“શી?” ધનંજય આવી લાગ્યો હતો તેણે કહ્યું.

“અમારા પર મહેરબાની કરી આપના વિનોદની વાત બહાર ન જાય તે જોજો. નહીં તો આપનો સમાગમ ઘણો ટુંકો થઈ જશે.”

“દેવી!” ભીલ્લમે કહ્યું “આ શું કહો છો?”

“ખરેખરું. આવા મેમાનો જેમ વધારે રહે તેમ સારું. પણ નહીં તો ક્યાં મળવાના હતા?” લક્ષ્મીના અવાજમાં કડવાશ હતી.

ભીલ્લમ મુગો રહ્યો; રસનિધિ ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો. “વિલાસ! આ કવિઓ જોયા?”

“હા” નીચે મોઢે હસતાં વિલાસે કહ્યું.

“કવિરાજ! ચાલો ઘરમાં. હવે મધ્યાહ્ન થશે.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“વિલાસ! તું ક્યાં જશે?” લક્ષ્મીદેવીએ પુછ્યું.

“મારે હજી જપ કરવો છે.”

“વારુ! કાવરાજ! બધા કવિઓમાં શિરોમણિ કોણ?” ભીલ્લમે પુછ્યું.

ધનંજયે જરા વિચાર કર્યો અને આંખો નચાવી કહ્યું: “મહારાજ! સ્તૂનદેસનો અધિપ ભીલ્લમ!—”

બધાં હસ્યાં.

“હું!—”

“—માત્ર જેના શબ્દો સાંભળી સમસ્ત કવિમંડલોને જીભે સરસ્વતી ખીરાળે છે એવા રસેશ્વર ગણાતા મુજરાજને પણ જેણે મહાત કર્યા તે.”

ભાદ્રકામ ગર્વથી હસ્યો. આ વખાણ ખોટાં હતાં તો પણ તેનું હૃદય હરખાયું; પણ તેની સ્ત્રી આ હર્ષ ઝાઝો વાર ટકવા દે એવી નહોતી.

“કવિરાજ! ત્યારે એમ કહોને કે મોટામાં મોટાં કવિ તો મૃણાલબા.”

“કેમ?”

“તમારા સ્મૃતરાજને મન પૂજ્ય જોષ્ઠએ તો તૈલપરાજ, અને તેના ગદ્ય ગાળનાર મૃણાલબા.”

ભાદ્રકામના મોં પર રતાશ આવી: તેની આંખ જરા ગુસ્સામાં લક્ષ્મી તરફ ફરી. લક્ષ્મીએ તે જોયું અને વાત ફેરવી.

“કવિરાજ! તમને વિદ્વર્તદેશના લવભૂતિનાં કાવ્યો આવડે છે?”

“તમે તેનું નામ ક્યાંથી સાંભળ્યું?”

“હું નાની હતી ત્યારે મારા પિતાને ત્યાંના કવિઓ તેના ગુણ ગાતા. તેઓ કહેતા કે કાલકાલમા એવો કવિ થયો નથી ને થશે નહીં.”

“મારો આ રસનિધિ એનો મોટો ભક્ત છે.”

“હું?”

“હા. એને તેનાં બધાં નાટકો પાઠ છે.”

“આ, એ કવિની વાત તો તેં મને કરીજ નહીં?” વિલાસે પુછ્યું.

“એટા!” લક્ષ્મીએ નીસાસો નાંખી કહ્યું “તને કહીને શ્યાં જાઉ?”

વિલાસને સમજ ન પડી. તેને કહેવામાં શું વાંધા? તે વખતે તે વધારે ખોલી નહીં, પણ બધાને નમસ્કાર કરી ત્યાંથી રાજમહેલના મંદિર તરફ ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું

સત્યાશ્રયનું સંવનન

વિલાસ જ્યાં પાછી મંદિરમાં ગઈ ત્યારે પોતે કે અલ્લાહ ગએલી હોય એવું એને લાગ્યું; એટલુંજ નહીં પણ સૂર્યમાનવીન તેજ લાગ્યું, ઝાડોમાં કે નવી ખુશીઓ લાગી, અને જપ કરવા એસનાં શુભ અકર્માયો.

તેને ધનંજય ને રસનિધિ કે જુદાજ પ્રકારના માણસો લાગ્યા. તેમના દસવામા સયમ નહોતો, તેમની વાણીમાં ગાંભીર્ય નહોતુ, તેમના શબ્દોમાં દાવકાદા નહોતી. તેઓ પાપાત્માઓ જેવા સ્વચ્છંદી લાગ્યા; તોપણ તેમની રીતભાવમાં મનને ગમે એવી વિચિત્રતા લાગી. તેની કેલવણી, તેની ચારિત્ર્યની ભાવનાઓ અને તેના વિચારો-આ બધાને શિખરે ચઢેલી તેની નજરને તો તે બંને તુચ્છ, સંયમ-વિહીન, સ્વચ્છંદી લાગ્યા; અને છતાં પણ કે એવું થયા કર્યું કે જાણે તેમની વાનચીત ફરી તે સાંભળે, તેમનાં મુખ ફરી તે જુએ.

કોઈ કોઈ વખત હૃદયમાં લક્ષ્મીદેવી માટે તેને કેક લાગણીઓ સ્ફુરતી; અને બહારથી જો કે તે સ્વસ્થ રહેતી, પણ બહુ વખત તેને મળતાં, તેની વાત સાંભળતાં, તેની પાસે શાખાશી મેળવતાં

તેને કક ન સમજાય એવું, ન કળાય એવું થતું. એવું કેંક આ લોકોને જોઈને થયું.

તેને રસનાંધ પર દયા આવી. 'ત્રિચારો' ગમિકતાને મોક્ષ માનતો હતો. શા મોક્ષ? શી અંધારી? કેવો સારો માણસ કેવી બ્રમણનામાં સડયા કરતો હતો? છતાં તે દુઃખી દેખાતો નહોતો-તેના હાસ્યમાં, તેના શબ્દોમાં, તેના નેત્રોમાં આનંદ હતો, શાંતિ હતી. આવી શાંતિ તો જીવનમુક્ત જેવાં મૃણાલયામાં પણ નહોતી. એ શું હશે?

એ રસિકતા શું હશે? રસસ્રષ્ટ તેની જાણુબહાર હતી; તેના રંગો તેણે જોયા કે પારખ્યા નહોતા. શું તેથી મોક્ષ મળતો હશે? શાંત મળતી હશે?

તેને મુજ યાદ આવ્યો. મૃણાલયા તેને પાપાચારી કહેતાં હતા, પણ તે આનંદ ને શાંતિની મૂર્તિ ગણતો હતો. પાપાચારીને શું આવી શાંતિ સંભવે?

તે જપ કરવા બેઠો, પણ કે વળ્યું નહીં. તેના વિચારો રસનાંધ ને ધનંજય નરકજ વળ્યા કર્યા.

તેને વિચાર આવ્યો કે, મારાં માએ પણ કવિતા સાંભળી હતી તો શા સારુ મને નહીં સંભળાવી? લક્ષ્મીદેવી કે કલંકિત તો હતાં નહીં; છતાં તેમણે કવિઓને સાંભળ્યા હતા. તેમનામાં એવું શું હતું કે જેથી મૃણાલયાએ તેમને દેશપાર કરાવ્યા હતા?

છેલ્લા પ્રશ્નનો જવાબ તેને સહેલો લાગ્યો: આવા સ્વચ્છંદીઓ દેશમાં વસે તો લોકોનું નિયમિત અને શુદ્ધ થઈ રહેલું જીવન બ્રંજ થઈ જાય.

આવા વિચારો કરતાં તેને લાગ્યું કે તે પોતે પતિત થતી જતી હતી—સંયમના શુદ્ધ વાતાવરણમાંથી સામાન્ય અધમ જીવનની ગુંગળાવે એવી ગરીબી તરફ પોતે જતી હતી. તેજંગણની સામ્રાજી થવાનું,

અકત્રકચરિત જેવા શુદ્ધ અને પ્રભાવશાલી વીરની અર્ધાંગના થવાનું, પોતાના ચારિત્ર્યબલે આખા મંસારને શુદ્ધ કરવાનું તેના ભાગ્યમાં લખાયું હતું. તેને આ મુખાંત શોભે? આ વિચાર આવતાં તેનું મન જપમાં પડેવાયું, અને કવિઓના સમાગમથી ઉદ્ભવેલી ઝમિઝમી શમી.

તેણે જપ કરવા આંખો મીંચી નહીં એટલામાં તેની નજરે સત્યાશ્રય પડ્યો.

શાંત અને દૃઢ ચાલે ચાલતો, મુખ પર સખ્તનાદ અને નિશ્ચલતા દાખવતો તેલંગણુનો ભાવિ નરપતિ, પિતાનું વચન માથે ચઢાવી પોતાની ભવિષ્યની ભાર્યાને રીઝવવા આવતો હતો. તેના મોં પર ઉમળકો નહોતો, તેના ડગલામાં ત્યાહ નહોતો; તેની મુખમુદ્રા પર માત્ર કર્તવ્યપરાયણતા હતી.

તેને જોઈ વિલાસ શરમાઈ ગુચવાડામાં પડી. તેનું પગલે પગલું પૂજ્ય છે એમ તેને મનાવવામાં આવ્યું હતું. તેના શબ્દેશબ્દે નિર્વાણમંત્ર છે એમ તેને શીખવવામાં આવ્યું હતું. પોતાના મંથરને સદેહે આવતો જોઈ તેને દર્દ થયો; છતાં જાણેઅજાણે રસનિધિ તેની નજર આગળ ખડા થયો—અને તેના હૃદયમાં અપ્પણ અસંતોષ આબે.

સત્યાશ્રય ને રસનિધિ એ એવા પુરુષો હતા કે એને એક પક્ષી એક જોતાં તેમનાં સ્વરૂપોની ભિન્નતાનો વિચાર આવ્યા વિના રહે નહીં.

સત્યાશ્રય વધારે મજબુત હતો, તેના મુખ પર વધારે ગૌરવ લાગતું; પણ તેના શરીરમાં નહોતી રસનિધિની છટા, તેના ડગમાં નહોતો રસનિધિનો ઉત્સાહ, તેના મોં પર નહોતો રસનિધિના આનંદ ને ઉમળકા. કવિને જોતાં આદહાંદ પ્રસરી રહેતો, રાજકુંવર-ને જોઈ જોનાર ત્રાસતો. એક સામાનું મન હરતો, બીજો સામાનું મન કબજે કરતો.

વિલાસને ભાન નહોતું કે તેનું હૃદય આવી સરખામણી કરી અસતોષ અનુભવતું હતું; પણ તેને માત્ર અપરિચિત વિચિત્રતા લાગી.

સત્યાશ્રય કુંવર શંકરનાં દર્શન કરી વિલાસની પાસે આવ્યો ને કોઈ દેવીને નમસ્કાર કરતો હોય તેવી સ્વસ્થતાથી વિલાસને નમસ્કાર કર્યા: “વિલાસવતી! નમસ્કાર.”

“નમસ્કાર કુંવર! વિજય કરી આવ્યા?” શરમાતાં શરમાતાં વિલાસે કહ્યું.

“હા. ભગવાન પિનાકપાણિની કૃપાથી પિતાજીનો વિજય થયો.”

“અને માલવરાજનો પરાજય થયો?”

“હા. સત્યનો જય.”

“આપ કુશલ છો?” હાપણથી વિલાસે પુછ્યું; પણ તરત રસનિધિ જોડે શી છુટથી પોને વાત કરી હતી તે યાદ આવ્યું.

“હા. આનંદની વાત કહેવા આવ્યો છું.”

“શી?”

“પ્રભુકૃપા હશે તો આપણાં લક્ષ્મ હવે થવાનાં.”

“હે!” જરાક ઉમળકાનો અશ આવતાં વિલાસથી બોલાઈ જવાયું.

“હા.” શાંતિથી સત્યાશ્રયે કહ્યું, “પિતાજીની આજ્ઞા છે.”

વિલાસે શરમાઈ નીચું જોયું. થોડી વારે તેણે પુછ્યું:

“મૃણાલબા શું કહે છે?”

“તેમણે ક્યારનુંય મુદ્દત જોવડાવી રાખ્યું છે.”

વિલાસે જવાબ નહીં આપ્યો.

“વિલાસવતી! તમે મૃણાલબાની કસોટીએ અરોગ્યર ઉતર્યા છો.”

“એમ?”

“હા. આહરમધ્વના પુત્રવધૂની પદવી લેવા તમે લાયક થયાં એમ એમને લાગ્યું છે.”

“ મારું અહોભાગ્ય ! ”

“ ખરું, અને સાથે મારુ પણુ.”

વિલાસે જવાબ દીધો નહીં.

“ ત્યારે હું રજા લઉં ? ”

“ જેવી મનગી.” વિલાસે કહ્યું.

“ જય મહાદેવ ત્યારે ” કહી સત્યાશ્રય પોતાનું સંવનન પુરું કરી, આગ્યો હતો તેવીજ સ્વસ્થતાથી પાછો ગયો.

વિલાસને સંવનનનો આવોજ અનુભવ હતો એટલે તેને કે વિચિત્ર લાગ્યું નહીં; પણુ કેં ન સમજાય એવા કારણથી હૃદય ખિન્ન થવા લાગ્યું. સોળ વર્ષમાં તેના હૃદયે ઘણા ઉમળકાઓ અનુભવ્યા નહોતા, અને સંયમની ટેવ પડી હોવાથી હૃદય એકદમ સ્વસ્થતા છોડતું નહીં, એટલે આવી સ્પષ્ટ રીતે ખિન્નતા અનુભવતાં તેને ઘણુંજ વિચિત્ર લાગ્યું. પણુ આજે તેને એટલા બધા વિચિત્ર અનુભવો થયા હતા કે તેણે એ વિચિત્રતા પર વધારે વિચાર કર્યો નહીં.

પણુ તેના મનની પાંખડી પોતાના પાસે આવી પહોંચેલા લમ પર ગઈ. લમનો અનુભવ કેવો થતો હશે? તેને કેં એવી ખબર હતી કે નાટક નામનાં કાવ્યોમાં લમની વાત ઘણી આવે છે. ત્યારે તેમાં લોકો કેમ પરણતા હશે?

કાવ્ય અને કવિ અને તે ત્યાજ્ય ગણતી હતી છતાં જે અનુભવ તે પોતે કરવાની હતી તે ખીજને કેવો લાગ્યો હશે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા તેને થઈ આવી. તેણે ઘણાંય પ્રયત્ન કર્યા પણુ એ જિજ્ઞાસા ગઈ નહીં; અને આખરે રસનિધિને પુછી માહિતી મેળવવા તેણે નિશ્ચય કર્યો.

પ્રકરણ ૯ મું

પહેલો મળાપ

મૃણાલવતીના પ્રભાવશાલી સ્વભાવને અપરિચિત એવા ક્ષોભ-માત્ર નામનોજ, અસ્પષ્ટ ક્ષોભ-તેના હૃદયને જરાક અસ્વસ્થ બનાવી રહ્યો. તેની હીંમત, તેનો સંસાર તરફનો વિયોગ, મુંજની અધમતા તરફ તેનો તિરસ્કાર તેવાં ને તેવાંજ રહ્યા-થોડેક અંશે વધ્યાં કહીએ તોપણ ચાલે. છતાં તેલંગણુના શત્રુને સામે મોઢે મળવા જતા તે પોતાની હંમેશની સ્વસ્થતા ખોવા લાગી-એ સ્વસ્થતા જતાં. માત્ર પરિણામ એજ આવ્યું કે તેની હીંમત ધ્રુવમ થઈ, તેનો તિરસ્કાર વધારે જુસ્સાભર્યો થયો.

કાંઈ બીજા ગજકેદીને મળવા જવાનો વિચાર પણ મૃણાલના મગજમાં આવત નહીં; છતાં મુંજને મળવા જવું એ તેને સ્વાભાવિક લાગ્યું. વર્ષો થયાં મુંજને છુદ્દી નાંખવો એ તેની મોટામાં મોટી અભિલાષા હતી; વર્ષો થયાં મુંજની અધમતાનું દૃષ્ટાંત એ તેને પ્રિયમાં પ્રિય હતું. તેને મન તે પોતે સત્યનો અવતાર હતી, અવતી-નો નરેશ અસત્યનો અવતાર હતો. આજે સત્યનો વિજયધ્વજ ઉડાવવો એ તેને મહાન કર્તવ્ય લાગ્યું. પૃથ્વીના પાપીઓમાં પોતે શ્રેષ્ઠ માનેલા પુરુષને તેની અધમતાનું ભાન કરાવવું એથી બીજી શી વધારે શુદ્ધ અને ધાર્મિક વસ્તુ હોઈ શકે ?

મુજને જાતે મળવા જતાં તેને એક વિચાર આવ્યો. તેને મળવા જવામાં પોતે કોઈ રીતે કલંકિત તો થતી નથી? કલંક કેમ હોય? આવા નરપિશાચને મળવું એમા પણ કલક હોય-કેમ નહીં? શું આટલાં વર્ષોની તપશ્ચર્યા એવી નિરર્થક કે પાપી જોડે વાત કરતાં કલંકિત થવાય પોતાના શુદ્ધ હૃદયથી સુરક્ષિત બનેલી તે શા માટે એવો સંશય રાખે?

ધીમેધીમે હોડ પર હોડ બીડી, પોતાની શુદ્ધ ને વૈરાગ્યની મહત્તામાં મગરૂર તે અવંતીના નિરાધાર બની રહ્યા નરપાતને તેના કારાગૃહમાં મળવા ગઈ. રખેવાળા મૃણાલબાને જોઈ દીંગ બની ગયા અને ધ્રુજતે હાથે ભોંયરાનાં આરણ્યો ખોલી આપ્યાં.

ભોંયરું નાનું હતું; અને પશ્ચિમ દિશા તરફના એક આંકારામાંથી આવતા તડકાને લીધે તેમાં ઉન્નમ હતો.

મુજ સુતો હતો. તેણે હાથ માથા નીચે રાખ્યો હતો, અને પગની આંટી વાળી હતી. તેના એકેએક આંગળી અપૂર્વતા નજરે પડતી; સ્નાયુએ સ્નાયુનો ખુખીદાર મરોડ રૂપદ થઈ રહ્યો હતો. પ્રચંડ શરીર, આંગળી તેજોમયતા, રંગની નિર્મલતા—આ બધા સાથે દૈક ન સમજાય એવું તેના શરીરમાં. તેની સુવાની છટામાં હતું: જોગીના આંધકાગરની શેઠ પર શયન કરતા લક્ષ્મીવર જેવો તે લાગતો.

મૃણાલ આરણ્યમાં પલવાર ઉભી રહી, અને મુજને નીક્ષુ નજરે જોઈ રહી. તેણે ચિતાતુર, ગર્વભંગથી નિરાધાર બનેલા મુજને જોવાની આશા રાખી હતી. આટલી અધમતા અનુભવવા છતાં પણ આ નક્કટાઈ ધારનારને જોઈ મૃણાલનો તિરસ્કાર વધ્યો.

તિરસ્કારમાં તે પાછી જવા વળવા ગઈ, અને મુજ જાગ્યો. ધીમેથી તેની મોટી, મુંદર આંખો તેણે ઉઘાડી, છટાંથી માથું ઉચકવું અને તે ધીમું, મીઠું હસ્યો.

આંખમાં ગભરાટ નહોતો, પણ આનંદ હતો; હાસ્યમાં ક્ષોભ નહોતો, મોહિની હતી.

મૃણાલવતી જતાંજતાં અટકી. તે જતી રહે તો કાચરપણું દેખાય અને જે કામે તે આવી હતી તે કરવું રહી જાય. તે ઉપરાંત મુજના હાસ્યમાં અપમાન સમાયું હોય એવો કૈંક ખ્યાલ તેને આવ્યો એટલે સખ્તાઈની અને ન્યાયની મૂર્તિ સમી તે ફરી.

મુજની આંખો ગંભીરતામાં નાચતી; તેના હોઠ હસી રહ્યા; એટલુંજ નહીં પણ તેનું આખું મુખ આકર્ષક, આલસાદક બની રહ્યું.

“મૃણાલવતી! આવ્યાં છે તો જરા ઉભાં તો રહો.”

મુજના અવાજમાં મૃદુતા હતી, નીખાલસપણું હતું, મૈત્રીભાવ હતો. અનંત સુખનો લહાવો લેતા, સર્વને સ્નેહની નજરે જોતા ક્રાંત સંતોષી વિરલાનાજ અવાજ આવો હોઈ શકે.

મૃણાલને આ અવાજની બીજી તો અસર ન થઈ; પણ રંખેત પોતાનો અવાજ ખેસુરો નીકળે એવી બીકે તેણે કે જવાબ દીધો નહીં. માત્ર તે ફરી; અને મુજને હસતો જોઈ તેના મુખ પર સખ્તાઈ અને ગુસ્સો આવ્યાં.

મૃણાલને બાલપણથી પોતાના પ્રતાપનું ભાન હતું. કારણ કે તેના બ્રૂબર્ગે આખો તેલંગણુ દેશ કાંપતો. તે બ્રૂબર્ગની હમેશ થતી ભયંકર અસર મુજ પર પણ થતી જોવાને તે થોડી વાર અનિભિપ નેત્રે જોઈ રહી.

પણ જવાબમાં મુજ ફરીથી હસ્યો: “આવ્યા છે તો તમારું રૂપ તો જોવા દો. મેં તેનાં વખાણુ તો ઘણાં સાંભળ્યાં છે.”

મૃણાલવતીના કાન પર આ શબ્દો પડ્યા, પણ તેનો અર્થ—એક પલવાર—તે સમજી શકી નહીં.

તપસ્વી, પ્રભાવશાલી, નિષ્કલંક અને અસ્પર્શ્ય મૃણાલવતીના રાજ્યમાં આવી નફરતાથી કોઈ બોલી શકતું નહીં; અને અત્યારે આ શબ્દો તેને કાને પડે-અને તેને સંબોધાય ?

ગુસ્સામાં તેનું માથું હાથ્યું. તેની આંખો વિકરાલ થઈ ગઈ.

“પાપી !” તેણે કહ્યું, “આવી અધમતામાં પણ શું બોલવું તેનું જ્ઞાન આવ્યું નથી ?”

“અધમતા કેવી ?”

“અધમતા ?” મૃણાલે તિરસ્કારથી કહ્યું “પુછ તારી કીર્તિ-ને ? પુછ તારા કવિઓને ? પુછ તારી સેનાને ?”

મુજ હસ્યો-આનંદથી, વિપમતા વગર. “મારી કીર્તિથી તો તૈલપની તપસ્વી બહેન અહીંયાં ખેંચાઈ આવી; મારા કવિઓથી મને જેવા આવવાનો તમને મોહ થયો; મારી સેનાના પ્રતાપથી છુંદાઈ તમે મને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.”

“અને કાલે તું કુતરાને મોતે મરશે.”

“મુજ જેવા નરપતિને એથી વધારે કીર્તિ કર મરણ ક્યાંથી હોય ?”

મૃણાલ મુગી થઈ રહી. જે માણસને પોતાની સત્તા અને પ્રતાપના ભારથી કચરી નાંખવા ને આવી હતી ને ભોંય પર છતાં સિંહાસન પર હોય તેમ, કેદમાં છતાં પોતાના મહેલમાં હોય તેમ નીરાંતે, સ્વસ્થતાથી બેઠો હતો; નિરંકુશ આનંદથી વાત કરતો હતો.

મૃણાલનો તિરસ્કાર વધ્યો. સામાન્ય માણસો દુઃખમાં અશ્વાંત થતાં હતાં; આ કેવો પાપચારી હતો કે આ કારાગાર પણ તેની શાંતિનો ભંગ કરતું નહોતું !

“રાક્ષસ ! તું જાણે છે કે તે શાંશાં પાપ કર્યાં છે ?”

“મારે મન ફાવતું મેં મદદ કર્યું છે-તેમાં પાપ શું ?”

મૃણાલ ગુન્થવાઇ. સ્વચ્છંદથી આવરવું તેમાંજ તેને મન પાપ હતું.

“મનકાવતું કર । પાપ નહીં?” તેણે થોડી વારે કહ્યું, તેમાં તું સદેહે નરક ભોગવે છે.”

જરાક આશ્ચર્યથી મુંજે આંખો ઉઘાડી. તેની આંખો મોહક હતી; તેનાં તેજે જરાક મૃણાલનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

“તમે નરક કોને કહો છો?”

“કગાલ! તારા જીવાની સ્થિતિને.”

મુંજ હસ્યો. “મૃણાલવતી! એ ભ્રમ છે.”

“કેમ?”

“સ્વર્ગ કે નરકની મને પરવા નથી. પણ હમણાં અનુભવું છું તેથી સ્વર્ગમાં વધારે સુખ નથી, ને નરકે જતાં તે ઓછું થવાનું નથી.”

“એ જીહાણું મારી આગળ ચાલશે?”

“શા માટે જીહું કહું?”

“તારી અધમતા ધૃપાવવા.”

“અધમતા! ક્યાં છે? હું તો હતો એવોજ છું.”

“કાણુ?”

“પૃથિવીવલ્લભ” દસીને, નેત્રમાંથી અમી વર્ષાવી મુંજે કહ્યું.

“હવે! તું? પૃથિવીવલ્લભ તો એ ખેડો મહેલમાં.”

“કોણુ કહ્યું?”

“આખી દુનીઆએ.”

“ત્યારે દુનીઆ જખ મારે છે” એદરકારીથી મુંજે કહ્યું; “જે સુખ હું મારા પ્રાસાદમાં મહાલનો તેજ આજે અનુભવું છું. જે આનંદ હું ત્રિજગમાં અનુભવતો હતો તેજ હું પરાજગમાં માનું છું. પૃથિવીનો જેવો વલ્લભ હું ત્યારે હતો તેવોજ હાલ છું.”

“નફરત! આ તો મન ખુશ રાખવાનાં ફાંફાં તો કહેવાય!”

“તમને ફાંફાં લાગતાં હશે. જ્યાંસુધી મારી વલ્લભતા કાયમ છે । સુધી એ વાત ખરી છે” નીરાંતથી મુંજે કહ્યું.

થોડી વાર મૃણાલ જોધ રહી. આની નફફટાઈને હદ નહોતી એ તો સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. એ નફફટાઈને નમાવવા તે તૈયાર થઈ.

“હજુ તારે તૈલપના પ્રતાપનો સ્વાદ ચાખવો છે કેમ?”

“પ્રતાપ! એ ખીચારાનો!”

“તારાથી એનો પ્રતાપ તેજસ્વી છે.”

“કાણે કહ્યું? તમારા હૃદયને પુછો. તમે ને તે મારા પ્રતાપે તો ઝાખો છો.”

“તારા પ્રતાપે હું ઝાખું? શુ ખરું છે?”

“ગુસ્સો નહીં કરો. મૃણાલવતી! આ ચંચલ જીવન આમ શા મારે જતું કરો છો?”

“મને તારો બોધ નથી જોઈતો.”

“તેમાં તો આવા રહ્યાં. મારો બોધ લીધા હોત તો આમ વલ્કલ પહેરી તમે આવરદા પુરું કરત નહીં.”

“ને તે કેમ કયું?” તિરસ્કાર છોડી ગિજાસા થઈ આવવાથી મૃણાલે પુછ્યું.

“મેં?” કહી પૃથિવીવલ્લભ ટટાર થઈ કહ્યું: “સૃષ્ટિનો રસ ચાખતાં નથી એક પલ મારી દુઃખમય ગઈ, ને નથી એક પ્રસંગ જીવનનો લહાંવા લીધા વગરનો ગયો. પ્રસંગેપ્રસંગમાંથી, પલેપલમાંથી મેં રસ ખેંચ્યો છે. તમે એવું જીવન ભોગવ્યું છે! મૃણાલવતી! તમ મારી અધમતાની વાત કરો છો? જ્યારે એ રસ ચુસવાની શક્તિ જશે ત્યારે તો બુદ્ધિ વાત, પણ જ્યાં સુધી તે છે ત્યાં સુધી તો હું પૃથિવીનો વલ્લભજ.”

મૃણાલ સાંભળી રહી. શબ્દોમાં ગર્વ હતો, પણ નહોતો આડંબર કે નહોતો ઢોંગ. દરેક શબ્દ સત્ય હોય તેવો ભાસ થતો. મૃણાલને કદી ન થયેલો એવો અનુભવ થતો હતો-પોતાની સત્તા ચલાવવાને બદલે ખીજની શાંત, આકર્ષક સત્તાના પ્રતાપમાં તે અંજાઈ રહી હતી.

“મુજ! ત્યારે તું મને ઓળખતો નથી?”

“મારે ઓળખવાની શી જરૂર? જે છે તે મારે મન પુરતાં છે.”

“એટલે?” મૃણાલે સખ્તાધથી પુછ્યું.

“માનભંગ થએલાં માનુની.”

“શું?” હોઠ કરડી તેણે પુછ્યું.

“મને વશ કરવા આવ્યાં હતાં—વશ થઇને જાઓ છો. તમારા જેવાંને વશ કરવા કરતાં ખીજું વધારે શું સુખ?” કહી મુજ કભો થયો; અને તેના પ્રચંડ, તેજસ્વી શરીરની મોહકતા ચારે તરફ પ્રસરી રહી.

“તું મને વશ કરવા માંગે છે?” દાંત પીસી મૃણાલે પુછ્યું.

“ના. તમે વશ થયા માંગો છો. મારી પાસે આવીને ભુલ કરી. હવે તમે ભુદાંજ થઇ રહેવાનાં મૃણાલવતી!” એકદમ જરા નીચા વળી ધીમેથી, મીઠા સ્વરે મુંજરાજે કહ્યું. “મારી પાસે આવ્યાં કે સજીવન થયા વિના રહેવાનાં નથી.”

આ શું બોલે છે તેનો સ્પષ્ટ અર્થ ન સમજતાં મૃણાલે પગ ઠોકી કહ્યું: “હું જોઉં છું તું ક્યાં સુધી જીવે છે તે.”

“આ પહે જીવું છું; પછી ખીજી શી શીકર?”

“જોઉં છું તને શીકર કેમ નથી થતી!” મીઝજનો ઉભરો બહાર કાઢતાં મૃણાલે કહ્યું, “તારે રોમેરોમે કીડા પડશે પછી જોઇશ.”

“મારે રોમેરોમે કીડા પડશે તેમાં શીકર શી? શીકર તો તમારા જેવાંને કે જેને વિચારેવિચારે નરકની વાસ મારે છે.”

મૃણાલ સ્થિરતાથી જોઇ રહી. “મુંજ! હજી તારે ઘણું અનુભવવાનું છે. યાદ રાખજે” કહી તે જવાને કરી.

“એમાં શું? જે લહાવો મળ્યો તે ખરો” કહી મુંજ હસ્યો.

“હા! પુરેપુરો લહાવો મળશે” કહી ચુસ્તાના આવેશમાં મૃણાલ ચાલી ગઇ. તેનું મગજ કહ્યું કરતું નહોતું.

“એથી રુડું શું?” પાછળથી પૃથિવીવલ્લભનો હસતો, મીઠો અવાજ આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

દયા

મૃણાલવતી ત્યાંથી ઝપાટાખંધ મહેલમાં ગઇ. તેના મનની સ્થિતિ કેં વિચિત્ર થઇ ગઇ હતી.

તેને લાગ્યું કે પોતે સ્વસ્થ નો હતી છતાં લોહી ઉકળતું હતું. મનમાં કે અપરિચિત વસ્તુ દાખલ થઇ હતી. મુજને મળવા ગઇ સારે તે જુદી હતી; હવે તે જુદી લાગી.

તેણે ધ્યાન કે અધમતાના અવતાર સરખા મુંજના સંસર્ગથી પોતાની શુદ્ધિને કલંક લાગ્યું હતું; અને તેથી તેને આમ લાગતું હતું. અને પાછી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં માલવનાથ તરફ પોતાનો તિરસ્કાર વધતો જતો હતો તેથીજ તે તેના મન આગળ આવતો હતો.

તેણે સમર્ગદોષ મટાડવા માટે સ્નાન કર્યું, અને માનસિક શુદ્ધિ મેળવવા ધ્યાન કરવા બેઠી. તે મુજ ઉપર ઘણી ગુસ્સે થઇ હતી; અને તે ગુસ્સો રળેગુણનો આવીર્ભાવ હોવાથી, તેને કાઠવાની મથામણ કરવા તે બેઠી.

તેના જેવી જીવનમુક્તને ગુસ્સો શું? તેણે તો નિર્વિકાર દષ્ટિએ તેના પાપપુણ્યનું સરવાળું કાઢી, તે પ્રમાણે તેની જોડે વર્તવું જોઇતું હતું.

ગુસ્સો અસ્વાભાવિક હતો; તેના કરતાં આ માણસ દયાને પાત્ર વધારે હતો. તેના જેવી જિતેન્દ્રિય એની દયા નહીં કરે? ખરી વાત હતી. ગુસ્સો ઉતારવા માટે મુજ વીશેજ વિચાર કરી તેના પર કરુણા ઢાલવી જોઈએ. મુજ તો ધ્યાન આગળથી ખસતોજ નહોતો એટલે એ વાત તો સહેલ હતી.

તેને પોતાના સંયમનો ખરેખરો ખ્યાલ આવ્યો: ધણુ થોડા વખતમાં તે ગુસ્સો વીસરી ગઈ, અને મુજને દયાની લાગણીથી જોવા લાગી. માત્ર કે ન સમજાય તેવી રીતે હૃદય ચણુચણું હતું.

તે શા માટે ચણુચણું હશે? વિચાર કરતા તેનું કારણ જણાયું. આમ દયા કરતાં તે આવા પાપી તરફ પુરતો ન્યાય થવા દેતી નહોતી. તે પાપી તો હતો, તેના જેવીનું પણ તેણે અપમાન કર્યું હતું. તેને પોતાને તો કે માન અપમાન જેવું હતુંજ નહીં પણ જતાં પાપની શિક્ષા તો થયીજ જોઈએ.

શી એ માણસની નકકટાઈ હતી? કેવા પાપના પંકમા તે પડ્યો હતો કે પોતે ક્યાં હતો તેનું પણ તેને જ્ઞાન નહોતું. તેને તેનું જ્ઞાન તો કરાવવું જોઈએ-નહીં તો ન્યાય થયો કહેવાયજ નહીં.

શી શિક્ષા કરવી? એટલામાં જુની રીત તેને યાદ આવી--તે ન્યાયી લાગી.

હારી ગયલા રાજાઓને લાકડાના પાંજરામાં મુકી રાજમહેલ આગળના ચોકમાં રાખતા, અને લોકોની હાંસી ને મશ્કરીથી તેમનાં ગર્વિષ્ઠ હૃદયોનો ગર્વ ગાળવામાં આવતો. શા માટે મુજને આ શિક્ષા ન થાય?

તે હકી ને તૈલપરાજ પાસે ગઈ. તૈલપરાજને ગમે તે વાત કિતરી ગઈ, અને સત્યાશ્રયે તૈયાર કરાવેલા કાષ્ઠપિંજરમાં મુજરાજને પુરવાનો હુકમ કર્યો.

મૃણાલને શાંતિ વળી-હવે ન્યાય થયો. અંતરમાં સાથે એક વિચાર આવ્યો કે, હવે એની પૃથિવી-વલ્લભતા ક્યાં રહી? સાથે એક ઊર્મિ થઈ આવી કે આ આવાત એ કેમ સહન કરે છે તે જોવું જોઈએ.

એમાં શું ખોટું હતું? તે ખીચારો હતો તો દયાને પાત્ર, માત્ર ન્યાયયુક્તિથી દીર્ઘલી શિક્ષા સહતો હતો. એવા માણસની શી સ્થિતિ છે એ જોવું એ શું તેના જેવી સુમુદ્ધિવાળીની ફરજ નથી?

શા માટે નહીં!

પ્રકરણ ૧૧ મું

રસનિધિની ખિન્નતા

વિલાસવતીને વાતાવરણમાં કે અપરિચિત મીઠાશ લાગી; તેના અંતરમાં સજીવન કરવા છાંટેલી અંજલિની અસર થતી હોય તેમ જીવ આવવા લાગ્યો.

તેનું હૃદય હજી પીગળ્યું નહોતું. સૂર્યકિરણોના પ્રથમ સ્પર્શથી કળીની પાંખડીઓ ફરકે તેમ તેના ખીડેલા હૃદયમાં થવા લાગ્યું. તે જાણતી નહોતી કે શું થતું હતુ-જે થતુ હતુ તે ઘણુંજ આલ્હાદક હતું એ વાત નિઃસંશય હતી.

એ આલ્હાદ ચારે દિશામાં પ્રસરતો હતો; અને તેનું લક્ષ નક્કી થયલું જોઇ તેમાં વધારો થયો. તે પુરાણી રીત પ્રમાણે સત્યાશ્રયને મનથી વરી ચુકી હતી; તેનાં પગલાં પૂજતી હતી; તેની અર્ધાંગના થવાનાં સ્વમાં અનુભવી જીવતી હતી. અત્યારે તે સ્વમાંઓમાં પણ અણુદીઠેલી ભભક આવી.

એ ભભક અસ્પષ્ટ હતી, કારણકે સસારના લહાવાઓનું તેને જ્ઞાન નહોતું.

રસનિધિએ કહેલી 'રસિકતા'થી તે ગુંચવાઇ. એ તે શું હશે? તેને તે જાણવાનું મન થયું. તેણે મનને મારવા પ્રયત્ન તો કર્યો—

રખેને તેમાં કલંક હોય? વખત મળે તો મૃણાલબાને પુછવાને પણ નિશ્ચય કર્યો; પણ આજે તે કે દેખાતાં નહોતાં.

પણ તે જાણવામાં શો વાંધો હોઈ શકે? લક્ષ્મીદેવીએ પણ નાટક સાંભળ્યું હતું; તેના પિતા કવિઓ રાખતા હતા. ત્યારે એવા કવિને મળવામાં શો વાંધો?

મૃણાલવતી તે દિવસે હંમેશની માફક આવ્યાં નહીં એટલે તેણે ઇશ્વરનું ધ્યાન છોડી પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોષવા પર ધ્યાન દોડાવ્યું.

રખેને મૃણાલવતી આવતાં હોય તો જોઈ જાય તેની બીકે તે થોડી વાર બેસી રહી; પણ પછી હીંમત કરી ઉઠી. આજે વિજય-પ્રસંગ હતો. તે આજે પોતાના નિયમે જરા છોડે તો કોઈ વાંધો કદાચ શંક એવું નહોતું.

આ નવા વિચારો પોતાની માને જઈ કહેવા અને તે શું છે તે પોતે માંભળવા માંગતી હતી. આ માટે તે પોતાના પિતાના મહેલ તરફ ગઈ.

ભીલ્લમનો મહેલ રાજમહેલનો એક વિભાગજ હતો. અને બંનેનાં ઉદ્યાનો પહેલાં એક હતાં. પણ આજે કેટલાં વર્ષો થયાં તે એ વચ્ચે વાડ કરી લેવામાં આવી હતી. એ વાડમાં એક છીંડું હતું તેમાં થઈ વિલાસ પોતાના બાપના મહેલ તરફ ગઈ.

સંધ્યાના સમયને થોડી વાર હતી. સૂર્યના મીઠા તાપમાં વાડી ઘણી શોભતી હતી. વિલાસ એક પલવાર ત્યાં ઉભી રહી. આ વાડીમાં આટલી રમણીયતા આજે કેમ લાગતી હતી?

વચ્ચે એક વૃક્ષોનું ઝુંડ હતું. ત્યાં આગળથી જતાં તેને કોઈ ભોંય પર સૂતું હોય તેમ લાગ્યું.

“કાણુ એ?” વિલાસે પુછ્યું.

સુતેલા માણસે એકદમ ચારે તરફ જોયું. વિલાસે તેને ઓળખ્યો.
“કાણુ કવિરાજ ?”

“હા” રસનિધિએ કહ્યું.

વિલાસ ખંચાઇ. આ કવિને આમ મળવાની તેણે આશા રાખી નહોતી.

“કેમ શું કરો છો ?”

“કેં નહીં. બીલ્લમરાજને અર્પણ કરવા એક અટક બનાવતો હતો.”

“આખો દહાડો કવિતાજ કયાં કરો છો ?” વિલાસે હસીને પુછ્યું.

“ના” દીલગીરીભર્યા અવાજે રસનિધિએ કહ્યું.

વિલાસે તેના મુખ પર છવાયલી ગ્દાનિ જોઇ અને પુછ્યું:
“કેમ ? અહીંયાં ફાવે છે ? કેં જોઇતું કરતું હોય તો કહેજો.”

“મને જોઇએ તે તમે કેમ કરીને આપી શકશો ?” ડોક ધુણાવી રસનિધિએ કહ્યું.

“શું જોઇએ છે ? આપુને જે કહેશો તે બધું મળશે.”

“આ ! તમે તો બાલક છો. બધું ક્યાંથી મળશે ? ક્યાં માત્રવા ને ક્યાં તેલંગણ !”

“કવિરાજ ! તેલંગણમાં શું ઓછું છે ? તમે હજુ જોયું નથી તેથી આમ કહો છો.”

“ના, ભલે તેલંગણ સોનાનું હોય; તેમાં મારે શું ? મારી અવંતીના પ્રિય પુરજનો, મારા મહાકાલેશ્વરના ગગનભેદી ઘંટનાદો, મારા પિતાની પુનિત દાહબૂમિ—એ ક્યાં મળશે ?”

“આ તો મારી આ કહે છે તેમ તમે કહો છો. તેને પણ સ્પૂનદેશ વિના એન પકડું નથી.”

“ખરી વાત છે.”

“પણ તમને શું? મારી બા તો રાણી હતી તેથી તેને સાહે છે. તમે તો ત્યાં પણ કવિ હતા, અહીંયાં પણ છો. મુજરાજ કરતાં બીલ્લમરાજ તમારો વધારે આદર કરશે.”

“વિલાસવતી!” ફરીથી મ્હાન વદને હસી રસનિધિએ કહ્યું
“પરજનની મૈત્રી કરતાં સ્વજનની સેવા સારી.”

“મને વાત ખોટી લાગે છે—”

“કારણકે તમે સ્વજન અને પરજન વચ્ચે ભેદ લાખ્યો નથી.”

“તમારે સ્ત્રી છે?”

રસનિધિએ વિચાર કરી કહ્યું: “હા.”

“ત્યારે તો તે યાદ આવતી હશે?”

“હાસ્તો; અમારે કેં તમારી માફક ત્યાગવૃત્તિ સેવવી છે?”

“જુઓ ત્યારે હું શું કહેતી હતી? ત્યાગવૃત્તિ નથી સેવી તેમાંજ તમને દુઃખ થાય છે.”

“વિરહ ભોગવી દુઃખી થવાને બદલે નોકર બની પ્રેમીજનોને વીસરી જવાં તેમાં હું મોટાદ માનતો નથી.”

વિલાસ સમજી નહીં. તેણે એક ડગલું આગળ ભર્યું. તેઓ ધીમેધીમે બીલ્લમરાજના મહેલ તરફ જતાં હતાં.

“વિરહ શું?”

“પ્રેમ સમજ્યા વિના તે કેમ સમજાય?” રસનિધિએ કહ્યું. તેણે વિસ્મય પામી આ નિર્દોષ છોકરી સામે જોયા કર્યું.

“કવિરાજ! મારું માનીને જરા તપશ્ચર્યા આદરો.” વિલાસે કહ્યું, “તમારું ચિત્ત શાંત થશે.”

“એવી ચિત્તની શાંતિને શું કરું?” ડોકું ધુણાવી રસનિધિએ કહ્યું, “ચિત્ત અશાંત છે—અશાંત થવાનું તેને કારણ છે તો શા સારું એવો ખોટો પ્રયત્ન કરવો? મારી સ્ત્રી તમારા જેટલી છે; તે ખીચારી દિન ને રાત આંસુ સારતી હશે—તેની પલેપલ વિષમ યની રહેતી હશે. તે આવું દુઃખ ભોગવે, અને હું સ્વાર્થી શાંતિને ખાતર તપશ્ચર્યા આદરી નહોતર યનુ? જે સુખ આપે તેને માટે દુઃખી થવું એ પણ એક લઠાવો છે.”

વિલાસ અનુકંપાભરી નજરે જોઈ રહી. “ત્યારે તમને દુઃખી થવું તેમાં સુખ દેખાતું લાગે છે.”

“ના—”

“ત્યારે ખીજું શું?”

“હુ દુઃખી ન થાઉ તે માટે હૃદયનાં ઝરણાં સુકવી નાંખું તો પછી તે સુખભીનું કદી ન થાય.”

“એ ભ્રમ છે. સુખ એટલે દુઃખનો અભાવ.”

“કેણે કહ્યું?” જરા જુસ્સાથી રસનિધિએ પુછ્યું. “તમને સુખ શું છે તેનો ખ્યાલ નથી. સુખ એટલે માત્ર દુઃખનો અભાવ નહીં, માત્ર સંતોષ એટલુંજ નહીં; સુખ એટલે શરીર અને મનની ઊર્મિએ ઊર્મિનું નૃત્ય. સવારમાં પંખીનો કલ્લોલ જોયો છે? એનું નામ સુખ.”

“એ સુખ કેમ મળે?”

રસનિધિએ પલવાર તેની સામે જોયું. “તમે પરણીશો ત્યારે ખબર પડશે. તમારું લગ્ન સત્યાશ્રયકુંવર જેડે થવાનું છે?”

“હા.”

“ત્યારે તેને જોઈ તમારું હૃદય થનગન થનગન નાચતું નથી?”

“શા માટે? એ પણ સંયમી છે—ને હું પણ સંયમી છું.”

“તેના સ્પર્શ કરી, તેના શબ્દો સાંભળી અંતર ફારવાનું મન નથી થતું?”

“કેમકેળ વખત.”

“ત્યારે વિલાસવતી!” રસનિધિએ કહ્યું. “તમને સુખ કે દુઃખની શાંતી સમજ પડે?”

વિલાસ હસી.

“મને સમજ પાડો જોઈએ.”

“તમારું હૈયું ઉજળડ થયું છે તે ક્યાંથી સમજ પડશે? જો હવે મહેલ આવ્યો, પધારો.

“કવિરાજ! મારી જોડે વાત કરવી ગમતી નથી—કેમ? તમારું ચિત્ત અસ્વસ્થ છે—અવંતી ગયું છે. તમે દુઃખી થાઓ તે મને ગમતું નથી.”

“ના. તમે છો એટલી વાર હું મારું દુઃખ ભુલી જાઉં છું.”

“ત્યારે મારે તમને એક બે વાત પુછવી છે.” કહી એક ઝાડના થાળા પર વિલાસ બેઠી.

“પુછો.” ખિન્ન વદને હસી રસનિધિએ કહ્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મુ

સહધર્મચાર

“પણ કાઠને કહેશો નહીં.”

“હું કોને કહેવાનો હતો?”

“મારી આ જાણે તો મને વઢે.”

“ત્યારે એવી વાત મને શા માટે પુછો છો?”

વિલાસ મુગી રહી.

“બીજું કાઠ એવું નથી કે તેને પુછું.”

“બોલો.”

“તમે પરણેલા છો?”

“હા.”

“પરણીને મારે કેમ વર્તવું?”

રસનિધિ ખડખડાટ હસી પડ્યો “તમે કેમ ધારો છો?”

વિલાસને આ હસવાનું કારણ સમજાયું નહીં. “શાસ્ત્રમાં તો સહધર્મચાર કરવાનો કલ્પો છે.”

રસનિધિ ફરી હસ્યો. “બસ ત્યારે.”

“પણ બધાં એમ ક્યારે કરે છે?”

“જેમ માણસની જાત જુદી તેમ સહધર્મચારનો પ્રકાર પણ જુદો” હસતાં હસતાં રસનિધિએ કહ્યું.

“ તે કેવી રીતે ? ”

“ અમારી અવંતીમાં એક કહીઆરો છે. તે પણ સપત્નિક તાંડવ-સહધર્મચાર આદરે છે—”

વિલાસે મુગે મોઢે જોયા કર્યું.

“ સવાર, બપોર ને સાંજ એકેકને મારે છે.”

વિલાસ પણ હસી પડી. “ પછી ? ”

“ પછી શું ? બીજો પ્રકાર એક વિપ્રવર્ચનો છે.

“ તે શા ? ”

“ તેનું નામ સરસ્વતીસહધર્મચાર. તે અને તેનાં ધર્મપત્ની એકમેકની સાત પેઢી રોજ સંભારે છે.”

“ નહીં, નહીં. મશ્કરી શું કરો છો ? ”

“ સાચી વાત. પણ તમારે તો બધા પ્રકાર સાંભળવા છે ને ? ”

“ હા.”

“ ત્યારે ત્રીજો પ્રકાર સ્વેચ્છાધર્મચાર.”

“ એટલે ? ”

“ જેની જે નજરમાં આવે તે તે કરે તે.”

“ તે કે સહધર્મચાર કહેવાય ? ”

“ હાસ્તો ! પરણીને જે કરીએ તે સહધર્મચાર.”

“ પછી કે સારા પ્રકાર છે કે બધા આવાજ છે ? ”

“ હા, પછીનો પ્રકાર સ્વયંભૂસહધર્મચાર.”

“ એટલે ! ”

“ એક પક્ષ ધર્મનું આચરણ કરે ને બીજા પક્ષને પરવા નહીં.”

“ એ તો બહુ ખોટું.”

“ પણ બંને ભાગે લોકોને આ પ્રિય છે.”

“ કેમ ? ”

“ધણું ખરું સ્ત્રી ધર્માચરણ કરે ને પુરુષ—”

“શું?”

“ચાહે તે કરે.”

“અરરર! કેવી અધમતા!”

“એમાં અધમતા શાની? ધર્મનું ગાડું એક જણ ખેચે ને બીજું ગાડામાં ખેસે.”

“પછી?”

“પછી શું. એક પ્રકાર શુદ્ધસદ્ધર્મચારનો.”

“એટલે?”

“બંને શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તે. ને ન હોય તેમાં રસ, આનંદ કે પ્રેમ.”

“તેમાં શું?”

“આ પણ અધમ પ્રકારજ કહેવાય.”

“ખોટી વાત. આ પ્રકારજ ખરો.”

“વિલાસવતી! આનંદ કે પ્રેમ વિનાનો સદ્ધર્મચાર એટલે શું તેનો તમને ખ્યાલ છે?”

“હા! મહારાજ અને જાહોજીનો એવોજ શુદ્ધ પ્રકાર છે.”

“ત્યારે તેમના જેવાં દુઃખી ને હાણુભાગી સ્ત્રીપુરુષો મળવાં કઠણ પડશે.”

“ત્યારે ખરો સદ્ધર્મચાર કયો?”

“જ્યાં અન્નોઅન્ય પ્રેમ હોય, જ્યાં એકમેક માટે અનંત રસ વહેતો હોય, જ્યાં આનંદ દિન ને રાત—એકમેકના નયનસમમાં, એકમેકના સ્પર્શમાં વસતો હોય—તે સદ્ધર્મચાર.”

વિલાસ ગુંચવાડામાં રસનિધિની સામે જોઈ રહી.

“તમે તો બધી ઉધીજ વાતો કરો છો.”

“ના. તમને બધુંજ ઉધું શીખવવામાં આવ્યું છે.”

“ત્યારે એક પુછું?”

“સૂએથી.”

“તમારો સહધર્મચાર કેવા પ્રકારનો છે?”—પુછતાં વિલાસે પુછ્યું અને પસ્તાઇ. રાજકન્યાની ઉંચી પદવી પરથી પરિજનોને ગમે તેમ પુછવાની ટેવ પડી હતી; છતાં રસનિધિમાં દે ન કળાય એવું ગૌરવ હતું. તેને ખોટું તો નહીં લાગે?

રસનિધિની આંખ ગંભીર થઇ, તેમાં મૃદુતા આવી.

“વિલાસવતી! મારે મન સહધર્મચાર એકજ પ્રકારનો છે.”

“કયા?”

“છેલ્લો” કહી તેણે નીસાસો મુક્યો. વિલાસ રસનિધિના હેતભીના મુખ સામે જોઇ રહી. તેના પર અનિર્વચનીય, અપરિચિત ભાવ તેને દેખાયા.

“તમારી સ્ત્રીનું નામ શું?”

“ઉદયામતી.”

“નામ સરસ છે.”

રસનિધિ શીકકું હસ્યો.

“તેને કાવ્યો આવડે છે?”

“તે કાવ્યો લખે છે.”

“ઝોહોહો! ત્યારે તો કાણુ જાણે કેવીય હશે.”

“દેવને પણ દુર્લભ એવી.”

વિલાસ જરા મુગી રહી, વિચારમાં પડી.

“મને એવી થતાં શીખવશે?”

રસનિધિ હસ્યો.

“મારે થોડાં કાવ્યો સાંભળવાં છે.” વિલાસે એકદમ કહ્યું.

“મૃણાલવતી વદશે નહીં?”

“તે ક્યાં જાણવાનાં હતાં?”

“તો મારે શો વાંધો? શું સાંભળવું છે?”

“મારી બા ક્યા કવિની વાત કરતાં હતાં?”

“મહાકવિ ભવભૂતિ.”

“તેનું કયું કાવ્ય તમને આવડે છે?”

“બધાં. તમારે કયું સાંભળવું છે?”

“મારી બા કે માલતીમાધવની વાત કરતી હતી.”

રસનિધિ જરા ખંચાયો. “હીક ત્યારે તે. ક્યારે?”

“જોષ્ઠશ. વખત મળશે ત્યારે આવીશ.”

પ્રકરણ ૧૩ મું

— ૩૧ —

લક્ષ્મીદેવી રણે ચઢ્યાં

રસનિધિએ ખિન્નતામાં માથુ નમાવ્યું તે વિકાસે જોયું; અને તેનું દેયું દ્રવી ઉઠ્યું. શી ખીચારા પર આક્રમ્ભ! શી તેની સ્ત્રી પર આક્રમ્ભ!

તેની સ્ત્રી ખીચારી પોતાના જેવડીજ હશે, અને અત્યારે એકાંત અવંતીમાં પતિવિયોગે ઝુરી મરતી હશે. તેણે તો ખીચારીએ ત્યાગવૃત્તિ નહીંજ કેળવી હોય. તેને તો જગત્ મિથ્યા છે એવો ભાગ્યેજ ખ્યાલ હશે. પોતે પરણે અને સત્યાશ્રય દૂર દેશમાં કારાગૃહ સેવે તો પોતાને શું થાય?

આવા વિચારો ક્યાં સુધી તેના મનમાં ઘોળાયા કર્યા. ખીચારી કાવ્યસેવી, ક્રામલહરી, ઉદ્યામતીના દુઃખે તેના સંયમી હૃદયને પણ દુઃખી બનાવ્યું. અને તેમાં ઉદ્યાનો પતિ કેવો સુંદર, વિદ્વાન હતો. આવા પતિ પાછળ કોણ દુઃખી ન થાય? પોતાની વાત તો જુદી હતી; પણ ખીચારી શી સ્થિતિ? આવા વિચારો કરતાં તેની આંખ મીચાઇ પણ નહીં. આખરે તેણે ખીચારી ઉઘાડી બહાર ડોકીઈ કર્યું.

રાત શાંત હતી—ચાંદની વાડીમાં પ્રસરી હતી. જે તરફ રસનિધિ હતો તે તરફ તેની, જાણતાં અજાણતાં નજર ગઇ—અને

રસનિધિને તેના મિત્ર ધનંજય જોડે ફરતાં ફરતાં વાત કરતાં જોયો. એકાગ્રતાથી તે જોઈ રહી—એ કવિવરો શી રીતે શી વાત કરતા હશે તેની કલ્પના કર્યાં કરી. એકદમ તે ઉભી હતી તેની નીચેનું આરણ્ય ઉઘડ્યું—અને એક સ્ત્રી બહાર આવી. વિલાસ વિસ્મિત થઈ—અને પછી ખંચાઈ ઉભી રહી.

તેણે લક્ષ્મીદેવીને તરત ઓળખી. તેને સંબોધન કરવા “આ”—શબ્દ તેની જાહેર આવી ઉભો, પણ તેને માતાનો ધાક લાગ્યો એટલે મુગી રહી. લક્ષ્મીદેવી કવિરાજોને સુધ જવાની વિનંતિ કરવા જતી હતી એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું. તેણે ધીમેથી બારી ખંધ કરી, ફરીયા ઉઘ આગવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

લક્ષ્મીદેવી હોઠ પર હોઠ દબાવી ઉભી રહી. મહાસામંતને નેલપરાજો બોલાવ્યા હતા એટલે તેની વાટ જોતાં તે થાકી ગઈ હતી; બારીએથી નજર કરતાં એ કવિઓને જોઈ તે બહાર આવી.

જતાં તે માત્ર મળવા માટે આવી નહોતી. ઘડીઓની ઘડી સુધી તસુ ચઢાવી તેણે કેં વિચાર કર્યાં કર્યો હતો; અને તે એક દૃઢ નિશ્ચય પર આવી હતી. તે નિશ્ચય પુરો પાડવા તે અત્યારે બહાર આવી હતી.

વર્ષો થયાં જુદીજુદી લાગણીઓ અત્યારે એક કેંદ્રસ્થાને ભેગી મળી હતી; જુદાજુદા વિચારોની માલા શુંથાઈ તે વડે એક જપ ચાલ્યા કરતો હતો. ધીમાં નિશ્ચયાત્મક ડગ ભરતી સ્વનરાજની પટરાણી રણે ચઢી.

તે થોડેક આગળ આવી, અને ઉભી રહી. રસનિધિને ધનંજય કોષ્ટનાં પગલાં સાંભળી અમકયા ને મુગા રહી ઉંચું જોયું.

“કવિરાજો!” ધીમેથી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

બંને કવિઓ એકમેકની સામે જોઈ રહ્યા.

“શું કહો છો બા?” ધનંજયે કહ્યું.

“કેમ હજી સુધ નથી ગયા ?” ચારે તરફ જોઇ લક્ષ્મીદેવીએ પુછ્યું.

“સ્થાન અપરિચિત છે—તે ક્યાંથી ઉઘ આવે ?” રસનિધિએ કહ્યું.

“કવિવરો! મુંજરાજને મારવાનો હુકમ થઇ ગયો છે” ધીમેથી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

“હું!” બંને ખાલી ઉઠ્યા.

“હા.”

બંને કવિઓએ નીસાસો મુક્યો. રસનિધિએ તખ્તીઅત વાળી હોઠ કરડ્યા; ધનંજયે ડોકું નીચું નાંખ્યું.

“કેમ ધનંજય! શો વિચાર કરો છો ?”

“ખા! અમારો સૂર્ય અસ્ત થઇ ગયો.”

“હજી વાર છે.”

કોઈ મોઢ્યુ નહીં.

લક્ષ્મીદેવી પાસે આવ્યાં અને ન સંભળાયા તેમ કહ્યું: “એને છોડવી લઇ જવાની છે હીંમત ?”

ધનંજય ગભરાઇ પાછો હઠપો, પણ રસનિધિએ તીક્ષ્ણતાથી ઉચ્ચ જોયું, અને એક પલમાં લક્ષ્મીદેવીના મનના વિચારો પારખ્યા. પણ તે ખોટું હતી: “હું તો મશ્કરી કરું છું.”

“ખા!” રસનિધિએ કહ્યું. “તમને મશ્કરી લાગે છે; પણ અમારા તો અતરની એ અભિલાષા છે. શું કરીએ ? દેશ પારકો છે, માણસો પારકાં છે. અકળામણ કોને મોઢે કાઢીએ ? અમે તો કેટીઓ.”

“તમે ક્યાં કેદમાં છો ?”

“અમે નથી; પણ અમારો શ્વાસ ને પ્રાણ—મયૂરાસના ભગવતી સરસ્વતીનો લાડકવાયો અમારો રાજા—આવી દુર્દશાએ પહોંચ્યો છે. પછી શું દુઃખ ઓછું છે ?”

“એ તો આજે આમ લાગે છે—કાલે વીસરી જશે.”

“બા ! કારાગૃહના કાળા ડામ કદીએ વીસરાયા છે ? ને તેનાં કલંક કદીએ દૂર થયાં છે ?”

લક્ષ્મીદેવીનું મુખ ઝાંખુ થયું. રસનિધિએ આગળ ચલાવ્યું :
“તમે સ્વતંત્ર છો—મુખી છો” દરેક શબ્દ પર ભાર મૂકતાં તેણે કહ્યું.

“કેમ જાણ્યું ?” કડવાશથી ગણીએ પુછ્યું.

“તમે તૈલપરાજનાં રાણીનાં બહેન છો—તેના મહાસામંતનાં પત્ની છો. તમે ક્યાં પરાધીનતા સહી છે, કારાગૃહો એવાં છે કે તમને અમારા પ્રભુની દયા આવે ? શું કરીએ પરદેશમાં કોઇની સહાય નથી; નહીં તો—” કહી રસનિધિ અટક્યો.

“શું કરો ?”

“તમે કહ્યું તે. મુજરાજને ઓડવીએ.”

“રસનિધિ ! તૈલપરાજના પંજામાંથી કોઇ કદી સટકે ?”

“સહજ હાથનો સહસ્રાર્જુન મહાત થયો તો પછી એ હાથના તૈલપનો શો હીસાય ?”

“કવિરાજ !” લક્ષ્મીદેવી મસ્કરીમાં બોલવાનો પ્રયત્ન કરતાં દ્વતાં છતાં તેમાં ગાંભીર્ય આવ્યું. “આ કાવ્યો રચવાનું કામ નથી.”

“ના બા ! આ તો કાવ્યોનો કર્તવ્યમાં સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે.”

“કરો જોઇએ” મસ્કરીમાં લક્ષ્મીદેવી બોલ્યાં.

“મુશ્કેલીજ માત્ર એટલી છે કે અહીંઆંના કોઇ જાણુભોમીઆની મદદ નથી. તમે આપશો ?” ધીમેથી રસનિધિએ પુછ્યું.

લક્ષ્મીદેવી રસનિધિના બોલવાનો અર્થ સમજી.

“મદદ તો બોળાનાથ સદાએ આપશે. અમારા રાજમહેલના મહાદેવની માન્યતા બણી છે. ત્યાં આવી જો મુંજ એક બીલીપત્ર મઢાવે તો બીજી પહે તે આકાશમાર્ગે અવંતી જાય એવું તેમાં સત છે.”

રસનિધિ આ શબ્દોનો અર્થ સમજવા જરા વાર નીચું જોઇ
કોમો રહ્યો, ને પછી કહ્યું: “બસ એટલુંજને? તમારી ખાત્રી છે?”

“હા. પણ ત્યાં આવવો જોઇએ.”

“તે તો કેમ અને? ત્રિશૂલધારી ભગવાન કોદાળી પાવડા મોકલે
તો તો કેં અને.”

“રસનિધિ! તમારી કલ્પનાશક્તિ જાણી છે.”

“ત્યાર વગર હું કવિ થયો? આ! શંકરને મનાવવાનો રસ્તો ખતાવો.”

“શ્રદ્ધા રાખો.”

“આ! અમારે મન તો સૂનાધિપનાં પટરાણીજ સાક્ષાત્ શ્રદ્ધાનો
અવતાર છે.”

“એ શ્રદ્ધા સદાય ફલશે” ધનંજય વચ્ચે બોલ્યો.

“રસનિધિ! વળ જોવું હૈયું છે?” ભ્રમર ચઢાવી લક્ષ્મીએ પુછ્યું.

“હા.”

“આમ આવો.”

શબ્દો બોલ્યા વિના લક્ષ્મી અને રસનિધિ એકમેકનો અર્થ
સમજ્યાં; અને આગળ તે ને પાછળ કવિઓ એમ તે ત્રણે જણ
મહેલની એક ઓતાડી બાજુ તરફ છાનાંમાનાં ચાલ્યાં.

મહેલનો એક ભાગ પડતર થવા આવ્યો હતો. તેનું બાંધકામ
ચાલતું હતું તે તરફ લક્ષ્મી ગઇ. થોડે દૂર એક ઝાડ નીચે કોદાળી,
પાવડા, ટોપલા વગેરે બાંધકામનાં સાધનો પડ્યાં હતાં. લક્ષ્મીએ
આંખો વતી તે દેખાડ્યાં, ને રસનિધિએ હા કહી.

ત્યાંથી મુગે મોઢે લક્ષ્મી થોડે દૂર, ઝાડોનાં ઝુંડોમાં થઇ એક
વાવ હતી તે તરફ કવિઓને લઇ ગઇ.

“આ વાવનું ભોંયરું રાજમહેલની નીચે નીકળે છે” લક્ષ્મીએ
ધીમેથી રસનિધિના કાનમાં કહ્યું. “અને જે ખડમાં એ ભોંયરું
નીકળે છે ત્યાંથી ત્રીશ હાથ દૂર બીજા ભોંયરામાં—”

“ મુ—”

લક્ષ્મીએ હોઠ પર આંગળી રાખી તેને ચુપ રાખ્યો. અને ત્રણે જણુ જેમ ગયાં હતાં તેમ અધારામાં લપાતા પાછાં આવ્યાં. જ્યાં તેઓ ઉભાં હતાં ત્યાં આવી ત્રણેએ નીરાંતના નીસાસા મુક્યા.

“ આ પેટું અમારા રાજમહેલનું શિવાલય. એ મહાદેવ મારે શુ કહેવાય છે તે ખબર છે.”

“ ના.”

“ ફરેજ રાતે શહેર બહાર ભુવનેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં તે ભૈરવને મળવા જાય છે.”

“ કેવી રીતે ?”

“ એનો પોઠીઓ છે તે જખરો છે. મંદિરમાંથી અલોપ થઈ, પાતાલ માર્ગે ભુવનેશ્વરના મંદિરમાં નીકળે.”

“ એમ ?”

“ હા, ભગવાન રીઝવા જોઈએ.”

“ બા ! એ ભગવાન રીઝશે.” હાંસભર્યા અવાજે રસનિધિએ કહ્યું.

“ હવે ભોળાનાથની વાત પુરી થઈ. મહારાજ હવે આવતા હશે. હું જાઉં છું.”

“ પધારો બા !” સાબાર અવાજે રસનિધિએ કહ્યું, “ આજે અમારાં કુલદેવી તમે છો.”

“ તમારાં કુલદેવી ?”

“ ભુલ્યો.” જીભ કરડી રસનિધિએ કહ્યું “ અવતીનાથનાં.”

“ હું મારા સ્યૂનરાજની થાઉં તો ખસ છે.”

પ્રકરણ ૧૪ મું

કાષ્ઠપિંજર

આજે રાતે મૃણાલવતીને ઉઘ આવી નહીં. આ અપરિચિત અનુભવ હતો, કારણ કે તે સદાએ નીરાંતે ઉઘતી. તેણે ઉઘ આણુવા મથામણ કરી પણ કે પત્તો લાગો નહીં; તેણે ધ્યાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે રુચ્યું નહીં. મુજના પાપપુણ્યનું સરવાળું કાઢવામાંજ તેના મનને અત્યારે ખરો સાર સમાયલો લાગ્યો.

ઘડીઓ પર ઘડીઓ વીતવા લાગી, પણ આંખો મીચાઈ નહીં; તેમ નજર આગળથી મુંજ ખસ્યો નહીં. પાપી મુંજને કચરી નાંખી પાપનું ફલ આપવું, કે તેના પર દયા કરી તેને પુણ્યમાર્ગ દેખાડવો તે કે સમજાયું નહીં. પલમાં તેને દુઃખી કરી, રીખાવી, તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાનું મન થયું; ઘડીમાં તેના આત્માને ઉદ્ધાર કરવા તેને નિષ્કલંક જીવનના પાઠ શીખવવાનું મન થયું; મન નિર્ણય પર ન આવ્યું, અને પ્રભાત આવી પહોંચ્યું.

નિર્ણય કરવાનું તેણે મોકુફ રાખ્યું. કાષ્ઠપિંજરમાં મુંજને પુરવાનો હુકમ તો થઈ ગયો હતો એટલે આ શિક્ષાથી જે તે કે નમે, તેને સહન કરી આવે તો પછી નિર્ણય કરવો સહેલો થઈ જાય એમ તેને લાગ્યું, તેલપનો દુસ્મન કેવો દુર્બલિ હતો તેની

તેને ખાત્રી થઇ; અને તેને પરિણામે તૈલપનો અને તેના પ્રતાપ કેવો નીતિમાન અને ન્યાયી હતો તેની પણ ખાત્રી થઇ; અને પોતે આદરેલી નીતિને ન્યાયથીજ તેના બાંધનો આખરે વિજય થયો; એ ત્રણ વાત તે વધારે દઢતાથી માનવા લાગી.

સૂર્યોદય થતાં સ્નાનધ્યાન કરીને તે રાજમહેલની બારીએ નીકળી; અને તેને જતાં જોઇ જહ્નુલાદેવી ને લક્ષ્મી પણ આવી લાગ્યાં. પાપીએને કચરાતા જોવામાંજ સત્યનો વિજય હતો એટલે આવે પ્રસંગે રાજમહેલનાં બધાં નરનારી હાજર થઇ ગયાં.

રાજમહેલના ચોકમાં પણ લોકોની ઠંઠ બરાઇ હતી. રાજમહેલની એક ભીંતની પાસેથીજ એક ખંડ જેવું મોટું લાકડાનું પાંજરું ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું.

અવારનવાર કૈંક નરેશો તૈલપરાજના બાહુના પ્રાબલ્યથી નિરાધાર બની આ પાંજરામાં પોતાના પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવા આવતા હતા.

જહ્નુરમાં, તિરસ્કારમાં હસતા પ્રજાજનો સમક્ષ આપો દિવસ ગાળવો એ ગમે તેનો ગર્વ ગાળે એવો અનુભવ થઇ પડતો. જેણે સામાન્ય જનનો સંસર્ગ કદી કર્યો નહીં હોય તેની આસપાસ દરેક પ્રકારના લોકો આવતા, તેની મજાકો કરતા, કોઇક વખત થુંકતા, કોઇક વખત હેરાં ફેંકતા, અનેક કટુ વચ્ચને તેને તેની સ્થિતિનું બાન કરાવતા; જેઓ સિંહાસન કે અંબાડી શીવાય, છત્ર ને આમરના આડંબર વિના કદી બેઠા ન હોય તેઓ નિરાધાર બની ઉભા રહેતા, ઘાકી દીન બની પાંજરામાં બેસતા કે સુતા.

આ યુક્તિ બલભલાનાં માન ભંગ કરતી. ઇંદ્ર જેવાનો આપ ઝાંખતો, કર્ણુ જેવા દાનેશ્વરીઓ દીન બની મરણની યાચના કરતા. અધમતાના આવા અનુભવે દરેક જણુ જીભ કરડી કે માથું પટકી મરણની સ્થિતિ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો; અને આવે

દરેક નિષ્ફલ પ્રયત્ને લોકો હસતા, કેદી લાચાર બનતો, અને તૈલપરાજની કીર્તિ દશે દિશામાં પ્રસરતી.

મૃણાલની વિવેકબુદ્ધિ જડ નહોતી બની; આ પાંજરામાં મુંજનેા ગર્વ ગળે તેથીજ સત્ત્વનો જય થશે એમ તેની ખાત્રી થઇ.

લોકોની પણ હા થઇ, અને મહામુશ્કેલીએ સૈનિકો લોકોને પાંજરાથી દૂર રાખી શક્યા.

બધા એકી નજરે જોઇ રહ્યા. મૃણાલના સ્વસ્થ હૃદયમાં અધીરાઇના-માત્ર અધીરાઇનાજ-ઘબકારા થવા લાગ્યા; અને મહેલના બારણામાંથી ચાર સૈનિકો મુંજને પીઠ પાછળ હાથ બાંધી પાંજરામાં લાવ્યા.

તેના મુખ પર તેવીજ શાંતિ ને ગૌરવ, તેની આંખમાં તેજ હાસ્ય, તેના પ્રચંડ શરીર પર તેવીજ સ્વસ્થતા હતી. હોંસથી હાથીએ ચઢતો હોય તેમ તે પાંજરામાં કુદીને આવ્યો, અને જરાક હસીને ચારે તરફ જોયું.

તે આવ્યો ત્યારે લોકોએ જરાક ઠીઠીઆરી શરુ કરી હતી; પણ તેનું સ્વરૂપ, તેનું હાસ્ય જોઇ બધા ચુપ થવા લાગ્યા. તેને પકડી લાવેલા એક સૈનિકથી ન રહેવાયું:

“કેમ પૃથિવી-વલ્લભ! ખુશી તો ખરા?”

મુંજ તેના તરફ ફર્યો, આનંદથી હસ્યો, ને સ્તંભ સરખો પગ ઉંચકી, તેને એક એવી લાત મારી કે ઠેસ મારતાં જેમ રોડું જઇને દૂર પડે તેમ તે બીચારો હવામાં અદ્ધર ઉડી, સૈનિકોએ પોતાને જવા સારું ઉઘાડાં રાખેલાં બારણામાં થઇ બહાર લોકો હતા ત્યાં પડ્યો.

સાથે મુંજે મોટેથી કહ્યું: “બાઇ, તમ દેખે વિશેષ.”

લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા, તાળી પાડવા લાગ્યા ને રસ્તામાં નિરાધાર થઇ પડેલા સૈનિકની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. અંદારી પર

ઉભેલી મહેલની સ્ત્રીઓનું પણ હસવું માયું નહીં. ખીજા સૈનિકો પાંજરામાંથી ઉતાવળા બહાર નીકળ્યા ને બારણું વાસી દીધું.

પેલા સૈનિકને ખીજાઓએ મહા મહેનતે ઉભો કર્યો. તેની વેદનાની ખુમે લોકો હસતા, ને મુજ પણ હસતો. તેને ઉભો કર્યો ત્યારે પાંજરામાંથી મુંજે પુછ્યું: “લાઇ! તું તો ખુશી ખરો?”

લોકો ખડખડ હસી પડ્યા. બધા મુંજ પરનો દ્વેષ છુલી ગયા, તેણે કરેલી ગંમતથી ખુશ થયા.

આ ગંમતથી હસતો મુંજ ચારે તરફ આનંદથી જોઇ રહ્યો. તેણે અટારી પર નજર નાંખી મૃણાલવતી તરફ જોયું, અને માથું નમાવી નમસ્કાર કર્યા. જાફલા જરાક હસી પણ લક્ષ્મી ખડખડાટ હસી પડી. માત્ર મૃણાલે પહેાંચા કરડી જોયા કર્યું. આ પાપીમાં ખિન્નતા નહોતી. તેનું ગૌરવ અભંગ હતું, તેની સ્વસ્થતા નિશ્ચલ હતી. શું આ માણસ ધુળ ચાટતો ન થાય?

મુંજે તેના પાંજરાની આસપાસ ઉભેલા લોકો તરફ જોયું.

“તમે આ શું કરો છો? તમને શરમ નથી આવતી? તમારો રાજા આજે અવંતીપતિને પકડી લાવ્યો છે ને તમે આવાં સાદાં વસ્ત્રમાં, ને આમ મૂઢ જોવા? જાઓ જાઓ.” મગનકમાં હસતાં મુંજે કહ્યું. “જરા ફાંકડા થઇ આવેા. તેલંગણુની સુંદરીઓ ક્યાં છે? સ્ત્રીઓ વગર વિજય-ઉત્સવ થાય? રંગ, રાગ. બધી સામગ્રીઓ જોઇએ.”

સાં ઉભેલા લોકો હસ્યા. મુંજે એક નાની છોકરીને બોલાવી.

“આમ આવ. તને ગાતાં આવડે છે?”

“ગાતાં?”

“ગાડી! અવંતીમાં તારી જેવડી છોકરીઓ હોય તો અત્યારે ગાય, બળવે ને નાચે. તને નાચતાં આવડે છે?”

“ના.”

“હત તારી.”

“ગાતાં આવડે છે?”

“ના.”

“કેવા માણસો છો? ખીચારો તૈલપ જીતીને આવ્યો ને તમે તેને ગીતે વધાવતાએ નથી. ચાલ હું શીખવું. તને સંસ્કૃત આવડે છે?”

“નાજી.”

“ઠીક જો, શીખવું.—તારી તેલંગણી મને યરોયર આવડે છે કે નહીં તે જોજો—”

“તૈલપ તણી નગરી સદા રસગાનતાનવિહીન છે,—”

“બોલ જોઉં. આવડ્યું?” નીચા વળી, હેતાળ અવાજે મુંજે પુછ્યું.

બાળા ખીચારી શરમાઇ નીચું જોઇ રહી. લોકો હસતે મોઢે જોઇ રહ્યા.

“બોલ—બોલ! ગભરાય છે શું? જો હું ગાવા લાગું.”

છોકરીએ ઉંચું જોયું અને આવો સ્નેહાળ અવાજ, આવું પ્રતાપી મુખ, આવી શ્રદ્ધા—આકર્ષી નજર જોઇ તેનો ગભરાટ અદૃષ્ટ થયો; અને મુંજની સાથે તે ધીમેથી ગાવા લાગી:

“તૈલપ તણી નગરી સદા—”

“શાખાશ!” મુંજે કહ્યું “ચલાવ—ચલાવ:—

—રસગાનતાનવિહીન છે.”

છોકરી બોલી; લોકો પણ ધીમેથી બોલ્યા. મુંજે અવાજ મોટો કાઢી બીજી ટુંક ઉમેરી:

“તે પૃથ્વી કરા નાથના પદસ્પર્શથી રાચી રહે.”

મુંજના સંસ્કારી, યુલંદ અવાજના પડધા શ્રમ્યા. લોકોના હૃદયમાં ગભરાટ પેડો, અને તેમનાં ભયભર્યાં નયનો અટારીમાં બેઠેલી મૃણાલવતી તરફ ફર્યાં.

મુંજે મસ્કરીમાં પુછયું: “મૃણાલબાપી ગભરાઓ છો? ગભરાશો નહીં. તેમણે પણ એ વાત કયુલ કરી છે.” મૃણાલ સાંભળે એમ મુંજે કહ્યું. મુંજનો મીઠો, હસતો અવાજ બધે પ્રસરી રહ્યો, અને મૃણાલના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. તેની આંખમાં વીજળી ચમકી, અને રખે તેની અસ્વસ્થતા કોઇ જોઇ જાય એવા ડરે તે એકદમ લાંથી ચાલી ગઇ.

અટારીમાં ભગાણુ પડયું. જક્કલાદેવી પણ લાંથી ચાલ્યાં ગયાં, થોડી દાસીઓ પણ ગઇ. માત્ર લક્ષ્મી પ્રકુલ હૃદયે જોઇ રહી.

મુંજ પેલી છોકરી તરફ ફર્યો. “ચાલ બહેન પુરું કર તો—

“તૈલપ તણી નગરી સદા રસગાનતાનવિહીન છે.

તે પૃથ્વી કેરા નાથના પદસ્પર્શથી રાચી રહે.”

બોલો બોલો.”

કેટલાકો બીહીતા બીહીતા બોલ્યા.

એટલામાં રાજમહેલમાંથી પચીસ ત્રીસ સૈનિકો આયુધો લઇ આવ્યા અને લોકોને વીખેરવા તેમના પર તુટી પડ્યા.

લોકો જીવ લઇ નાસી ગયા. મુંજે પાંજરામાં ઉભાઉભા હસ્યા કર્યું; સામે અટારી પર લક્ષ્મીએ તે હાસ્યનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું.

પ્રકરણ ૧૫ મું

માધવનો સંયમ

બીજે દિવસે સવારે રસનિધિ સ્નાનસંધ્યા કરી શિવને બીલી ચઢાવવાને મિષે જે મહાદેવના પ્રતાપની વાત લક્ષ્મીદેવીએ કરી હતી તેનું દર્શન કરવા ગયો.

શિવાલયમાં વિલાસને ધ્યાન કરતી જોઇ રસનિધિ થોડી વાર ઉભો રહ્યો; અને તે કામલ લાવણ્યવતી બાલિકાને અરસિક વૃદ્ધો-ને શોભે એવા પદ્માસનને પણ મોહક બનાવતાં જોઇ. એક પલ-વાર તેનાં બીડેલાં નેત્રોનો રુપાળો ઘાટ, અંગરેખા અરુપ છતાં અપૂર્વ મરોડો તે કવિની દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો; અને તે જોતાંજોતાં તેનું હૃદય તે વૈરાગ્યની જ્વલંત આંચે ચીમળાઇ રહેલી વેલને રસ સીંચી બચાવવા તલસી રહ્યું.

પોઠીઓ ક્યાં હતો તે તેણે નજરમાં ધાડ્યું, અને પાસે જઇ શંકર પર બીલી ચઢાવી અને બારણા આગળ જઇ વિલાસ ધ્યાન-માંથી પરવારે તેની વાટ જોતો ઉભો.

થોડી વારે કાંઇ આવ્યું. રસનિધિ પાછો ફર્યો અને સત્યાશ્રમને આવતો જોઇ જાણે બીલી ચઢાવી પાછો જતો હોય તેવો ડાળ ધાલી મંદિરનાં પગથીયાં ઉતરવા લાગ્યો.

“કોણ છે?” સખ્તાધથી, જવાં ચઢાવી સત્યાશ્રય બોલ્યો.

“હું અવંતીનાથનો કવિ છું.”

“મહાસામંત છેડવી લાવ્યા તેમાંનો?”

તિરસ્કારપૂર્ણ સવાલથી રસનિધિએ પણ સ્થિર દૃષ્ટિએ જોયા કર્યું. “હા.”

“અહીંઆં કેમ આવ્યો છે?”

“શંકરનાં દર્શન કરવા.” તોછડાધથી રસનિધિએ કહ્યું.

“તમારે માટે ગામમાં શિવાલયો ઘણાં છે. આમાં કોઈને જવાનો હુકમ નથી.”

“શંકરભુવન સદાયે સધળાંને જ માટે હોય છે. અમારે ત્યાં તો એવો નિયમ છે; અહીંઆં કેવો છે તેની મને ખબર નથી.”

સત્તાપૂર્ણ ઉચ્ચારણથી સત્યાશ્રયે જોયું; અને આવા નજીવા માણસ જોડે જીભાંજોડી ન કરવા માત્ર આટલું જ કહ્યું: “કીક! હવે ખબર પડીને?”

રસનિધિ જવાળ આપે તે પહેલાં સત્યાશ્રય ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. કવિએ થોડી વાર હોઠ દાબી જોયા કર્યું. સરસ્વતીના ભક્તને ન જાણે એવો ગુસ્સો તેના હૃદયમાં ભરાઈ આવ્યો હતો.

તે મંદિરની પાછળ જઈને ઉભો, અને થોડી વારે સત્યાશ્રય બહાર નીકળી રાજમહેલમાં ગયો એટલે તે પાછો મંદિરમાં આવ્યો. વિલાસ મહાદેવજીની પૂજા કરતી હતી.

“કેમ વિલાસવતીઆ!” રસનિધિએ પુછ્યું, “શું કરો છો?”

“હમણાંજ ધ્યાન કરી રહી.”

“ભલું તમને આવા રમણીય સવારે અહીંઆં કેદ થઈ રહેવું મને છે!”

“મને એમાં કેદ લાગતીજ નથી. ધ્યાન કર્યા વિના ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કેમ થાય?”

“નિરોધ શા માટે કરવો જોઈએ તેનીજ મને તો સમજ પડતી નથી.”

“જીઓની. ઉદયામતી નથી તેથી તમને કેટલું શોપવું પડે છે? નિરોધ હોય તો એવું ન સહેવું પડે.”

રસનિધિ હસ્યો. “તમને ઉદયામતી યાદ રહી ગઈ લાગે છે.”

“હા. આખી રાત તેનાં, અને પેલું તમે નાટક કહ્યું હતું તેનાં સ્વપ્નાં આવ્યાં કર્યાં.”

“આ તમારો નિરોધ કે?”

“માગમાં જરા કલંક પેદું છે ખરું.” વિલાસે હસીને કબુલ કર્યું, “પણ હું તો હજી કાચી છું.”

“ભોળાનાથ કરે ને તમે પાકાં ન થાઓ.”

વિલાસવતીએ મુગે મોઢે શંકર પર કુલ ચઢાવ્યાં, અને પગે લાગી તે ઉઠી.

“હવે ક્યાં જશો?”

“મૃણાલબાને પ્રણામ કરી આવું.”

“મૃણાલબા તો પૃથ્વી-વલ્લભને પાંજરામાં પુરવાના છે તે જોવા ગયાં છે.”

“ત્યારે શું કરું પેલું તમારું નાટક કહો જોઈએ. તમારે કહીં જવું છે?”

“ના.” રસનિધિએ કહ્યું, “એ નાટક સાંભળી શું કરશો? તેમાં શુષ્ક વૈરાગ્ય નથી, સંયમ નથી, ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ નથી. તેમાં તો

એ નિર્દોષ, નીખાલસ હૃદયનાં હેતાળ બાળકોની કથા છે. તે એકબીજાને પ્રાણુથી પણ અધિક માનતાં, એકબીજાને જોવામાંજ મુક્તિની સિદ્ધિ માનતાં. તેમને હૃદયે ત્યાગની અંધારી નહોતી, તેમની ઊર્મિઓ પર અપવાસનો અંકુશ નહોતો. તમે તેમની કથા સાંભળી શું કરશો ? ”

“ મારી બાએ સાંભળી તો હું શા સારું ન સાંભળું ? ”

રસનિધિ રસભરી દૃષ્ટિથી વિલાસ તરફ જોઈ રહ્યો. “ સાંભળો ત્યારે. વિદર્ભરાજના અમાત્ય દેવરાતનો પુત્ર માધવ પદ્માવતીમાં અભ્યાસ કરવા આવ્યો. ત્યાં અચાનક તેણે મદનોદ્યાનમાં અમાત્ય ભૂરિવસુની પુત્રી માલતીને જોઈ અને તે પ્રેમધેલો થઈ ગયો. ”

“ પ્રેમધેલો ! ”

“ હા, તમારી બાષામાં કહીએ તો એક પલમાં તેણે સંયમ અનુભવ્યો. ”

“ તે કેમ ? ”

“ તેણે માલતી પર ચિત્ત ઠેરવી ધારણા કરી; તેની સાથે એક-તાનના સાધી ધ્યાન કર્યું; અને તેનેજ જોઈ રહી, પોતાનું સ્વરૂપ તે વીસરી ગયો—એજ સમાધિ:—ત્રયમેકજ સંયમ: ૧ ”

વિલાસના હસવાનો પાર રહ્યો નહીં. “ વાહરે એનો સંયમ ! ”

“ તમને જે માટે આટલાં વર્ષો જોઈએ છે તે તેણે એક પલકમાં અનુભવ્યું. ”

“ પછી ? ”

“ પછી શું ? બીચારો માલતી વિના અધીરો બન્યો. તેણે તેના મિત્રને પોતાનું દુઃખ કહેવા માંડ્યું—”

“ શું ? ”

“—કે તે હતી ત્યારે જે હૃદય વિસ્મયથી સ્તબ્ધ થયું, ભાવશૂન્ય બન્યું, અમૃતમાં નાહ્યું હોય તેમ આનંદથી મંદ બની રહ્યું—તે તેના વિના અંગારનો સ્પર્શ થયો હોય તેમ બળ્યું બળ્યું થઇ ગયું.” ૧

“અરે ખીચારો !”

“એટલે શું થયું? ન મપાય એવો, ન વર્ણવાય એવો, જન્મારા-માં ન અનુભવાયલો એવો, વિવેકના વિનાશથી વધતા મોહને લીધે ગહન એવો વિકાર તેને સંતાપવા લાગ્યો, જડ કરવા લાગ્યો. ખીચારો ભ્રમિત થઇ ગયો. ૧ આંખમાં આંસુ લાવી મિત્ર મકરંદને કહેવા લાગ્યો: ‘મિત્ર! પડી વસ્તુ પરખાતી નથી; સરોવરના શીતલ જલમાં, મીઠી ચંદ્રિકામાં પણ તાપ શમતો નથી. ભાઈ! મન કે’ ચોટતું નથી—ભમે છે—કે’ કે’ દેખે છે.’ ૧”

રસનિધિ માત્ર વાત નહોતો કહેતો—ભાવો અનુભવતો હતો. તે વિલાસ, શિવાલય, માન્યખેટ વીસરી ગયો; તેની આંખોમાં કે’ બુદ્ધિ તેજ આબુ. ધીમેથી, તે હૃદયના ઉદ્દગારો ભવભૂતિના શબ્દમાં કાઢવા લાગ્યો:—

““દુનીઆમાં ચંદ્રકલા છે—ચણીએ વસ્તુ વિજયી છે. પ્રકૃતિથી મધુર બની મનને આનંદ આપે છે. પણ જ્યારે મારી વિલોચન-ચંદ્રિકા મારી નજરે ચઢી ત્યારેજ મહારાજનો મહોત્સવ થયો.” આવો મહોત્સવ કરનારીને કોણ વીસરે? માધવનો કે’ વાંક હતો? તે તો માલતીને અહીંતહીં, અગાડીપછાડી, બહાર અને અંદર દશે દશામાં જોવા લાગ્યો.” ૧

રસનિધિ અટક્યો. તેણે ઉંડો શ્વાસ લીધો. ખોલતાં તેનું હૃદય પીગળી ગયું હતું. નીસાસો નાંખી તેણે કહ્યું:

“જેણે આ નજ અનુભવ્યું હોય તે પ્રેમ-સમાધિમાં શું સમજે?”

વિલાસ તો આ શબ્દોથી, આ ભાવથી દિહ્મૂઢ બની જોઈ જ રહી. તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

“વિલાસવતી! આ નાટકનો પહેલો અંક.” રસનિધિએ પણ ઘોંટીઆના છેડા વતી આંખ લુછી.

“કવિરાજ! તમને પણ આંખમાં આંસુ આવ્યાં?”

“ન આવે! અત્યારે હું પણ માધવનીજ સ્થિતિ ભોગવું છું. ક્યાં હું ને ક્યાં મારી ઉદયામતી?”

થોડી વાર બંને જણ મુંગામુંગાં ઉભાં રહ્યાં.

“બાકીનું નાટક હવે પછી કહેજો” વિલાસે આશ્વાસન આપતાં ધીમા, હેતાળ અવાજે કહ્યું.

“જેવી ઇચ્છા” કહી રસનિધિએ ફરીથી નીસાસો મુક્યો.

હેતભયાં હૈયાએ બીની કરેલી આંખો સહિત વિલાસ જોઈ રહી.

“ચાલો ત્યારે રજા” થોડી વારે રસનિધિએ કહ્યું.

“હા.” કહી બંને મુંગાંમુંગાં છુટાં પડ્યાં.

પ્રકરણ ૧૬ મું

ફરી એક પ્રયત્ન

મૃણાલવતીનો ગુસ્સો સયમની મર્યાદા મુજી આગળ વધ્યો. જપ, તપ, ધ્યાન કે પારાણે તે શમ્યો નહીં. પૃથિવીવલ્લભનું વિજયી હાસ્ય મન આગળ રમી રહ્યું—પોતાની સત્તા બધા પર બેસાડતું ગયું. શાંત, સપાટ, ને શુષ્ક રણ પર મહેરામણનાં મોજાં ફરી વળવા માંડ્યાં.

તે અધમતાનો સ્વાદ ચખાડવા ગઇ—પણ પોતે આખીને પાછી પડી. મનમાં શંકા થઇ: વિજેતા કેાણુ—પોતે કે પૃથિવીવલ્લભ? આ ઉપનામથી તે કદી મુંજ વીશે વાત કરતી નહીં—છતાં કેાણુ જાણે કેમ એ નામ તેનુંજ હોય એવો ભાસ તેને થવા લાગ્યો. એ ભાસ જેમ થવા લાગ્યો તેમ અકળામણુ વધવા લાગ્યું.

મનમાં અસ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ ખડો થવા લાગ્યો કે, આ પુરુષ અહ્લુત અને અપ્રતિમ હતો. યુદ્ધિની મદદથી આ ખ્યાલને તેણે દબાવી દીધો—બ્રમ લેખી, દૂર કરવા પ્રયત્ન આદર્યો. એમાં શું હતું? તે હતો, માત્ર માણસ જેવો માણસજ. આ વિચાર તેણે હજાર વાર મોટેથી ઉચ્ચાર્યો, છતાં અંતરમાં ગેબી અવાજથી પ્રશ્નનો પડધો પડ્યો: “શું માણસ જેવોજ માણસ?”

અપોર પડી. સૂર્યનારાયણના પ્રતાપથી ડરી પૌરજનો ધરમાં ભરાઈ બેઠા; રસ્તાઓ શૂન્ય થઈ રહ્યા; નગર પર નિર્જનતાના જેવી શાંતિ પ્રસરી ગઈ. પોતાના એકાંત ખંડની નિર્જનતામાં પણ વિચિ વિચારોએ કરેલી ગીચ વસ્તીમાં તે ગુંચવાઈ, અકળાઈ બેઠી.

તેનું પ્રભાવશાલી મગજ આ નવા અકળામણને શમાવવા અને મુંજને નમાવવા નવાનવા પ્રયોગો શોધવા મંડ્યું. શોધ ઘણી કરી, પણ એકે જડ્યો નહીં.

તેણે બારી ઉઘાડી. રસ્તો નિર્જન હતો, અને ગરમ પવન વાતો હતો. મહા મહેનતે કેળવેલા નિર્દ્વેદતાને પરિણામે આ તાપનો તેને હીસાબ નહોતો. છતાં, જંગલમાં દાવાનલ ભલુકતા પહેલાં જેમ પાતરાં-ઓમાં પડ્યોપડ્યો ધુમાય તેમ કે અંતરમાં થતું; અને તેનો તાપ આછો, અસ્પષ્ટ તેના હૈયાને શેકવાની શરુઆત કરી રહ્યો હતો.

થોડે દૂર એક અગાશીમાં એક સ્ત્રી લુગડાં સુકવતી હતી. તાપના પ્રતાપે નિરાધાર બનેલું શહેર સ્મશાન સમું શાંત હતું. તે શાંતિમાં પેલી સ્ત્રી ગાતી હતી તે સંભળાયું:

“તૈલપ તણી નગરી સદા રસગાન—”

મૃણાલની આંખમાંથી અંગાર વર્ષ્યા. તે ક્રોધની ભલુકતી જવાલ શમાવતાં ધ્રુજ ઉઠી. તીરંબાજ સૈનિકને બોલાવી પેલી સ્ત્રીને વીંધી નાંખવાનો હુકમ કરવાનું મન થયું; પણ એ કૃત્ય કેવું મુખાંબરેલું દેખાય તે વિચાર આવતાં તેણે મનને રોક્યું. આ બધી અશાંતિનું મુળ કારણ તો મુંજ હતો. આ નિર્જીવ પ્રજા પર શા માટે તેનો કાળ કાઢવો?

તેણે ગુસ્સો રોકી પાછો વિચાર કરવા માંડ્યો: શી રીતે મુંજ મહાત થાય? કાષ્ઠપિંજર તો મુંજની મહત્તા સ્થાપવાનું સિંહાસન

અન્યું હતું; તેલંગણુની પ્રજા તેના શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતાં પોતાના ફરમાનોનું પણ ઉલ્લંઘન કરી રહી હતી. શો રસ્તો?

તે બીજા છળમાં ગઈ. ત્યાંથી કાઠપિંજર દેખાતું હતું. તેના હુકમથી સૈનિકો પાંજરાની ચારે પાસ ફરી વળ્યા હતા, અને ચોડી કરતા હતા.

આ તાપમાં આવી સ્થિતિમાં પણ મુંજ તેવો ને તેવો ઉભો હતો; અને બે ત્રણ સૈનિકો જોડે વાત કરતો હતો. તેનું મોં હસતું હતું; તેની આંખોમાં આનંદ હતો; તેનું ગૌરવ અભંગ હતું; તેનું શરીર અણુનમેલું ને પ્રભાવદર્શી તેજ પ્રસારી રહ્યું હતું.

તેની છળની બારી ઉઘડતાં મુંજે ઉંચું જોયું ને પ્રતાપી સૌદર્યે અપૂર્વ દેખાતા મુખ-ધનુષ્યમાંથી એક ભયંકર હાસ્યબાણ મૂણાલ તરફ માયું. ગુસ્સામાં, પગ ઠોકી તે છળમાંથી પાછી આવી ને જોરથી બારણું બંધ કર્યું.

“કોઈ છે કે?” વિકરાલ અવાજે તેણે બરાડો માર્યો.

“બા!” એક દાસી આવી.

“રણુમલ્લ નાયક છે કે?”

“બા! જોઈ.”

થોડી વાર તેણે આમતેમ ફર્યા કયું અને નાયક આવી પહોંચ્યો.

“રણુ!” સખ્તાઈથી તેણે કહ્યું.

“બા,” નાયક હાથ જોડી, આ સખ્ત અવાજથી ધ્રુજતાં બોલ્યો.

“આ પ્રમાણે તારા માણસો ચોડી કરે છે?”

“કેવી—”

તેણે જમ ઇનનું ખારણું ઉઘાડ્યું ને રણમધ્યે પાંજરું બતાવ્યું.

“આ પેલા ચોકી કરે છે કે હોળી ખેલવા નીકળ્યા છે? દરેકને કહી દે કે જો કોઈએ મુંજ જોડે વાતચીત કરી તો તેનો કાલે વધ કરવામાં આવશે.”

“જેવી આજ્ઞા” કહી નાયક પાછો ગયો.

જેમ સાંજ પડવા લાગી તેમ તેના હૃદયમાં પણ શાંતિ પ્રસરવા લાગી; અને આ ગુસ્સો તેને નિર્રથક લાગ્યો. મુંજ પાપી હતો—દયાને પાત્ર વધારે લાગ્યો. આવા માણસ તરફ ગુસ્સો કરવો તે તેનું જુલ લાગી. અધમ તરફ ક્રોધ કરવો, તેને ત્યાજ્ય તરીકે તરછોડવો એ એને પોતાના નિયમની વિરુદ્ધ લાગ્યું. મુંજ છેક તો ખરાબ નજ દોય. દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં કોઈ એક સદ્ગુણનો સ્તંભ મળી આવેજ; અને તેને આધારે જો પુનઃ રચના થાય તો જરૂર તે હૃદય નિષ્કલંક થાય. તેનું પોતાને પોતાની જુલ માટે પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે મુંજને વધારે વાત કરવા દીધી હોત તો જરૂર તેના સ્વભાવમાં છુપાયેલો સદ્ગુણનો સ્તંભ હાથ લાગત. આ વિચારમાલના મણુકા ગણતાં તેને પોતાની અપૂર્ણતાનું ભાન થયું; અને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કર્યાની જે ખાત્રી હતી તે નષ્ટ થવા લાગી.

સાંજના તૈલપરાજ મળ્યા.

“કેમ બા! કેમ આજે દેખાયાં નહીં?”

મૃણાલ ગુંચવાઈ; જીવનમાં પહેલી વાર શો જવાબ દેવો તે તેને સુઝ્યું નહીં.

“તારી કીર્તિનો વિચાર કરતી હતી.”

“હવે શો વિચાર કરવો બાકી રહ્યો છે?”

“મુંજનું માન હજી ઉતર્યું નથી ત્યાં સુધી બહુજ આશ્ચર્ય છે.”

તેલપની ઝીણી આંખોમાં રતાશ આવી.

“હા! મેં સાંભળ્યું કે કાષ્ઠપિંજરમાં પણ તેની નકકટાઈ તે છોડતો નથી.”

“હા. હું પણ તેનો ગર્વ ગાળવાનો ઉપાયજ થોભું છું.”

“શા માટે? કાલે રાજસભામાં એને બોલાવવો છે; એટલે ત્યારે હું એનો ગર્વ ગાળીશ.”

“હા. તું ગભરાતો નહીં. હું એને એના દુષ્કર્મનો પુરેપુરો પશ્ચાત્તાપ કરાવીશ.”

“તમારા પ્રભાવમાં મને શ્રદ્ધા છે” તૈલપે કહ્યું. “અને કાલે રાજસભામાં એની પાસે પાદપ્રક્ષાલન કરાવીશ ત્યારે એ સીધો દોર થઈ જશે.”

“ભાઈ! સમાલીને કામ લેજો. એ ખીજ રાજઓ જેવો નથી. એને વાળવો કઠણ કામ છે.”

“બા! તમારો આશીર્વાદ ને તમારી સલાહ; પછી કોની મગદુર છે કે સામે થાય?”

“ને હમણાં હું એને મળવા જઈ છું તો.”

“કેમ?”

“એને એનાં કલંકિત જીવનનો ખ્યાલ પુરેપુરો કરાવવો છે. મારી કીર્તિ પર એણે કેટલી ધુળ નંખાવી છે, મારા પર કેવાંકેવાં કાવ્યો ને નાટકો રચ્યાં છે ને રચાવ્યાં છે. એ બધાંનો ચુકતો હીસાબ આપવો છે.”

“ત્યારે એનો હાલ વધ તો કરાવીએજ નહીં?”

“ના ભાઈ! એ વિજય માત્ર ટુંકજીવી થઈ પડશે. જેમ એ રીખાશે, જેમ એ માનભંગ થશે-તેમાંજ કીર્તિ વધશે. આવા દુશ્મન પર દોર બેસાડવો એ બધા ચક્રવર્તીઓના નશીબે નથી લખાયલું હોતું.”

“ઠીક! ત્યારે, આજે તમે મળો, કાલે રાજસભા છે. પછી જોઈએ એ કેમ ચાલે છે! કાષ્ઠપિંજરની પાસે સૈનિકોની ચોકી તમે મુકાવી?”

“હા. તેં નહીં જોયું, પ્રજાજન પાસે તારી ઠોકડી કરાવતો હતો.”

“હા, મને દેવીએ કહ્યું. મને તો એની જીભ ખેંચી કઢાવવાનું મન થયું, પણ તમારી સંમતિ નહોતી એટલે માંડી વાળ્યું. ઠીક, કેં નવીન હોય તો રાતે કઢાવજો.”

“હા.”

તૈલપે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને મૃણાલે આશીર્વાદ દીધો.

*

*

*

*

મૃણાલના હૃદયમાં એક ડંખ થયો. શું તેનું હૃદય કંત્રાકિત થયું? શા માટે તેણે તૈલપને દીલ ખોલીને વાત ન જ કરી? શા માટે પોતાના તર્કવિતકો દબાવવા તેણે મિથ્યા વાતો કર્યા કરી?

પણ આ વાતથી પોતાના ને પોતાના ભાઈના પ્રતાપમાં તેને જે અડગ શ્રદ્ધા સરવા લાગી હતી તે પાછી દઢ થઈ. મુંજના ખોટા આડંબરથી તે અંજાઈ ગઈ હતી; નિરાધાર કેદીની નફરત વાતોથી મહાત થઈ હતી. પોતે કેવી મૂર્ખા હતી કે આમ અંજાઈ ગઈ, આમ મહાત થઈ? તેના હૃદય જેવા નિષ્કલંકી હૃદયને આ ઘટે? વિચારો જુદી દિશા તરફ વળ્યા, હૈયામાં હામ આવી, ને સરી જતી સ્વસ્થતા સ્પદ્દ કરી તે મુંજને મળવા તૈયાર થઈ.

એ માણસના વિચારે વિચાર જાણવા, એના કર્તવ્યહેતુનું પૃથક્કરણ કરવું, એની જીવનગમનાં ગુંજાં ઉકેલવાં એ તેના જેવી પ્રતાપી યોગિની ને મુતસદ્દી શીવાય કોણ કરી શકે? એ કાર્યમાંથી ડગવામાં તેને કાયરપણું લાગ્યું. તેનો ભાઈ તો પાદપ્રક્ષાલન મારી ઠોકડી કરાવશે; પણ પોતે નિષ્કલંક જીવનની પ્રમુખ સત્તાથીજ આ અધમ અવંતીનાથ પાસે પશ્ચાત્તાપના જલે પોતાના પગ ધોવડાવશે.

રણમસ્તકને બોલાવી તેણે હુકમ કર્યો કે, મુંજને પાંજરામાંથી ભોંયરામાં લઈ જવો. આ કામ કરી નામક પાછો આવ્યો કે તેને સાથે લઈ તે મુંજને મળવા મંડ.

પ્રકરણ ૧૭ મું

કોણ કોને શીખવે ?

સપ્તાષ્ટમાં સંકોચાયતી ભખરો, સયમથી નિયમિત ને ધીમાં થયલાં ડગલાં મૃજાલના મનના ભાવોનો ખ્યાલ આપતાં દત્તાં; તે પછી હૃદય પહેલાં જેવું સ્વસ્થ નહોતું, શ્રદ્ધા પડેલાં જેવી અડમ નહોતી.

પાછળ આવતાં રાજરિધાનીની ભયંકર મુખમુદ્રા જોઈ મશાલથી કાંપવા લાગે; ભોંયરાના રમેલાગ આવે રિચિત્ર વખતે મૃણાલમાને જોઈ, અભ્યર્ચનાના સંયોગોની જાંખી થતાં ત્રાસવા લાગ્યા.

ભોંયરાનાં બારણાં ખુલ્યાં; અને જાના હુકમ પ્રમાણે અદર મશાલ મુકી મશાલથી બહાર આવતો ઉભો.

મૃણાલ અંદર આવીને ભોંયરાના અધિકાર સાથે દૃષ્ટિ પરિચિત કરવા લાગી.

એક ખુણામાં અવંતીનાથ માથું દાથ પર ટેકતી પડ્યો હતો. તેણે ધીમેથી ઉઠ્યું જોયું ને મીઠાશા ॥ કહ્યું: “ આવો ! હું તમારીજ વાટ જોતો હતો.”

વાક્ય એવું સાંધારણ હતું, અવાજ એવો. માયામયે હતો કે તેના હૈયાએ જે જે બખતરો સજ્યાં હતાં તે બધાંના બંધ તુટવા માંડ્યા.

“ મારી ? ”

“હા.” પડ્યાપડ્યાંજ પૃથિવીવલ્લભે કહ્યું, “મને તો ખાત્રી હતી કે તમે આવ્યા વિના નહીં રહો. કેમ છો? ખુશી તો ખરાં?” તેના અવાજે મોહક વાતાવરણ પ્રસારવા માંડ્યું. મશાલના અજવાળામાં પણ તેની આંખો હસતી જણાતી હતી.

મૃણાલે દૃઢતાથી કેડે હાથ મુક્યો ને ક્ષોભ દબાવી કહ્યું: “મુજ! મુજ! તારામાં સમજવાની અક્ષલ નથી કે સમજેલું કહેવાનું નીખાલસપણું નથી. હું મારી ગરજે નથી આવી; તારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા આવી છું. પાપપંકમાં મહાલી રહેલા તારા નહોર આત્માને શુદ્ધિને પવિત્ર પંથે ચઢાવવા આવી છું.”

“મૃણાલવતી! પારકાના બલારને માટે પરમાર્થ કરવો તેની કે કીંમતજ નહીં.” ઠડે પેટે મુંજે કહ્યું.

મૃણાલે નિરાશામાં કપાળ પર હાથ મુક્યો. “પોતાના બલારને માટે તે પરમાર્થ થતો હશે?”

“બીજા શા માટે?” મુંજે ધીમેથી બેઠાં થતાં કહ્યું, “મેં પણ પરમાર્થ કર્યો છે. મેં પણ ગરીબોને તાર્યા છે ને દુખીઆનાં દુઃખ નીવાર્યાં છે; પણ તેમના બલારને માટે નહીં, મારા સ્વાર્થને ખાતર-એ પરમાર્થ કરવામાં મારું હૃદય તૃપ્ત થતું હતું તેથી-મારી અહંતા સંતોષાતી હતી તેથી-મારું મન રાચતું હતું તેથી. પારકાનું બલું કરવાનો આડંબર કરવો એ પણ અહંકાર સંતોષવાનો એક રસ્તો છે.”

મૃણાલ મુગી થઇ ગઇ. પોતે મુંજનું બલું કરવા આવી હતી કે પોતાનો અહંકાર સંતોષવા? મુંજનાં સૂત્રોમાં કે ન સમજાય એવી સત્યતા બાસવા માંડી, છતાં તેણે હીંમતથી જવાબ આપ્યો:

“આ પણ તારી નફદાષ્ટનું એક લક્ષણ છે.”

‘હશે’ હસીને મુંજે કહ્યું, “બોલો હવે કેવે પંથે મને ચઢાવવા આવ્યાં છો?”

“નિષ્કલંક જીવનમાં—”

એકદમ મુંજે આગળ ડોકું કરી કહ્યું: “ નિષ્કલંક! મૃણાલવતી! જે કલંક જાણુતા હોય તેને નિષ્કલંક થવાની પરવા હોય. તમે મને શું શીખવવાનાં હતાં? તમે રાગનાં પુત્રી, સુરક્ષિત પ્રાસાદમાં ઉછરેલાં, સત્તામાં પોતાને પૂર્ણ માની બેઠેલાં, વૈરાગ્યના અભિમાનમાં ફાલેલાં તમે મને શીખવશો? ” ઘણીજ મમતાથી મુંજે પુછ્યું. પછી તે હસી પડ્યો.

“ દરેક જણમાં બુદ્ધિ હોય તો શીખી શકે. ”

મુંજ પાછો હસ્યો. “ મારામાં બુદ્ધિ છે; છતાં તમે શીખવી શકો નહીં. શીખવાનું કાને હોય કે જે દુઃખી હોય, અધુરો હોય તેને. મને દુઃખ સ્પર્શતું નથી, અપૂર્ણતા હું અનુભવતો નથી; પછી મને કેમ શીખવશો? અને નહીં તોપણ મારે શું શીખવાનું બાકી રહ્યું છે? ”

“ કેટલું અભિમાન! ”

“ તમે બલે માનો. પણ મારી કથા તમે ક્યાં જાણો છો? કોઈ અનાથનો ત્યાગેલો છોકરો છું; આજે પૃથિવીનો વલ્લભ છું. મને સિંહણોએ દુધ પાયાં છે ને ગજરાજોએ પવન નાંખ્યો છે. મેં બીખ માંગી છે; ને સિંહાસનો દાનમાં દીધાં છે. મેં દુખીઆ માટે દેહ આપી છે, ને સુખીઆની દેહની કચ્ચરો કરી છે. મેં રમણીઓના રસભડારો છુટયા છે; ને લક્ષ્મી સમાન લલિતાઓનો શિરચ્છેદ કર્યો છે. શ્રુતિવાક્યનો પાઠ કરતાં, દેવને પણ દુર્લભ એવી તપશ્ચર્યા આદરી છે; ને શૃંગારસૂત્રોને શૃંજતાં, બીભત્સ રસનો પણ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. હવે શું બાકી રહ્યું? ” કહી માથું પાછળ નાંખી જવાબની વાટ જોતો મુંજ થોડ્યો.

આ વાક્યો ઉચારતાં દંતાવલિની વિદ્યુત્પત્તી દીપતું તેનું મુખ વર્ષાઋતુની સંધ્યાસમું હૃદયભેદક બની રહ્યું; આંખમાંથી રેડાતી મીઠી ધારાઓએ આરે તરફ રસ પ્રસાર્યો. થોડી વાર તે જોઇ રહ્યો, ને મિત્રભાવના ઉમળકાથી કહ્યું:

“મૃણાલવતી! આ બધા અનુભવો થયા છતાં પણ હું સુખી રહ્યો છું, મારામાં મેં કલંક જોયું નથી. તમે અને શું શીખવવાનાં હતાં?”

મૃણાલથી કે જવાબ ન દેવાયો. તેનું મળું બંધ થઇ ગયું, અને મન કામ કરતું અટકી પડ્યું.

“શીખવાનું તો તમારે છે—જીવનનો લક્ષ્યો લુંટવાનો તો તમારે રહ્યો છે. કુલ્લની શૈક્ષમાં સમાયતું રહત્ય તમારે શીખવાનું છે. રસતાનમાં કેમ નાચવું તે તમારે શીખવાનું છે—”

મૃણાલે ગુસ્સામાં હાથ ઉઘેા કર્યો. તેની દરકાર કપો વિના મુંજે આગળ ચલાવ્યું:

“કોઇ રસિકની સોડમાં—”

“પાપી!—” મૃણાલે દાંત કચકચાવી કહ્યું.

મુંજ દરયો. તે ઉભો થઇ પાસે આવ્યો. “રસસાગરનું મંથન કરતાં શું સાંપડે તે શીખવાનું છે.”

“ચંડાલ! નફટ! લંપટ!” દાંત કચકચાવી મૃણાલે કહ્યું. તેની આંખ લાલ થઇ રહી; તેની કપાલની નસો તરી આવી. “કાલે સવારે જોજો.”

“ઠીક! અને કાલે સાંજે તમે જોજો” હસીને તેણે કહ્યું, “હું તમારી વાટ જોઈશ.”

“મારી વાટ?” મૃણાલને મોઢે શીણ આચ્યાં.

“હા! તમને બધું શીખવવાનું છે ને—”

“કુષ્ટ! તારી જીભ—”

“મારી જીભ તો તમારા જેવી કેંક માનિનીઓ વચ્ચે થઇ છે.” શાંતિથી મુંજે કહ્યું, “પૃથિવીવલ્લભના હૃદય પર હૃદય સ્પર્શના વિના તમારો આરો નથી—”

મૃણાલ કોપાગ્નિથી બળી ઉઠી. તેણે સામે ઉભેલા મુંજને જોઈ તમાચો માર્યો. મુંજ ખડખડ હસી ઉઠ્યો, અને પોતાના હાથમાં મૃણાલનો હાથ પકડી દાબ્યો, લપ્પને પોતાને હોઠે અડાડ્યો. વિષદંશ થયો હેય એમ મૃણાલે બરાડો માર્યો; તેના ડોળા ફાટી ગયા; તે અંગેઅંગ કપી ઉઠી.

સામે, નયનોમાંથી અમી વર્ષાવતા પૃથિવીવલ્લભે મીઠાશથી હસ્યા ક્યું.

“કોણ છે કે ?”

“બા !” રણુમલ્લ આવ્યો.

“આ પાપીના હાથ કેમ નથી બાંધ્યા ?”

“હા ! રણુમલ્લ !” મુંજે ઠડે પેટે કહ્યું.

“તારી શુંબલા લાવ કે હૃદયની શુંબલા તો છુટે, નહીં તો તેનો પ્રભાવ દુઃખ સ્વ થઈ જશે.”

કોપવશ થયતી સીંહણની માફક મૃણાલે ધુરકયા ક્યું. રણુમલ્લ ને બીજા સૈનિકોએ મુંજને હાથે સાંકળ પહેરાવી.

“રણુમલ્લ ! આ પાપીના હાથે મારો સ્પર્શ કર્યો છે. એનો હાથ ડામ.”

“હમણાં ?” વિસ્મય પામેલા નાયકે પુછ્યું.

“શું ?” મૃણાલે આ પ્રશ્નની ધૃષ્ટતા જોઈ ગર્જના કરી.

રણુમલ્લ થરથર ઝુજી ઉઠ્યો તેણે એક લાલો લપ્પ, મશાલ ઉપર મરમ કર્યો.

“ચાલ, કેટલી વાર ?” અધીરાઈથી મૃણાલે પગ ઠોક્યો.

“હા બા ! અહ્યા એનો હાથ પકડો.”

“મૃણાલવતી ! શા માટે તરદી લો છો ?” મુંજે મીઠાશથી કહ્યું,

“તમારા સ્પર્શથીજ બીચારાં અંગો જળે છે; એને બાળવાને બદલેના અગ્નિની જરૂર નથી.”

“ચાલ !” મૃણાલે જવાબમાં રણુમલ્લને કહ્યું.

સૈનિકો મુંજનો શું ખલાખદ્દ હાથ પકડવા ગયા; પણ ક્યાં સુધી આંધેલાં હાથે પણ તેણે સૈનિકોને થકવ્યા.

“કાયરો! હીચકારાઓ! જે આને ડામશો નહીં તો આ પલે તમારો વધ કરાવીશ” હોહ કરડી મૃણાલે કહ્યું.

નિરાશાની હીંમતથી સૈનિકો મુંજના હાથ પર તુટી પડ્યા, અને મહા મહેનતે જમણો હાથ સ્થિર ઝાલી રાખી શક્યા. સૈનિકોને થકવવાનો શ્રમ વેઠતાં પણ મુંજ નીરાંતે ઉભોઉભો હસતો હતો.

રણમદ્દે ગરમ કરેલો ભાલો આંખો. મુંજ કેં ખોલ્યો નહીં. તે દાખીને આંખો-ને નરમાંસ બળવાની દુર્ગંધ ભોંયરામાં પ્રસરી રહી.

જાણે હાથ પોતાનો હોયજ નહીં તેમ સ્વસ્થ પૃથિવીવલ્લભ બેદરકારીથી નયનબાણે મૃણાલને મોહવશ કરતો ઉભો રહ્યો.

દુર્ગંધ નીકળતી જોઇ મૃણાલે કહ્યું: “બસ.”

“અરે તમારી!” મુંજનો અવાજ તેવોજ શાંત, માત્ર જરા તિરસ્કારભર્યો આવ્યો. “આટલેથીજ તમે રાજ થાત એમ જાણ્યું હોત તો ઉભોઉભો હુંજ હાથ બાળત.”

શું જવાબ દેવો તે મૃણાલને સુઝ્યું નહીં; તે જવા ફરી.

“મૃણાલવની! આ ડામની દવા દેવા કાલે આવજો હોં.”

પાછું જેવાની પણ સ્વસ્થતા ન હોવાથી મૃણાલ ફાળ બરતી ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૧૮ મુ

નિરાધારતા

મૃણાલવતી ગદ્ય-નાદી. તે પોતાના ખંડમાં ગદ્ય-મૃગચર્મની પથારી પર પડી. તેનું મગજ ચક્ર ચક્ર ફરતું-તેનું હૃદય ન સમગ્રય એવું તાંડવ નૃત્ય ખેલતું હતું.

તેનાં રોમેરોમે અગ્નિની જ્વાલા ઉઠતી. તેને શ્વાસેશ્વાસે તે જ્વાલાઓ વધતી. આટલા વર્ષના જીવનમાં આ ક્ષોભ, આ ગભરાટ, આ જ્વાલાઓ તેણે જોઈ નહોતી, તેનો પ્રતાપ અતુલવ્યો નહોતો.

વાસનાપૂર્ણ વાક્યો, પુરુષનો સ્પર્શ, પુરુષ કે સ્ત્રીનું ચુંબન-આ બધાથી તે અપરિચિત હતી. તેના આવા અચાનક પરિચયથી તે ત્રાસી ઉઠી. તેનાં અંગેઅંગ કાંપવા લાગ્યાં. આવા અધોર કલંકમાંથી કેમ બચવું તે તેને સુઝતું નહીં.

તેના જેવી નિષ્કલંક, જીવન્મુક્તને આવા પાપાચારીનો સ્પર્શ ? જીભ કરડવી ? ભીંત સાથે માથું ફેડવું ? અગ્નિમાં ઝંપલાવવું ? આ કલંક કેમ દૂર કરવું ? એ કૃત્ય જોઈ પૃથ્વી કેમ રસાતલ ન ગઈ ? સૂર્યનારાયણ કેમ ન થંબ્યો ? ધરંતીમાતાએ કેમ માર્ગ ન આપ્યો ? પોતે બધા આનંદો ત્યાગ્યા હતાં-લોકો પાસે છોડાવ્યા હતા. પોતે 'શુ' મોઢું લઈ બેસી રહે ? તેના ગુંગળામણનો પારજ ન રેલો;-

તેના આત્મ-તિરસ્કારનો પ્રવાહ તેની શાંતિ, બુદ્ધિ, સ્વસ્થતાને ધસડી ગયો; તે કુચ્છતા માણસની માફક તરફડીઆં મારી રહી.

અને તેનું અપમાન ! પોતે કોણ ? સમ્રાટની કુંવરી, સમ્રાટની બહેન, સામ્રાજ્યની વિધાની-તેનું આવું અપમાન ! તેના મુખની આસપાસ અસલ જ્વાલાઓ બલુકવા લાગી; તેની આંખોમાંથી કંકળતા લોહ સખી અધુધાગઓ વહી રહી અધમ, લંપટ, પાપાચારી મુંજ તેની સાથે આ પ્રમાણે વર્ત્યો ? બંને મુંજને ડામે, તેનો શિરઁછેદ કરાવે, તેના દુકડા કંગવે, નોપણ થયું અપમાન કેમ અણ-થયું થાય ? તેણે કેટલું ધેર કર્મ કર્યો દંડ વીસરાવે ?

પોતાની નિરાધારતાનું ભાન આવતાં તેના અકળામણનો પાર રહ્યો નહીં-તેણે કચવાટમાં હાથ પગ પછાડ્યા, મુદીઓ વાળી, દાંત કચકચાવ્યા. બધા વિચારો નિર્થક લાગ્યા. મુંજ-પાપી, લંપટ મુંજ વિજેના થયો. પોતે અધમ, કલકિત થઈ; અને આ સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો રસ્તો રહ્યો નહીં.

અને પોતાની નિર્જીવતાનું ભાન પણ થયું. તેની આત્મશ્રદ્ધા જે પહેલાં માત્ર ડગવા માંડી હતી તે અદૃષ્ટ થઈ. તેણે મુંજને મહાત્ કરવાના વિચારો કર્યા હતા-પોતાની, તેલપની સત્તાના દોરથી તેને બાપડો ખીચારો કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો-પોતાની બાહોશીથી તેને દબાવી શરમીદો બનાવવાની આશા રાખી હતી આ બધાં વિચારો, ઇરાદાઓ, આશાઓ ધુળમાં મળી ગયાં. સેના ગમે તેને પતિ માને, માલવા કે તેલંગણનો ગમે તે માલીક હોય, પોતે ગમે તેવી જીવન-મુક્ત હોય, તો પણ મુંજ પૃથિવીવલ્લભ તે પૃથિવીવલ્લભજ રહેવાનો. તે શરમાઈ, ગુંગળાઈ-આ ખ્ખાલ તેના મગજ આગળ સ્પષ્ટ થયો: તે અધમમાં અધમ હતો છતાં તેનો પ્રતાપ અણજાંખ્યો હતો-તેનું વ્યક્તિત્વ સહુથી નીચણું ને પ્રતાપી હતું. તેલંગણ જેવી તેના

તરફ દેશ ધરનારી પ્રજાને પણ તેણે ગાતી નાચતી કરી; તેના જેવી પ્રતાપી, મુત્સદ્દી ને શરર્મીદી કરી; માલીકની સત્તાથી તેણે તેના જેવી પ્રભાવશાલી, બચંકર સ્ત્રીને પણ અધમતાનો કડવો અનુભવ કરાવ્યો; દીલ પર અંગારાનો ડામ પડનાં પણ તે તેવોને તેવો-પૃથિવી-વલ્લભજ રહ્યો.

તેની નજર આમળ મુંજનું તેજસ્વી, પ્રતાપી, હસતું મુખ તરી નહું. જ્યારે રણમણ્ડે ડામ દીધો, જ્યારે તે પોતે પણ ચીસોચીસ પાડત ત્યારે પણ તેના મુખની શાંતિ અણબધાયલી રહી, તેની આંખો હસતી ને હસતી રહી, તેના મુખ પરની મીઠાસમાં જરાય મિશ્રણ થયું નહીં.

મુંજની મહત્તાનો વિચાર કરતાં તેનું અભિમાન ચૂર્ણ થઇ ગયું. નિરાશામાં તેનો ગર્વ કંગાલ હાલતમાં આવી પડ્યો. તે માણસ નહોતો-દેવ હતો; તે મહાન થાય એમ નહોતો-દુર્જય હતો. તે પોતે, તૈલપ, ઇંદ્રરાગ્ન પોતે, ક્રુદ્ધ ને નિર્જીવ હતાં-માત્ર તેજ હતો-પૃથિવીનો વલ્લભ !

તેણે ભોંય સાથે માથું અપ્રાણ્યા કર્યું. તેની આંખોમાંથી આંસુ સુકાયાં; પણ હૃદયનો ઉદ્દેગ વધતો ને વધતો ગયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું

કાલરાત્રિ

મૃણાલે તરફડયા કર્યું; પણ તરફડે કોઇનો તાપ ગયો છે કે તેનો નય ? તેણે ભોંયપરથી ઉઠી ફરવા માંડ્યું-ખારી આગળ ઉભી રહી-ખારણા તરફ જઇ પાછી આવી. તેની જીભ સુકાઇ ગઇ હતી. કરડી કરડી તેના હોઠ પર લોહી તરી આવ્યું હતું; તેની આંખો અણપાડેલાં અશ્રુઓથી લાલ થઇ રહી હતી.

તે ફરીથી ધ્યાન કરવા બેઠી. કઠણમાં કઠણ આસન વાળી નિર્દ્વંદની સિદ્ધિ સાધવા બેઠી. દાસી ભોજનનું પુછવા આવી પણ મૃણાલખાને આસન વાળી બેઠેલાં જોઇ મુગે મોઢે ચાલી ગઇ.

રાત આવી લાગી-ઘડીઓ પર ઘડીઓ ગઇ; પણ સ્થિર આસનની તપશ્ચર્યા સાધતી મૃણાલના મગજમાં ન આવી સ્વસ્થતા કે ન આવી એકાગ્રતા.

પહેલાં ચિત્ત તરફડીઆં મારતું હતું-હવે તે ડુબવા લાગ્યું-નિરાધાર બની ઉંડું ને ઉંડું જવા લાગ્યું. ડુબતા માણસના મરણની અણીને વખતે બેભાન થતા મગજ આગળ પ્રિયતમાની મૃતિ ખડી થાય તેમ, તેના ઉંડા ને ઉંડા જતા ચિત્ત આગળ એક જ મુખ રમી રહ્યું-પૃથિવી-વલ્લભનું. વખત વણમાપ્યો આસ્થો ગયો.

તેના મગજ પર બેલાની પ્રસરી રહી, કેંક નિદ્રાનો ધીમેધીમે સંચાર થવા લાગ્યો,

તે ઝોકાં ખાતી હતી કે નહીં તેનું તેને જ્ઞાન ન રહ્યું—તેને સ્વપ્ન આવતું હતું કે શું તે પારખવા જોઈતી તેનામાં શુદ્ધિ રહી નહોતી.

માત્ર એક મુખ દેખાયા કરતું—તેનાં અનેક રૂપાંતરો થતાં, છતાં પણ તે તેનું તેજ રહેતું. વિશાલ આંખોમાંથી આકર્ષક રસ ઝરતો—મીઠું મુખ અનેરી મોહિનીથી નિમંત્રણ દેતું. સાથેસાથે એક ચણચણાટ રહેતો—આ કલક ક્યારે જશે?

પરિસ્થિતિ બદલાતી ચાલી—પ્રસંગો કેં અવનવા આવ્યા—પણ તે મુખ હતું તેમજ રહ્યું. મૃણાલને તેને આંખ આગળથી ખસેડવાની ઇચ્છા કરવા જોઈતી પણ શક્તિ રહી નહીં. તેનું માથું છાતી પર ઝુકી પડ્યું.

મનોરાજ્ય વિકાસ પામ્યું—મુખને બદલે આખો મુંજ ખડો થયો. કારાગૃહ દેખાયું—તેના અધિકારમાં હજાર સૂર્યની કાંતિથી દીપ્તો અનુપમ નરોત્તમ તેણે જોયો. તેનો હાથ બળતો જોયો—તેમાંથી જવાલા નીકળતી જોઈને પોતાને રોમેરોમ અગ્નિ વ્યાખ્યો.

પીસ્તાળીશ વર્ષ સુધી તેણે બ્રહ્મચર્યવ્રત સેવ્યું હતું. કદીએ અનગની અકલ્પ્ય હકુમત તેના અગ પર ચાલી નહોતી. જીવાનીનો ઝરો ફુટ્યો નહોતો—કુટતાં પહેલાં ભૂમિમાં સમાઈ ગયો હતો.

આ અપરિચિત જ્ઞાને આ અમિ દુઃસહ લાગ્યો, તેમ જ એ અમિની જ્વાલ આનંદમય લાગી. અડધી ઉંઘમાં મુઝે કરેલા ચુંબનનું ચેતન તેને રોગરગ વ્યાપ્યું.

તેણે આ ભયંકર તિરાધારીમાંથી છુટવા, આ પાપ—સમાધિમાંથી જાગવાને બધા પ્રયત્ન કર્યા; પણ નાગપાશે બંધાઈ હોય તેમ બંધે

નિરાધાર બની અને તેનું ચિત્ત એવું ઉંડું જતું થયું કે પાછું ખેંચવાનું સાધન જણાયું નહીં.

એકદમ તેણે મુંજને જોયો-તેનાં અંગેઅંગની મોહકતા વિસ્તાર પામતી જોઇ-જાણે તે તેના તરફ ધસ્યો, તેને હાથમાં ખૂંદી નાંખી ને પોતે પડી.

તે ઝખઝખ જાગી. વિષદંશ થયો હોય તેમ ઉડીને ઉભી થઇ ગઇ-વિદ્વંસ બની ચારે તરફ જોવા લાગી. પોતે ક્યાં છે તે સમજાયું નહીં-નસેનસમાં કેમ નૃત્ય ચાલી રહ્યું હતું તે સમજાયું નહીં-હૈયું કેમ આશાભર્યું ઉછળતું હતું તે પણ સમજાયું નહીં.

તેણે લમણે હાથ દાખ્યા, આંખો ચોળી. મુજ ક્યાં હતો? પોતે ક્યાં હતી? આ શું થયું હતું?

તેને હજી પુરેપુરું સમજાયું નહીં; તે માત્ર ગાંડી બની જોઇ રહી. અંગેઅંગ જાણે ઉડીને જવા માગતાં હોય તેમ લાગ્યું.

તેણે જાતી પર હાથ દાખ્યો-હૃદય નવીજ રીતે ધડકતું હતું. તેણે કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો-માથામાં કેં અવનવા ભાવો ઉછળી રહ્યા હતા.

એક પલ્લમાં તે ભેસી ગઇ-પડી ગઇ. તેને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન આવ્યું. મનની પાંખડીએ પાંખડી-શરીરનાં અંગેઅંગ આકંઠ કરી રહ્યાં હતાં-શુભ મારી રહ્યાં હતાં. તેમને મુંજ જોઇતો હતો.

મગરૂર તપસ્વિની ધેણી બની. તેને પોતાના અધઃપાતનું જ્ઞાન થયું. ચુંદ માટે હથીઆર નહોતાં-ઉત્સાહ નહોતો. તે ઓશીઆળા બનીને પુષ્પ-ધન્યાને શરણ ગઇ. તે ત્રિપુરાસ્ત્રી ત્રીજી આંખે બાંધી ભસ્મ થઇ રહેલા દેવી દેવે તેને બાળવા માંડી. થોડી વારે અગ્નિની જ્વાલા સમી ગઇ; અને શીતલ સમીરની આસ્થાદક લહરીઓને વીસરાવે એવી લહરીઓ તેના શરીર પર વાવા લાગી. તે આંખ મીંચી લાંબી જઇ પડી-લહરીઓનો અનુભવ કરવા લાગી.

આવી લહરીઓ તેણે સ્વપ્ને પણ અનુભવી નહોતી. તેનાથી. તે કરી નહીં, તેનાથી તે અગત્યથી થઈ નહીં-પણ તેનાથી કે અવર્ણનીય આસ્વાદ અનુભવવા લાગી. તે તેના અગેઅંગને સ્પર્શ કરી રહી -રોમેરોમને આનંદમય ચેતને જીવંત કરી રહી. તેની જાતી અપરિચિત પણ આનંદદાયક ધમકારે ઉજળી રહી; તેના હાથની નસો અગત્યના ઉત્સાહથી વીંટાવા તલસી રહી.

અદ્ભુત આનંદ તેની રંગે રંગે પડી રહ્યો. તેણે પોતાના હાથ આંખો પર મુકવા-પ્રડકતી જાતી પર જોરથી દાખ્યા. તેના પગ એકમેકથી વીંટાઈ રહ્યા.

મુંઝતી માનસિક મૂર્તિની પાદસ્પર્શી આ અનેરી લહરીઓ આવતી હતી, તેમને તેણે આવવા દીધી. ધામેધીમે આનંદ વધ્યો-મુખ લાલચોળ થઈ રહ્યું-મગજમાં ઊર્મિઓનું નર્તન થઈ રહ્યું. જાણે નીશા કરો હોય તેમ ચિત્ત ડોલવા માંડ્યું. તેન લાગ્યું કે મુંઝ પોતે તેની પાસે આવે છે. તેણે એક નીસાસો નાંખ્યો, અથા પ્રયત્ન હોડી સુખમય પરાધીનતામાં તે પડી રહી.

તેને અડધી ઉઘ આવી ન આવી ને તેણે તેજસ્વી પૃથિવી-સ્થમને આવતો જોયો. તે આગ્યો, આનંદને પ્રસારતા ને કિત્સાહને પ્રેરતો. તેને વળગ્યો; એક નહીં પણ હજાર વાર તેને સુખન ક્યું. પણ તે પડી રહી, સુખમય ને નિમત્રતી નિવાહારીનાં.

કેંક થયું-હંયામાં ફટકયું-સુખને શિખર ને પહોંચી ને પાછી પડી. આંખો ઉઘાડા ને એડી થઈ ગઈ. તેનું હૃદય જાતીકાટ ધમકતું હતું. આનંદવર્ચનીય આનંદની સમધિ તેણે પ્રાપ્ત કરી અને ખોઈ.

તે ઉભી થઈ, મોઢું ધોયું, ને બારીની બહાર મોઢું કઢી તેના પર ઠંઠે પવન વાવા દીધો.

તે ક્યાંથી ક્યાં-ગંગાની માફક, પડી હતી તેનો તેને ખ્યાલ આજ્યો. વૈરાગ્યસ્વરૂપ તપોનિધિ મહાદેવની જટામાંથી પડી અત્યારે અધમતાની ધુળમાં તે રગદોળાતી હતી.

તે કલંકિત થઇ ચુકી હતી; જીવનભરનાં વ્રત ને નિયમનો ભંગ થયો હતો. હવે શું કરવું? ભાઈ શું કહેશે? ભાભી શું કહેશે? ગામના ને દેશના લોક શું કહેશે? પાપી મુંજ શું કહેશે? આ કલંક પછી કેમ જીવાશે? જીવનની નવી ખીલેલી પાંખડીને છુપી રાખી, અને તો સુકવી નાંખી, ચાલે છે તેમજ જીવન વીતાવ્યા વિના છુટકો નહોતો. આજ રાતના જે આનંદની ઝાંખી તેને થઇ હતી તેના સીવાય તો તેને માટે એ દિવસ અસ્પર્શ્યજ હતો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

પાદપ્રક્ષાલન

સવારના પહોરથી તૈલપરાળના દરબારમાં ધામધુમ થઈ રહી; અને સામંતો ને મહારથીઓની ઠઠ જમવા લાગી હતી.

પાદપ્રક્ષાલન એક પાપ-પુણ્યનો કુડ હતો. તેમાંથી જે કેદ થયલા રાગ્યો નિર્વિઘ્ને નીકળી જતા તેઓને પોતાનું રાગ્ય સામંત તરીકે ભોગવવા દેવાની રજા આપવામાં આવતી; અને જે કોઈ અભિમાનના તોરમાં તેમાંથી ન નીકળતા તે હાથીને પગે કે કારાગૃહમાં જીવન પુરું કરવાનું નોતરું માંગી લેતા. તૈલપ પોતે અનેક વાર મુંજરાજના પગ ધોઈ તેલગણુના સિંહાસનની પ્રસાદી પામ્યો હતો; આજે ધારાતું સિંહાસન મુંજને તૈલપના પગ ધોઈ પાચવાનું હતું.

મુંજ આ શિક્ષા ભાગ્યેજ સ્વીકારશે એમ બધાનું માનવું હતું. છતાં, પકડાયલા નરેશોનું શરીર અસ્પર્શ્ય ને પવિત્ર મનાતું હોવાથી કેં પણ કારણ વગર તેને જબ્બે થાય એમ નહોતું તેથી, તૈલપે વિચાર કરી આ યુક્તિ ખોળી કાઢી હતી. જો મુંજ પાદપ્રક્ષાલન કરે તો તેની કીર્તિ, સદ્ગતિ માટે જય અને તૈલપ પૃથિવીનો નાથ હશે; અને જો તે એ પ્રમાણે ન કરે તો તેને ગમે તે શિક્ષા કરવાનો અધિકાર સ્પષ્ટ રીતે તૈલપને આવી જાય.

અને આખા ગામમાં એક પ્રશ્ન બધાના મગજમાં થઇ રહ્યો હતો. શું મુંજ પાદપ્રક્ષાલન કરશે? કેટલાક એમ ધારતા હતા કે કરે તો સારું કે તે બચે ને તૈલપની કીર્તિ વધે. કેટલાક એમ માનતા હતા કે તે ન કરે તો સારું કે જેથી તે કેદમાં રહે કે જીવ બુચે તો તૈલપની કીર્તિ વધે. તેનાં રૂપ ને ગુણ પર કેટલા મોહ્યા હતા તે એમ આશા રાખતા હતા કે કોઇપણ રીતે મુંજ બચે તો સારું. પણ આ આશા કોઇ બહાર કાઢતું નહીં.

રાજસભામાં જેટલાને આવવાનો અધિકાર હતો તેટલા બધા આવ્યા. કોઇને આવો અત્રિતમ પ્રસંગ જોવાનો લદાવો ખોવો નહોતો. સૂર્યોદયને થોડી વાર થઇ ગઇ કે રાજસભામાં પગ મુકવા જેટલી પણ જગ્યા રહી નહીં.

બધા આવી રહ્યા કે તૈલપરાજ મહાસામંતને સાથે લઇ આવ્યા. તેનો કુંવર અકલકંચરિત પણ આવ્યો. તૈલપની ગાદીની પાસે એક અંદર જવાનું બારણું હતું તેની અંદરથી મૃણાલવતી, જક્કલા ને લક્ષ્મી પણ આવીને બેઠાં. મૃણાલનું મુખ સખત ને ફીકકુ હતું; તેની આંખોમાં ભયંકર તેજ હતું. તેની મુખમુદ્રા જોઇનેજ લોકોને લાગ્યું કે મુંજનું આવી બન્યું.

તૈલપરાજે મુછના આંકડા ચઢાવવા માંડ્યા; અને બે સામંતોને કેદીઓ આણવાનો હુકમ કર્યો.

થોડી વારે કેદી રાજાઓ આવ્યા. તેમાં સૌથી પહેલો મુંજ હતો. તેના હાથ પાછળથી બાંધવામાં આવ્યા હતા.

જેવો તે વિનયસેનામાં ચાલતો હતો તેવોજ તે અહીંઆ આવ્યો. વીખરાયલા વાળ તેની કાંતિમાં ઉમેરો કરતા; ચમકતું અભિમાન તેના મુખના ગૌરવને વધારતું; તેની ડોડીનો મરેડ તેની સત્તા સ્વયંભૂજ છે એમ સાબીત કરતો. તે દેવ જેવો આવ્યો—રાજસભા માત્ર જતુંઓની હોય એવી લાગવા માંડી.

મૃણાલે તેને ભરસલામાં બેસાડે. ને તેનાં શેમાંય ખડાં થઈ ગયાં. મધ રાતનો અનુભવ યાદ કરી નવચાવનાની માફક તેને ગાલે શેરડા પડ્યા. પોતાનો ક્ષોભ કાંઈ ન પારખી જાય એમ તે પ્રયત્ન કરવા લાગી.

દિવસના ઉગ્મસમાં તે નરેશના મોઢક શરીરની દેખાતી અપૂર્વ રેખાએ રેખા તેણે ચોરની માફક છાનાંમાનાં, પોતાના હૃદયમાં ઉતારી; આંખો આગળ કલ્પનાથી સજીવન કરી.

મુંજને આણી તૈલપના સિંહાસન આગળ કિબો રાખવામાં આવ્યો. એક ગર્વભર્યું હાસ્ય મોઢા પર રાખી, બેઠકારીથી તે કિબો રહ્યો. તૈલપે હુકમ કર્યો એટલે બદીજનોએ તૈલપની સ્તુતિ ગાઈ. તે થઈ રહી એટલે રાજાએ મહાસામંત તરફ ફરીને પુછ્યું:

“બીલ્લમરાજ! કાલે કવિઓ છોડવી ગયા તેનું શું થયું?”

“પેલા રહ્યા” કહી જે તરફ ધનંજય, રસનિધિ અને તેના મિત્રો બેઠા હતા તે તરફ બીલ્લમે આંગળી કરી.

“તેમને કહો કે કૈં કહું. ઉજ્જૈણીના કવિઓએ મુંજને છાપરે તો ઘણા ચઢાવ્યો, હવે તેને ઉતારવામાં સામેલ થશે?”

બીલ્લમ રાજાની આ યુક્તિથી કચવાયો, પણ મહાસલામાં રાજાનું વચન ઉઠાપાય એમ નહોતું એટલે આવીને તે ધનંજયને રાજાનો સંદેશો કહી ગયો.

બપો કવિઓને કંપારી થઈ આવી; ઘણા રસનિધિ તરફ ફર્યા.

રસનિધિએ તરત ધનંજયને કહ્યું: “મહારાજ! આપ સરસ્વતીના ભાડીલા છો. કૈં કહો.”

ધનંજયે આંખ વતી હા કહી અને બેઠેલા સામંતોમાં થઈ તે સિંહાસન આગળ આવ્યો.

ધનંજય જેવો સિંહાસન પાસે આવ્યો કે મુંજ જે ખીજ તરફ જોતો હતો તેણે તેની સામે જોયું, અને તે હસ્યો.

“ધનંજય ! અવંતીનું નામ રાખજે ” તેણે હસતાં કહ્યું.

“જેવી આજ્ઞા.” નીચા નમીને ધનંજયે કહ્યું.

તૈલપ આ વાત સાંભળી ચીઠવાયો, અને તેને કપાળે કરચલી વળી. તુચ્છકારથી તેણે પુછ્યું : “નામ શું તમારું ?”

ધનંજય જવાબ દે તે પહેલાં મુંજરાજે મોટે અવાજે કહ્યું :

“તૈલપ ! આટલી ખબર નથી ? જેની કવિતા સાંભળી ભગવતી મયૂરાસની પોતાની વીણા છોડી દે છે , જેના સુવિખ્યાત નામથી અણુગણ સદાય નરક સમાન અધકારમાં જ રહે છે તેવો કવિઓનો પણ કવિ અને અવંતીના કવિઓનાં શ્રેષ્ઠ એવો આ ધનંજય છે.” તે સમયના કવિઓને જાણે એવી રીતે મુંજે કહ્યું.

“તને મેં પુછ્યું નહોતું.” ગુસ્સામાં તૈલપે કહ્યું.

“હું ક્યાં કહું છું કે મને પુછ્યું ?” ઠંડે પેટે મુંજે કહ્યું, “પણ કોઈની પ્રશંસા તેને હાથે જ કરાવવી એ વિનયશીલ પુરુષોની સભામાં થયું હોય એમ સાંભળ્યું નથી.”

સભાસદોનાં હૃદય કંપી ઉઠ્યાં. તૈલપ જે અદ્વિતીય અનુભવતો હતો તે બધાને સ્પષ્ટ દેખાતી હતી; અને આથી તૈલપનો ગુસ્સો પણ વધતો હતો એ પણ સ્પષ્ટ જ દેખાતું હતું. આનું પરિણામ શું આવશે તેની અનિશ્ચિતતામાં બધાં ઉંચે ડોકે જોઈ રહ્યાં.

“ચલાવ ” તૈલપે ધનંજયને કહ્યું.

ધનંજયે પહેલાં એક અનુષ્ટુપ્ મહાકાલેશ્વર મહાદેવની પ્રશંસાનો કલ્પો; અને પછી રાજાની સ્તુતિનો શ્લોક ગાવા માંડ્યો.

શ્લોકરચના બણીજ સરસ હતી-તેમાં પૃથિવીએ જેને પોતાનો નાથ કર્યો છે એવા રાજરાજેન્દ્રની સ્તુતિ હતી. એક રીતે તે તૈલપને લાગુ પડે એમ હતો; અને મુંજની પ્રશંસા પણ એથી થઈ ગઈ હોય એમ દેખાતું હતું. તૈલપ કંઈક સમજ્યો, પણ રોષ દબાવી બોલ્યો :

“શાબાશ ! કવિરાજ ! જાઓ બેસો.”

ધનંજય પગે લાગી પોતાને સ્થાને પાછો ગયો.

મૃણાલવતીએ ધ્યાન દઇ આ બધું જોયા ને સાંભળ્યા કયું. જે જાણી, જે આધિપત્યથી મુંજ આખી સભામાં રાજતો હતો તે જેમ તેને ગર્વ થયો; અને જેમજેમ તૈલપનો બ્રૂહંમ વધતો ગયો, જેમ-જેમ તેની આંખમાં કૂરતા દેખાતી ગઇ તેમતેમ રખે મુંજને મારવાનો હુકમ થાય એવી બીકે તેનું હૈયું કંપી રહ્યું.

ધનંજય બેસી ગયો એટલે તૈલપ સામે જેમ હસીને મુંજે પુછ્યું: “કેમ તૈલપરાજ! કવિ કેવો લાગ્યો?”

તદ્દન બેદરકારીથી, અડધા તિરસ્કારમાં આ પ્રશ્ન મુંજે પુછ્યો. જવાબમાં હોઠ કરડી તૈલપ ધુરડી રહ્યો. સભામાં સોય પડે તો સાંભળાય એવી શાંત પ્રસરી રહી; અને બધાનાં હૈયાં ક્ષોભ પામ્યાં.

“મુજ!” જરાક ધાંટો ખોખારી તૈલપે બોલવા માંડ્યું. તેની તીક્ષ્ણ આંખોમાં તરવારની ધાર જેવું તેજ આવ્યું. “તારો પાપનો ઘડો ભરાઇ રહ્યો છે—તારી રાજલક્ષ્મીનો નાશ થયો છે નું—”

“કાણે કહ્યું?” મુંજે પુછ્યું.

“હું કહું છું.”

જવાબમાં મુંજ મગ્નકમાં હસ્યો; અને મુંગો રહ્યો.

“આબરુસર જીવવાનો હવે એક જ રસ્તો રહ્યો છે—”

મુંજે બેદરકારીથી જે બારણામાં મૃણાલ બેઠી હતી તે તરફ જોયા કયું.

“જે પગથી આજે ધરણી ધ્રુજ રહી તેને ઘોઘ તારા અપરાધોની ક્ષમા માગ” તે સમયની કૃત્રિમ ભાષામાં તૈલપે કહ્યું.

બે સૈનિકોએ મુંજના હાથની બેડીઓ કાઢી નાખી, અને એક સામંત સુવર્ણની ઝારીમાં પાણી લઇ આગળ આવી ઉભો. પગ ધોવડાવવાને હિત્સુક બનેલા તૈલપે પગ સિંહાસનની નીચે મુક્યો.

જેવા તેના હાથ છુટ્યા કે મુંજે તખીઅત વાળી, ગર્વમાં ઉંચું જોયું.

ઝારી લાઇ તૈયાર ઉભેલા સામંતે કહ્યું: “મુંજરાજ! ચાલો, મહારાજના પગ ધુઓ.”

મુંજે તેની સામે આશ્ચર્યથી જોયું. “સામંતરાજ! ક્યાં છે તાંડવથી ત્રિભુવન ડોલાવનાર ચંડીશ્વર ભગવાન મહાકાલના પ્રતાપી ચરણો કે આ પૃથિવી-વલ્લભ તેમને ધોષ પાવન થાય?”

જવાબની વાટ જોતો મુંજ ઉભો રહ્યો.

ખીચારા ઝારી ધરી ઉભેલા સામંતની જીઅ તાળવે ચોંટી ગઇ. તૈલપનાં ભવાં ભયંકર રીતે સંકોચાયાં. મહાસામંત બીલ્લમને લાગ્યું કે કંઈ રસ્તા કાઢવો જોઇએ તેથી મીઠાશથી તેણે કહ્યું:

“અવંતીનાથ! આહવમલ્લ મહારાજનું પાદપ્રક્ષાલન કરો; વિજેતાનો એ પરાપૂર્વથી ચાહ્યો આવેલો અધિકાર છે.”

મુંજ તિરસ્કારપૂર્વક હસ્યો: “સ્યૂનરાજ! પૃથિવી-વલ્લભના પગ ધોષધોષ હાથ પર રહેલી બીનાશ જેની સુકાઇ નથી તે તૈલપના હું પગ ધોઉં? કેં ભ્રમિત થયા છો?” તેના શબ્દોમાં, આંખમાં તિરસ્કાર હતો.

બારણામાં બેઠીબેઠી, ન સમજાય એવી ઊર્મિઓથી હૈયું ભરતી મૃણાલવતી મુંજની સામેજ જોઇ રહી.

તૈલપના ચુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. તેની આંખમાં અંગારા ચમક્યા, ને તે ઉભો થઇ ગયો “અભિમાની! પાપાચારી! હજી તારો ગર્વ ગળ્યો નથી કેમ?”

મોહું માણસ એક નિરાધાર બાલકને કહે તેવા તિરસ્કારથી હસી મુંજે કહ્યું: “આમ હાંફાં મારે પૃથિવી-વલ્લભ થવાનું હતું?”

“શુ કહે છે? દુષ્ટ! ઉભો રહે” તૈલપે બરાડો માર્યો. અડધી સભા ઉભી થઇ ગઇ હતી.

તૈલપે ચારે તરફ ગુસ્સામાં જોયું. તેની આંખ વિકરાલ થઇ; તેનાં અંગ ક્રોધથી કંપવા લાગ્યાં.

“સામંતો! શું જોયા કરો છો? પકડો એ પાપીને, કરાવો એની પાસે પાદપ્રક્ષાલન!”

ચાર પાંચ સામંતો આગળ આવ્યા ને મુંજ તરફ ધસ્યા.

તેનું પ્રચંડ શરીર ટટાર કરી બીજાઓ તરફ બેદરકારીથી જોતો મુંજ ઉભો રહ્યો. તેની આંખો અનિમિષ હતી; તેના મોઢા પર ગર્વનું હાસ્ય હતું. તેના માથાના મરોડથીજ તે બધાને ડારતો હતો.

મૃણાલે આ બધું જોયું—અને આ બધામાં મુંજનું વ્યક્તિત્વ કેવું નીરાણું, અપ્રતિભ ને દુર્ધર્ષ હતું તે જોયું. તેને પણ મર્વ થયો ને મુંજનો વિજય જોવા તે એકાદશે જોઇ રહી. તેના પણ હોઠ બીડાયા. જે તેજ મુંજની આંખમાં હતું તે તેની આંખમાં પણ આવ્યું. જે સામંતો પાસે આવ્યા હતા તે તૈલપ તરફ, મુંજ તરફ, વારાફરતી જોતા ઉભા રહ્યા. ક્રોધની મગદુર નહોતી કે મુંજની પાસે આવે.

“શરમ છે” તૈલપે હોઠ પીસી કહ્યું “કે આમ જોયા કરો છો. અકલંકચરિત! તારામાં પણ પાણી નથી?”

કુંવર ને પેલા સામંતો મુંજનો હાથ પકડવા આવ્યા. બીજામ તબીબત વાળી મુઠે મોઢે ઉભો રહ્યો.

“આવો! ડરો છો શું કામ?” મુંજે હસીને કહ્યું; અને જેવા પેલા સામંતો તેને પકડવા આવ્યા કે તેમને સહેલાઈથી વીખેરી નાંખ્યા.

રાજાનામાં કોલાહલ થઇ રહ્યો. માનભંગ થયલો તૈલપ બીજા સામંતોને કહેવા લાગ્યો: “શું જુઓ છો?”

આઠ દસ બીજા સામંતો તુટી પડ્યા ને મુંજના હાથ પકડ્યા. જે હાથ મૃણાલે ડમાવ્યો હતો, તેમાંથી કાચુ માંસ નીકળ્યું. મૃણાલે

તે જોયું; અને નીસારો નાંખી, આંખો મીંચી બીજી પળે તે પથુ ઉભી થઇ ગઇ.

મુંજને પકડવો એ એક વાત હતી, તેને વાંકો વાળી તેની પાસે પગ ધોવાડાવવા એ બીજી વાત હતી. પર્વતના શિખર સમો, બધાથી ઉંચો, અણુનમેશે તે થોડી વાર ઉભો રહ્યો; અને પેલા સામંતોના પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવા લાગ્યા. આખરે તેઓએ એને ધસડવા શરુ કર્યો.

મુંજમાં અદ્ભુત જોર હતું; અને પહેલાં તો તે સંહુલાઈથી, હસીને, બધાને હંફાવવા લાગ્યો; પથુ આખરે તે ઉભો રહી શક્યો નહીં. તૈલપના મુખ પર ફૂરતાભર્યું હાસ્ય દીપી રહ્યું.

એકદમ મુંજ પડતું મુકી ધસ્યો; અને અચાનક ધસારાથી જે સામંતો ખેચતા હતા તેમના હાથ છુટી ગયા. ઝારી લઇ ઉભો રહેલો સામંત આ ખેંચાતાણીની ગંભીર નિશ્ચિંત જીવે ઉભોઉભો જોતો હતો. મુંજ ધસ્યો અને નીચું માથું કરી તેણે ખલાવતી ઝારીને ધડકો માર્યો. સામંતના હાથમાંથી ઝારી ઉછળી, અને પાસે ઉભેલા તૈલપરાજ પર પડી અને તેના આખા શરીર પર પાણીની ધારા ચાલી રહી.

આ બધું એક વિપલમાં થયું. મુંજને ઝાલી રહેલા સામંતોએ અન્નચર્ખામાં હાથ છોડી દીધા; તૈલપ પડતો મુકુટ સાચવી રહ્યો ને મુંજ એકસો નીરાંતે ઉભોઉભો ખડખડાટ હસી રહ્યો.

મૃણાલ બારણાના ઉમરા પર આવી ઉભી રહી.

તૈલપનો દેખાવ હાસ્યજનક હતો; તેના ગૌરવનો નાશ થયો હતો. તેણે હોઠ કરડ્યો, એક બરાડો માર્યો, અને આનમાંથી તરવાર કાઢી.

એક સો તરવાર બહાર નીકળી ને મુંજની આસપાસ લોહીતરસી તરવારોની બટા છવાઇ રહી. નીડરપણે મુંજ ઉભો રહ્યો. બધી તરવારની ધારોનો જવાબ તેની આંખના તેજની ધારો દેતી.

“ દુષ્ટ ! હવે જોઇ લે ! મારો એ હરામખોરનો ! ” તૈલપે હુકમ કર્યો.

તરવારનો ખણખણાટ થયો—મુંજ ગર્વથી જોઇ રહ્યો.

એકદમ એક અવાજ ગાળી રહ્યો : “ આ શું કરો છો ? ”

કોધથી જ્વલિત થયલી જગદંબાના જેવી દેખાતી મૃણાલવતીએ તૈલપની પાસે કુદા આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. તેની આંખોમાં નિઃસીમ સત્તા ચમકતી હતી; તેના અવાજમાં યુદ્ધની હાકલનો રણકાર હતો.

તેલંગણુ આખો આ અવાજથી કંપનો હતો; તે અવાજ સુણી સામંતોની સમશેરો નીચી નમી. તૈલપ પોતે શરમીંદો થઇ ગયો.

“ શું કરો છો ? ” ગુસ્સામાં મૃણાલે કહ્યું. તેની છાતી ઉછળતી હતી. “ શરમાના નથી ? એક નિઃશસ્ત્ર નરેશ પર શસ્ત્ર ચલાવવા તૈયાર થયા છો ? આખા તેલંગણુને કલંકિત કરવા તૈયાર થયા છો ? તૈલપરાજ ! આ તને શોભતું નથી. તારા ધર્મરાજ્યમાં આ ? ”

અધા સાંભળી રહ્યા; મુંજ મુછમાં હસ્યો.

“ જાઓ ! સમા વિસર્જન થઇ ગઇ. મુંજને માટે પછી યોગ્ય વિચાર કરવામાં આવશે. ચાલ ભાઇ ! ” કહી તે તૈલપની સામે જોઇ રહી.

તૈલપે જરાક રોષથી મૃણાલ સામે જોયું, પણ એ પલમાં મૃણાલનું સામ્રાજ્ય કાયમ થયું; અને નીચું માથું કરી તે તેની જોડે ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૧ મું

ભાઈ ને બહેન

“બહેન ! આ શું કયું ?” અંદર જઈ તૈલપે પુછ્યું.

“તારી કીર્તિ સાચવી.” મૃણાલે કહ્યું. “રાજાઓનાં શરીર મુઠ્ઠા શીવાય સદાય અસ્પર્શ્ય છે.”

તૈલપ મુગે રહ્યો.

“એ પાદપ્રક્ષાલન નહીં કરે તો એને બીજી શિક્ષા કરવી આપણા હાથમાં છે.”

“આખી દુનીઆ મારી હાંસી કરશે.”

“ના ! તારી નિષ્કલંક રાજ્યનીતિની કીર્તિ ગાશે. આટલા અપમાન છતાં તું સત્યને વળગી રહ્યો—એથી વધારે કયા યશની આશા રાખે છે ?”

તૈલપે ડોકું ધ્રુણાવ્યું.

થોડી વાર કોઈ બોલ્યું નહીં. પછી તૈલપે કહ્યું : “ત્યારે એનું શું કરવું છે ?”

“બીજું તું કહે તે.”

“કાષ્ઠપિંજરમાં એને રખાતો નથી; એને મરાતો નથી; ભારે એનું કરવું શું ?”

“ હમણું તો કારાગૃહમાં છે, પછી જોઈ લઈશું. ઉતાવળ ક્યાં છે ? ”

“ અને કે સમજ પડતી નથી ” કહી ફરીથી ડોકું ધુણાવી તૈલપે ચાલવા માંડ્યું.

“ પડશે-પડશે ” કહી મૃણાલે આશ્વાસન આપ્યું.

રાજા ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એકલી મૃણાલ વિચારમાં ઉભી રહી. તેનું હૈયું હરખાતું હતું. તેણે મુંજને મરતો બચાવ્યો હતો. તેની કલ્પનાશક્તિના બંધ ફરીથી તુટ્યા-અને પલેપલે મુંજના સ્વરૂપે જે મોહકતા ધારણ કરી હતી તે ફરીથી આંખ આગળ લાવવા તે મથી રહી. આંખો મીંચી આ રસિક પ્રયત્ન તેણે આદર્યો-અને પ્રયત્ન સફળ થતાં, જરા તે હસી, અને છાતી દાખી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

*

*

*

*

માનભગ થયલા તૈલપે ક્યાં સુધી એકાંતમાં આમ તેમ કર્યા કર્યું. તેના ગર્વને મોટો ફટકો પડ્યો હતો. તેની સ્થિતિ ઘણીજ તિરસ્કારને પાત્ર થઈ રહી હતી એ પણ નિર્વિવાદ વાત હતી. આખો તેલંગણ તો શું પણ આખી દુનીઆ આ પાદપ્રક્ષાલન વીસરવાની નથી; અને તેમાં વિદ્વષક પોતે ઠરશે એમાં પણ તેને કેં સંશય લાગ્યો નહીં.

તેને મૃણાલવતી આમ કેમ કરતી હતી તે સમજાયું નહીં. મુંજ તેનું આવું અપમાન કરે અને મૃણાલ તેને બચાવે ! તેની બહેનમાં તેને શ્રદ્ધા હતી; તેને પણ મુંજ માટે સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. ક્યાં સુધી તેણે વિચાર કર્યો પણ કેં સમજાયું નહીં.

પ્રકરણ ૨૨ મું

વિલાસનું સ્વાસ્થ્ય

પુરુષ અને સ્ત્રીને પ્રેમની પરવા ન હોય તો સહજીવન ન કરવું—એ વિષયમાં—એક કાવ્યસેવામાં ને ખીજું સંગીતમાં. કાવ્ય ને સંગીતનો સહચાર વિમાનની ગરજ સારે છે, ને સહચારીઓ વગર દોરીએ બોમમાં ચઢી—એક ખીજનેજ આધારે ઉડતાં—ન છુટકે એવી એકતામાં ભેરવાઈ પડે છે. વિલાસ ને રસનિધિ આ વાત વીસરી ગયાં.

રસનો સ્વાદ આખતાં વિલાસની તરસ વધતી ગઈ, અને રસનિધિએ અખુટ રસધારા વર્ષાવી તરસ છીપાવવાનો પ્રયાસ કર્યાજ કર્યો.

માલતી માધવના તોફાની પ્રદેશમાંથી તેઓ મ્હાનવદને ‘ઉત્તરરામચરિત’ ના હૃદયભેદક વાતાવરણમાં વીહર્યાં, અને સાંથી ‘શાકુંતલ’ ની સોનેરી, મોહભરી મીઠાશનો અનુભવ લેતાંલેતાં ક્યાં ને ક્યાં ભુલાં પડી ગયાં. આ મનગમતી મુસાફરીમાં અજાણ્ય બાલા ગાંડીતુર બની ગઈ, ને પલેપલે ખીલતી રસિકતાથી કાવ્યની અનેક રંગની મોજો મહાલવા લાગી. તેનો આત્મા પણ નવરંગી થયો એટલુંજ નહીં, પણ કોઈક પક્ષે તેના ને રસનિધિના રંગનું અનેકું મિશ્રણ અણખણપણે થવા લાગ્યું.

‘પાદપ્રક્ષાલન’ ની રાજસભા વીખરાઇ ગયા પછી સાંજના મંદિરમાં બેઠાંબેઠાં રસનિધિએ વિક્રમોર્વશીયનું નાટક પુરું કર્યું.

“હવે શું કહેશો ?”

રસનિધિ દયામણે ચહેરે આ બાલા સામે જોઇ રહ્યો; તેની આંખોમાં ઝળઝળીઆં આવવા માંડ્યાં.

“વિલાસવતી ! હવે બહુ થયું. હું કે માન્યપેટમાં રહેવાનો નથી.”

વિસ્મય બની, વિલાસવતી જોઇ રહી. “તમે ક્યારે જવાના છો ?”

“તમારા મહારાજ રજા આપે તો અત્યારે.”

વિલાસવતીએ નીસાસો મુક્યો “ને પાછા—”

“પાછા !” રસનિધિએ હોઠ દાખી કહ્યું, “શંભુ લાવે ત્યારે.” તેની આંખો ચમકી રહી.

વિલાસે ફરીથી નીસાસો મુક્યો, અને ધીમેથી બબડી: “શિવ શિવ !”

“મને પણ ભોળાનાથ સલારવાનું મન થાય છે. મેં તમારા જીવનને નકામું રસને પંથે ચઢાવ્યું. મને પસ્તાવો થાય છે” કહી અચાનક આવેલું આંસુ રસનિધિએ લુછી નાંખ્યું.

“તમે કેમ રડો છો ?”

“તમારે લીધે.” હીંમતથી રસનિધિએ કહ્યું.

“મારે લીધે ?” જરા ગૌરવનો ટોળ કરતાં બાલાએ પુછ્યું.

“અહીંઆં તો બધાં જનવરો છે. તેમાં તમારું શું થશે ?”

વિલાસનો હોઠ ધ્રુજ્યો.

રસનિધિ ઉભો થઇ ગયો.

“મારું ચાલે તો—”

વિલાસને અણુઅણુતાં એક ધ્રુસ્કું આવ્યું.

“તો—”

“તમને અવંતી લઇ જાઉં.”

આંસુઓમાં તરતી આંખે વિલાસ જોઈ રહી. તથા દિવસમાં આ પુરુષને જાણે તે પહેલેથીજ ઓળખતી હોય એવો ભાસ થતો હતો.

વિલાસવતી જમીન તરફ જોઈ રહી; રસનિધિ સ્નેહભીની આંખે વિલાસ તરફ જોઈ રહ્યો.

થોડી વાર કાંઈ બોલ્યું નહીં.

“ કેમ અલ્યા ! શું કરે છે ? ” એક કઠોર અવાજ પાછળથી આવ્યો.

બંને ક્યારી—કુંવર અકલંકચરિત મંદિરનાં પગથીઆં નીચે યમરાજ સમો ભયંકર બની ઉભો હતો. તેણે કેં સાંભળ્યું નહોતું; પણ માત્ર રસનિધિની સ્નેહભીની મુખમુદ્રા જોઈનેજ તેનો પીતો ઉછળ્યો હતો.

રસનિધિએ જોરથી હોઠ દાખ્યા ને ચિત્ત ઠેકાણે આપ્યું. વિલાસ આવરી બની ગઈ.

ધુરકતે ડોળે કુંવર જોઈ રહ્યો; અનિમિષ નયને રસનિધિએ પણ તેના તરફ જોયા કર્યું.

“ શું કરે છે ? ” અકલંકચરિતે પુછ્યું.

“ તમે જુઓ છો હું શું કરું છું ! ” જરા સખ્તાઈથી રસનિધિએ જવાબ દીધો.

“ મેં નહોતું કહ્યું કે આ મંદિર તારે માટે નથી. ”

“ હું મંદિરમાં નહોતો આવ્યો. મહાસામંતની કુંવરીને મળવા આવ્યો હતો. ”

કુંવરે હોઠ કરડ્યો. “ શા માટે ? ”

“ મને મન થયું. મારા પ્રાણરક્ષકની પુત્રી છે; એને મળવું જોઈએ. ”

કુંવરને શું કહેવું તે સૂન્યું નહીં.

“વિલાસવતીની તપશ્ચર્યામાં ભગ પાડવાનો નથી. ચાલો તું તારે રસ્તે ચાલવા માંડ.”

રસનિધિ હસ્યો “તમારા પિતા રગ આપે તો આ ધડીએ.”

“ચાલ હવે જા.”

“કુંવરીને લઇને જઇશ. લક્ષ્મીદેવી એને બોલાવે છે.”

“વારુ ! હમણું આવે છે.”

રસનિધિએ જોયું કે હવે ઘણી વાર ઉભા રહેતું સલાહબરેલું નથી. તે ધીમોધીમો પગથીઆં ઉતર્યો અને ત્યાંથી જવા લાગ્યો.

અકલંકચરિત પગથીઆં ચઢ્યો.

“વિલાસવતી ! આવા જોડે વાતો શી કરવી ?”

વિલાસ નીચું જોઇ બોલી : “માણસ તો સારા છે.”

અકલંકચરિતની આંખોમાં નિષ્કુર તેજ આવ્યું. “આવા માણસ જોડે બોલવું એ તેલંગણની બાવી સામ્રાજીને ન શોભે.”

વિલાસે ઉંચું જોયું, ને એકદમ રડી દીધું. ક્યાં સુધી તેનાં ધુસ્કાં રજાં નહીં. કુંવર સ્થિર નયને જોઇ રહ્યો. વિલાસનાં આંસુનો પ્રવાહ ઓછો થયો ત્યારે તિરસ્કારથી અકલંકે કહ્યું : “આ તારો વૈરાગ્ય ને આ તારું સ્વાસ્થ્ય !”

વિલાસ બોલી નહીં, અને શાંતિથી કુંવર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

* * * *

તે ગયો એટલે રસનિધિની વાટ જોતી તૃષાર્ત ચાતકી સમી વિલાસ ચારે તરફ જોઇ રહી.

પ્રકરણ ૨૩ મું

તપની મહાસિદ્ધિ

મૃણાલ સખ્યાકાલની વાટ જોતી બેઠી.

દુનીઆમાં કેટલાંક દુઃખ સહ્યાં જાય છે, કેટલાંક દુઃસહ થઈ પડે છે; પણ વહાલમની વાટ જોતાં થતી વેદના જેવી અસહ્ય વેદના બીજી એકે હોતી નથી. તેમાં આવી વેદના મૃણાલને આ ઉમરે પહેલવહેલી હતી.

પોતાનું ધાર્યું કરવાની, બીજા પાસે કરાવવાની તેને ટેવ હતી; પણ અત્યારે તે નિરાધાર હતી. છતાં આ નિરાધારીમાં, આ વેદનામાં સમાયલું સુખ તેણે કદી અનુભવ્યું નહોતું. નવવધૂના ઉત્સાહથી તે સાયકાલની વાટ જોતી હતી.

સુશીસ્ત થતાં તે ઊઠી, અને ધ્યક્તા હૈયાને આશ્વાસન આપતી મુંજને મળવા ચાલી.

કારાગૃહની ચોકી કરતા સૈનિકોએ આ રાજ્યવિધાત્રીને આવતાં જોઈ; અને તેઓ દૂર હાલ્યા. પાદપ્રક્ષાલન વખતે થયલા રમખાણુની ખબર આખા માન્યખેટમાં પ્રસરી ગઈ હતી; અને આ તોફાનનો કેમ અંત આવે છે તેની જિજ્ઞાસા બધાને થતી હતી. સૈનિકો પણ નવાંનવાં ગપ્પાં મારતા હતા; અને આ પ્રસંગે અનન્ય

છે એમ તેમને લાગતું હતું. આ કારણથી મૃણાલ અત્યારે મુંઝને મળવા આવે તેમાં તેમને કે અન્યયની જાણ નહીં.

મૃણાલે જોયું કે લોકલાજ જાળવવા પોતે શા કારણે અહીંયાં અત્યારે આવી તેનું કે પણ 'મહાનું આપવું' જોઈએ. તેણે ત્યાં ઉભેલા નાયકને પુછ્યું:

“કેદારદત્ત ! પેલો પાપી કેમ છે ?”

“છે તેમનો તેમ. નીરાંતે ઉઘે છે.”

“કેવો નહાર ! એ પાપીને કે ઓઘ કરવો જોઈએ. તેલંગણની કીર્તિ વધે ને એ નમે તોજ ઠેકાણું પડશે” કહી તે અંદર ગઇ. તેના અવાજમાં જે નિશ્ચયાત્મકતા હંમેશાં રહેતી તે અત્યારે નહોતી. પોતે જુહું ઓઘતી તે જોઇ તેને કમકમાં આવ્યાં.

પણ તે જુહાણાનો પશ્ચાત્તાપ લાંબો વખત રહ્યો નહીં. જેવી તે ભાંયરામાં દાખલ થઇ તેવોજ મુંઝનો અવાજ આવ્યો: “કેમ આવ્યાં કે ? મેં નહોતું કહ્યું ?”

મૃણાલનું હૃદય ઘેલું બની રહ્યું. એ અવાજમાં રહેલી મોહિનીયા તે બધું વીસરી ગઇ. ગઇ રાતે અનુભવેલો આનંદ ફરીયા વ્યાપી રહ્યો. તેને ક્ષોભ થયો, તે શરમાઇ ગઇ, ને ધ્રુજતા હાથો એકમેકમાં રાખી તે ઊભી રહી. પગે આગળ ખસવા ના પાડી.

“મૃણાલવતી !” હસ્તે મોઢે મુંઝે કંઈ “હવે એમ શરમાયે કેમ ચાલશે ? તમારો હવે છુટકો નથી.”

મૃણાલે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ બોલાયું નહીં. વિચાર સ્થિર થયો નહીં, સ્વસ્થતા આવી નહીં. તેને પોતાના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો, અને સ્વસ્થતા આણવા કરેલા પ્રયત્નો નિષ્ફલ મયા.

નયનતેજના સુદર્શન ચક્રથી મૃણાલનું રક્ષણ કરતો ધરણીધર સમે પૃથિવી-વલ્લભ પાસે આવી ઉભો.

“ મહારાઓ છો શું ? અત્યારસુધી પ્રેત હતાં—હવે સજીવન થયાં ”
કહી તેણે હાથ પહોળ્ય કર્યાં.

મૃણાલ ક્ષોભમાં પણ ચમકી અને પાછી હઠી. મુંજે હાથ
લપાવી જોરથી આનાકાની કરતી મૃણાલને બાથમાં બીડી—ચક્રી નાંખી.

મૃણાલ—વૃદ્ધાવસ્થાને આરે ડિભેલી ઉઝ તાપસી, તરફડતી, ધ્રુજતી,
નાસી જવાની ઇચ્છાથી કાંપતી, આનંદની અવધિ અનુભવતી ઊભી
રહી. મુંજે નીચા વાળી ચુંબન કર્યું.

આનંદના મદમાં, પશ્ચાત્તાપના ક્રોધમાં, ક્ષોભની અનિશ્ચિતતામાં
તેણે જોરથી છુટવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ જાણે તે નાનું બાલક હોય
તેમ હસતોહસતો મુંજ તેને બાથમાં પકડી રહ્યો.

“ આ શું કરો છો ? ” આખરે મૃણાલે કહ્યું.

“ મૃણાલવતી ! આનંદ અનુભવુ છું ને તેનો અનુભવ કરાવુ
છું ” કહી તે હસ્યો.

મૃણાલે જોરથી તરફડીઆં માર્યાં, અને મુંજ તેને છોડી. તે કુદીને
આધી ઊભી રહી.

“ તમે મને કલંકિત કરો છો—મને બ્રહ્મ કરો છો; મારા તપ
પર પાણી ફેરવી નાંખો છો. ” ઝપાટાળાંધ શ્વાસ લેતાં અકધા અક્ષરે
મૃણાલે કહ્યું.

“ મૃણાલવતી ! પાછો દોંગ કર્યો ? કલંક પાપીઓને હોય, બ્રહ્મ
અશુદ્ધ હોય તે થાય, નિર્બલ હોય તેનાં તપ પર પાણી ફેરે. આનંદ-
સમાધિ અનુભવતાં કદીએ કલંક હોય નહીં કે બ્રહ્મ થવાય નહીં. એ
તો તપની મહાસિદ્ધિ ! આનંદની જે અરુચિ તેનું નામ રોગ. હવે
તમે રોગથી મુક્ત થયાં—આજ સુધી નહોતાં. ખોલો કદી આવું
સુખ અનુભવ્યું હતું ? ”

“ તમે કેમ જાણ્યું ? ”

મુંજ હસ્યો.

“ રોગથી મુક્ત હોય તે તરત નીરોગીને પારખે. મૃણાલવતી ! ક્ષણભંગુર જીવનમાં આનંદ અનુભવ્યા શીવાય બીજાને માટે સમય નથી. મને જોયો, પારખ્યો ત્યારે એ તમે સમજ્યાં.”

“ મુંઝરાજ ! તમે અદ્ભુત છો.” જરાક હસીને મૃણાલે કહ્યું.

“ ના. માત્ર અનુભવી છું, અને તમને અનુભવ કરાવવાજ મને વિધિએ અહીંયાં મોકલ્યો છે. નહીં તો મને વળી આ કારાગૃહ શા માટે ?” કહી મુજે ફરીથી હાથ લખાવી મૃણાલને ખેંચી.

ધીમેધીમે મૃણાલ ખેંચાઈ ને પાછી પૃથિવીવલ્લની વિશાલ છાતી પર લપાઈ ગઈ.

મૃણાલે ફલકના ખ્યાલ, ક્ષાલ ને પશ્ચાત્તાપ બધા દૂર કર્યા. અનેક વર્ષોની દબાવેલી ઊર્મિઓ આગળ વધવા દીધી.

મુજ તેવો ને તેવોજ સ્વસ્થ હતો. સિમાનરંગોમાં અવંતિની મહાનર સુંદરીઆ સાથે જે રસથી તે વાતો કરતો તેવાજ રસથી આ જુદા અને કદરૂપી તાપસી જોડે તે વાતો કરી રહ્યો.

દૂરથી ચોંધડીઆં વાગ્યાં અને બહાર કોઈનાં પગલાં ખખડ્યાં એટલે મૃણાલને સમય ને સ્થલનું ભાન આવ્યું.

“ પૃથિવીવલ્લ ! હવે મારે જવું જોઈએ. ”

“ શા માટે ? ”

“ મારી દાસીઆ જાણશે તો શું થશે ? ને તૈલપરાજ— ”

“ ભલે જાણે. ક્યાં આપણે યુનો કરીએ છીએ ? ”

મૃણાલે હસતાં હોડ કરડ્યા. “ તમારી નફદટાઈની હદ નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ તમને કશાની પરવા નથી. ”

“ શા માટે હોય ? સેવક હોય તેને પરવા; અધમ હોય તેને પરવા; આપણને શા માટે હોય ? કદી સિદ્ધ કે સીદ્ધજીને સરમાતાં જોવાં છે ? ”

“તમે ખરેખરા પૃથિવી-વલ્લભ છો.”

“તે તો હું તમને ને તમારા લાઈને ક્યારનો કહ્યા કરું છું.”

“હું તમને પકડી લાવી-ને આખરે તો હુંજ પકડાઈ.”

“હું જાણુતો હતો.”

જહારથી કાઢ્યે બારણાં ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

મૃણાલે કુદીને પાછી હડીને પુછ્યું: “કાણ?”

કેદારદત્ત બારણું ઉઘાડી આવ્યો “બા! મહારાજ આપને બોલાવે છે.”

કૃત્રિમ ગાંભીર્યથી મૃણાલે કહ્યું: “કહે ‘આવુ છું.’ મુજ! મેં કહ્યું તે યાદ રાખજો.”

“તમારે હજુ ઘણું બાકી છે. બનશે તો ફરી મળીશું” લુચ્ચાઈથી હસતાં મુજે કહ્યું.

મૃણાલની પ્રેમભીની આંખમાંથી મોહક કટાક્ષબાણ નીકળ્યું. સામે ઉભેલા વિદ્યાસયુદ્ધના મહારથીએ તે કંડ પેટે હસતાંહસતાં જીંદગી.

નીચી નજર કરી, રસધારાઓ ઝીલતા હૃદયે તેલંગણની રાજ્ય-વિધાત્રી સાંથી નીકળી.

પ્રકરણ ૨૪ મું

ભોજ

નવા પ્રણયીની કિસાહબરી આંખે તે મૃણાલને જોઈ રહ્યો. તે ગઈ એટલે તે જરા હસ્યો, ફર્યો અને નીરાંતે ઉઘવા માટે એક ખુણામાં જઈ લાંબાવ્યું. થોડી પલમાં તેની સેવામાં સદા હાજર રહેલી નિદ્રાદેવી તેને પ્રસન્ન થઈ.

થોડી વારે ભોંયમાં કેંક દૂરથી આવતો અવાજ સંભળાવા માંડ્યો. જાણે કોઈ જમીનમાં ખોદતું હોય તેમ લાગતું હતું. એ અવાજ ધીમેધીમે પાસે ને પાસે આવવા લાગ્યો.

મુંજે ધીમેથી આંખ ઉઘાડી ને કાન માંડયા; અડધી ઘડીમાં તો તે સુતો હતો તેની નીચેના પથ્થર નીચે કોઈ ખોદતું દેખાયું.

મુંજે લાંબી ખસ્યો ને અંધારામાં પોતાની મેળે હસવા લાગ્યો. તેના હોઠ તિરસ્કારમાં મરડાયા. તેને લાગ્યું કે તૈલપ અત્યારે ચોરી-છુપીથી તેનું ખુન કરવા આ માર્ગે મારાઓ મોકલતો હશે.

“બીચારો તૈલપ! બીજો કે રસ્તો સુઝ્યો નહીં” કહી તે આંધેના ખુણામાં જઈ તબીબત વાળી, શાંતિથી ઉભો.

થોડી ગઈ ને પથ્થર હાલવા લાગ્યો. બીજી પળે તે ઉઘડાયો અને કોપ્પે કોપ્પે કહ્યું.

“ મહારાજ ! ”

“ કોણ છે ? ” સાંતિથી મુજે પુછ્યું.

“ એ તો હું-ભોજ ” કહી પેલા આવનારે ચક્રમક્ર વસી કાકડો ચેતાવ્યો.

“ કોણ ભોજ ! તું અહીંયાં ? ”

રસનિધિ-‘ભોજ’ નામે સખોધેલો પુરુષ તેજ હોતો-ભોંય પર કાકડો મુકી, કુદકો મારી સુરંગમાંથી મુંજ આગળ આવ્યો, ને મુંજ ભોજને ભેટી પડ્યો. “ દીકરા ! તું ક્યાંથી આવ્યો ? ”

રસનિધિ-ભોજ-જવાબ આપે તે પહેલાં સુરંગમાંથી ધનંજય ને બીજા એ ત્રણ કવિઓ કુદીને બહાર આવ્યા.

“ ઓહોહો ! કેમ છે ? ધનંજય ! હવાયુધ ! અગ્નિમિત્ર ! ” કહી મુંજ તેમને ભેટ્યો.

હવાયુધે ભોંય પર પડેલા કાકડા ઉચકી ઉંચો ધર્યો.

“ કવિરાજો ! આ શું ? ”

“ મહારાજ ! આપને બચાવવા. ” ભોજે કહ્યું.

મુંજ હસ્યો. “ પણ તું આજે સવારે આ કવિવરોમાં ક્યાંથી આવ્યો ? ”

“ મહારાજ ! લશ્કરમાં લગાણ પડ્યું ને આપ પકડાયા એટલે હું વેણ બદલી લોકોના ટંદમાં અહીંયાં આવ્યો. ”

“ ને મને બચાવવાનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. ” મુંજે કહ્યું “ આવું જોખમ શા માટે ખેડ્યું ? ”

“ મહારાજ ! આપ વિના અમે કેમ રહી શકીએ ? ”

“ માંડા ! તો પછી તું ક્યારે રાજ્ય કરશે ? ”

“ મહારાજ ! મને રાજ્યલક્ષ્મીની તૃષ્ણા નથી. ”

“ તને મારી નાંખવા મોકલ્યો ત્યારે તો તે બીજાંજ કહ્યું હતું ”

હેતથી હસીને મુંજે કહ્યું “મને શું કહ્યું છે તે યાદ છે!—

नैकेनापि समंगता वलुमती मुज त्वया याम्यति”

“તેથીજ મારે ધરણીને અનાથ કરવી નથી. ચાલો” કહી ભોજે સુરંગ દેખાડી.

“પણ માન્યખેટની બહાર તુ કેમ લઇ જઇશ?”

“તેની પણ તજવીજ કરી છે. અડધા પ્રહરમાં આપણે અવંતિનો પંથ પકડીશું. ચાલો હવે વિલંબ કરવો કામનો નથી.”

‘શું કામ આ તરફી લીધી?’

“મહારાજ! આ વાત કરવાનો વખત નથી.”

‘શા માટે નહીં?’ “હું પેટે મુંજે કહ્યું” “આવો આતદ ક્યાં મળવાના હતા?”

“પણ કોઇ આવી લાગશે તો પકડાઇ જઇશું.”

“તે તે કેમ જાણ્યું કે અહીંઆંથી નીકળતાં નહીં પકડાઇએ? કવિરાજે! મને તમે કેમ કરી બચાવવાના હતા?”

“પ્રેમા!” ધનજયે કચવાઇ કહ્યું, “અહીંઆંથી શહેર બહાર નીકળે એવી સુરંગ હાથ લાગી છે.”

“સુરંગ હાથ લાગે છુટાતું હોય તો જોઇએ શું? તમે પણ આવી ભ્રમણામાં પડ્યા? અમાલ્ય રદ્રાદિત્યની ભવિષ્યવાણી બુલી ગયા! તેણે શું કહ્યું હતું? પૃથિવી-વલ્લભ જીવનમાં એકજ વાર ગોદાવરી ઓળંગશે—ખીજ વાર નહીં. હું એક વાર ઓળંગી ચુક્યો” સ્વાસ્થ્યથી પૃથિવી-વલ્લભે કહ્યું.

“મહારાજ!” ભોજે અધીરા બની કહ્યું. “ભવિષ્યવાણી તો ભગવાન ભાસ્કરાચાર્યની ખરી નથી પડી. તેને આધારે તે આપથી અહીંઆં રહેવાય?”

૧ ભોજને મારી નાંખવા જ્યારે મુંજે મારા મોકલ્યા હતા ત્યારે તેણે કટાક્ષમાં કહ્યું હતું કે, “હે મુંજ! એક પણ રાજાની સાથે (જે) પૃથ્વી ગઈ નથી (તે) તારી સાથે આવશે.”

મુંજ હસ્યો “ભોજ! ભોજ! તું ઉતાવળીઓજ રહ્યો. હું આજે નહીં આવી શકું.”

ચારે જણા સ્તબ્ધ બની જોઈ રહ્યા.

“અરે પણ કાલ પહેલાં તો શુંએ થાય?”

“શું થશે? સૂર્યનો ઉદય ને અસ્ત.” બેદરકારીથી મુંજે કહ્યું.

“પણ આજે વાંધો શો છે?” ધનંજયે પુછ્યું.

મુંજ હસ્યો. “મારે અભિસારિકા આદરવી છે.”

“હે!” ચમકીને ધનંજય ને ભોજ ખોલી કહ્યા.

“કેમ ગલરાઈ ઉઠ્યા? કામખાણુને આ કારાગૃહનું અંધારું નહતું હશે? નહીં. કવિરાજો! જ્યાં વિશ્વવ્યાપી પરબ્રહ્મ પણ ન પહોંચે ત્યાં એ ખાણો ત્રાસ વર્તાવે છે—ભુલી ગયા?”

ભોજ કચવાઈ હોઠ કરડી રહ્યો. ધનંજય પૃથિવી-વલ્લભની બેદરકારી જોઈ અંનમ્ન રહ્યો.

“મહારાજ!” તેણે હસીને કહ્યું “અહીંયાં કોણ મળ્યું?”

“તેલંગણની મહાતપસ્વિની-તૈલપની બહેન!”

“શું કહો છો?” ધનંજયે પુછ્યું.

ભોજને કંપારી આવી. હલાયુધ ને અગ્નિમિત્ર વિચાર કરતાં જાણ્યા કે આ સ્વપ્ન હતું કે સાચું.

“ખરી વાત. તે બીચારી વિરહાગ્નિમાં બળી મરે છે.”

“મહારાજ!” ભોજથી ન રહેવાયું “આ વખત તો મહેર કરો. અમારા પર નહીં તો અવંતિ પર.”

ભોજનો ક્રોધ જોઈ મુંજ હસ્યો. “બેટા! યુવ છાંડાય—કે અભિસારિકાને દીધેલાં વચનો તોડાય? તું હજી કાચો છે.”

પેલા ચારે એક બીજા તરફ જોઈ રહ્યા. તે મુંજને આગમતા હતા. તે જાણતા હતા કે તે નિશ્ચલ હતા.

“ ત્યારે કાલે ક્યારે ? ”

“ મધ્યરાત્રિએ.”

“ મહારાજ ! એક દિવસમાં કેનું કે થઈ જાય તો ? ” ભોજે છેલ્લા અપ્પલ કર્યો.

“ થવા દે. તેમાં શું થયું ? ”

ભોજ થાક્યો. આનો જવાબ શો આપવો તે જડ્યો નહીં. તેણે નીસાસો મુક્યો.

‘ ડીક ત્યારે. જીવતા રહીશું તો કાલે મધરાતે.”

“ મને ને મૃણાલને એને લઈ જવાની તૈયારી કરજો.”

આ શાંતિ તે સહી શક્યા નહીં. એક શબ્દ પણ મોઢ્યા વગર ચારે જણા સુરંગમાં પાછા પેઠા.

સુરંગને મોઢે પથ્થર ઢાંકી પૃથિવી-વલ્લભ તેના પર સુતો. થોડી વારે તે નિદ્રાવશ થઈ ગયો.

પેલી તરફ સુરંગમાંથી ભોજ ને કવિએ કચવાતા કચવાતા બહાર આવ્યા.

“ કવિરાજ ! ” ભોજે કહ્યું “ આ તે કોઈ માણસ છે ? ”

“ ના દેવ છે.”

“ મેં તો ગુસ્સામાં કંઈ હું કે પૃથ્વી આની સાથે આવશે ? પણ એ તો જરૂર આવશેજ એમ માની બેઠા છે.”

“ એજ એની ખુશી છે ” કહી થાકેલો ધનંજય ભાંય પર એસી ગયો.

પ્રકરણ ૨૫ મુ

મુંજ

યુવાવસ્થામાં પ્રણય નિઃસ્વાર્થ ને શુદ્ધ હોય છે; આધેડવયમાં ક્ષમાશીલ ને ડહાપણુભર્યો હોય છે. ઉતરતી વય તેને માટે નથી; અને તેમાં જો એ અનિશ્ચિ આવે તો તેમા આ ચારેમાંથી એકે ગુણ જડતો નથી.

એ પ્રણય દબાયલી લાગણીનું અસ્વાભાવિક તોફાન હોય કે અત્યંત વિષયી સ્વભાવની લાલસાનું પરિણામ હોય ! મૃણાલવતીનો પ્રણય આવા કોઈ પ્રકારનો હતો. તેને એકજ વસ્તુની પરવા હતી-પોતાના તોફાની હૃદયને સંતોષ આપવાની. તેનામાં સુકોમલ, શીનઅનુભવી બાલિકાની કલ્પનાશક્તિ ને અજ્ઞાનતા નહોતાં; અને તેથી તેવી બાલા એક પ્રણયીને પૂજે, તેની મૂર્તિને માનમિક અર્ધે આરાધે, તેના આચાર-વિચારના મનનમાંજ તલ્લીન થઈ રહે તેવું કે તેને થતું નહીં. વિષય-તૃપ્તિથી ડહી થયલી સગવડ અને શાંતિ સેવતી મધ્ય જો સ્નેહથી પ્રણયીને નીરખે, તેની સેવામાં આનંદ માને-એવું પણ કે તેને થયું નહીં.

મૃણાલમાં બાર વર્ષની નવોદાનું અણગણપણું હતું-સત્તર વર્ષની રસિકતાનો અસંતોષ હતો-પ્રાઠાથી પણ વધારે મસ્તી હતી-ટૂંકાનું કલ્પનાકીન, અનુભવી, સ્વાર્થી મગજ હતું-બહુચારિણીનું શરીરબલ-

હતું—ને કિંતુ તાપસીની કાયંસાધકતા હતી. કોઈ દેવપદથી પડેલી દુર્ગા મદમસ્ત જનવરનું સ્વરૂપ લઈ કદી ન અનુભવેલી એવી લાલસા સંતોષવા અવતરી હોય એવું તેનામાં લાગતું હતું.

તે આનંદમાં હતી, હવામાં કિડતી હતી. તેના બાહોશ મગજમાં નિર્ણય થઈ ગયો હતો: મુંજ જીવનભર કેદી રહેવાનો; તેની પ્રજ્ઞા થતાં તૈક્ષ્ણ્ય તેને સુધડ કારાગૃહ આપશે; પછી માગ પ્રેમની આડે કોણ આવી શકે એમ છે ?

તેણે પોતાની લાગણીઓને “ પ્રેમ ” શબ્દની મંજા આપી હતી. આ તેનો “ પ્રેમ ” પણ તેના સ્વભાવને લાયક હતો. જેમ મહત્ત્વાકાંક્ષા સાધવા તેણે પૃથ્વી-વદ્ધજાને જીત્યો હતો તેમ લાલસા સંતોષવા અન્યારે તેણે મુંજની જીત કરી હતી. એક અવંતિનાથના પ્રતાપથી ઉદ્ભવી હતી—બીજી તેના અપ્રતિમ સાંદર્ભથી; અને બંને પ્રયત્ન તે પ્રતાપી નરેશને કેદમાં રાખે સંતોષાશે એવું તેને લાગ્યું.

તે આત્મસ્તોત્રનું ગાન કરવામાં વીસરી ગઈ કે એના અને મુંજના પ્રણયપ્રકરણમાં મુખ્ય પાત્ર-વિજેતા કોણ હતું. તેણે ધાર્યું કે તે પોતે હતી.

રાત વીતી ને તે ઉઠી, અને પાછા જઈ મુંજનું મુખ જોઈ આવવાનું મન તેને થયું. તે ત્યાંથી નીકળી કારાગૃહમાં ગઈ.

તેને આવતી જોઈ રખેવાળને બીચારા કેદી ઉપર દયા આવી. તેને લાગ્યું કે આ બચકર રાજ્યવિધાત્રી આટલી વખત મુંજની પાસે આવે છે તેનું પરિણામ જરૂર એજ થવાનું કે તે કમોતે મરવાનો. મૃણાલનો સ્વભાવ ને રાજ્યનીતિ એવાં કૂર મનાતાં કે તે મળવા આવ તેમાં કૂરતા શીવાય બીજો કોઈ મુદ્દો હોય એમ સંભવી શકે એમ નહોતું.

મૃણાલને જોતાં ઉગતા સૂર્યનાં કિરણસમાં ફિરણો મુંજની આંખમાંથી પુટ્યાં. થોડી વાતચીત થઈ, નયનો સામસામાં નાચી

રણાં ને મુંજે વાત કાઢી: “ સારું થયું આવ્યાં તો.” કહી મુંજે હેતથી મૃણાલને ખભે હાથ મુક્યો.

“ કેમ ? ”

“ હું વિચાર કરતો હતો કે આવું ચોરીછુપીથી જીવન શ્રમ નીલાવાશે ? ”

“ બીજો રસ્તો શો ? થોડા વખત પછી કે રસ્તો સુઝશે.”

“ આપણે તે કે આલક છીએ કે વખત જવા દેવાય છે ? ”
કહી મુંજે હસ્યો. “ તમને પળીઆં આવ્યાં. મનેએ પચાસ થશે.”

“ શું કહો છો ? મેં તો ધાયું હતું કે—”

“ કે હું ઘણો નાનો છું કેમ ? ”

“ હા. નથી એક વાળ ઘોળો થયો, ને નથી એક કરચલી પડી કપાળે. તમે તો અદ્ભુત છો.”

“ જેવું મન, તેટલી ઉંમર ” મુંજે કહ્યું. “ તમે અહીંઆ જા'પી-ને સુખ મહાલવાનાં નથી.”

“ કેમ ? ”

“ હું દેશનો દુસ્ત્રમ છું, તમારો બાઈ મારો દુસ્ત્રમ છે. તમને બધા તપસ્વિની ગણે છે, ને તમે અહીંઆં રાજમાતા જેવી પદવી ધારો છો. અહીંઆં લોકો તમને જીવતાં નહીં છોડે.”

“ અહીંઆં મને કાણુ પુછે ? ”

“ જ્યાં વાત બહાર પડી કે તમે તપસ્વિની નથી એટલે તમને પુછી તો શું જણુ કરડી ખાશે ? ”

મૃણાલ મુંગી રહી. મુંજે હેતથી પોતાનો હાથ તેના ખભા પર નાંખ્યો ને જવાબની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો.

“ ત્યારે રસ્તો શો ? ”

“ એક તો એ કે તમે મારો વિચાર કરવાનું છોડી દો. ને પાછો તમારો આડંબર શરુ કરો.”

મૃણાલ મદભરી આંખે તેની સામે જોઈ રહી. તે સ્પષ્ટ રીતે જવાબ દત્ત રહી હતી કે તે રસ્તો લેવો એ બની શકે એમ હતુંજ નહીં.

“એ ન બને તો તૈલપના સિંહાસન પર તમે ચઢી જાઓ.” બાલુ ઘણીજ નજીવી વાત હોય તેમ મુંજે કહ્યું.

“હાલ તેવુંજ છેને.”

“કોણ કહે છે? સિંહાસનની પડખે ઉભા રહેવું ને તેના પર ચઢીને બેસવું તેમાં તો આસ્માન જમીનનો ફેર.”

“તે કેમ બને?” મુંજ શું કહેવા માંગે છે તે ન સમજતાં મૃણાલે પુછ્યું.

“તૈલપને મારી નાંખો” ટાઢે પેટે પૃથિવી-વક્ત્રાંમ કહ્યું.

ચમકીને મૃણાલ પાછી હડી. “એ કેમ બને?”

“ઘણીજ સહેલાઈથી. મને રાતે એની પાસે લઇ જાઓ. બે પક્ષમાં એ સ્વધામ શોધવા જશે.” મીઠે અવાજે મુંજે કહ્યું.

“અરે! પણ એ તો મારો ભાઈ-મે મારા દાકરા તરીકે ઉછેર્યો છે. એને કેમ મરાય?”

“ત્યારે ત્રીજો રસ્તો એથી પણ અધરો છે.”

“શો?” મૃણાલે પુછ્યું.

“તમે ચાલો મારી સાથે. તમને લઇ જઇ હું અવતિનાં સમ્રાટી સ્થાપીશ.”

મૃણાલ ચમકી. મુંજની ભયંકર, અશક્ય જેવી વાતોએ તેને દીંગ જેવી કરી દીધી હતી.

“શું કહે છે?”

હસીને મુંજે ચુંબન કર્યું, ને, ધીમેથી મૃણાલની એક સંકેત લઈ ઉઘી કરી.

“ મહાકાલેશ્વર ભગવાનની હાયામાંજ પૃથિવીનું મહાપ્રતાપી સિંહાસન છે. તેના પર અત્યાર સુધી હું એકલો હતો; પણ હવે આપણે એ બેસી શકીશું.”

“ પણ હું-તૈલપની બહેન—”

“ હા. તેલંગણના સિંહાસન કરતાં એ એકજ સિંહાસન વધારે પ્રતાપી છે— તે અવંતિનું. તૈલપની બહેન ત્યાંજ શોભે.”

“ પણ—”

“ ત્યારે આંચા રસ્તા તેા અહીંઆં આમને આમ રહેવાનો છે. તેમાં મને કે નથી, પણ લોકો તમને શું કહેશે? ન રહ્યાં પુરાં તપરિવર્તી-તે ન જુટાયો અભંગ આનંદ; ન રહ્યાં ધરનાં તે ન રહ્યાં ધાટના” કહી બેદરકારીથી મુંજ જરા આઘો ગયો.

મૃણાલે જોયા ક્યું. તેને આ તેજસ્વી પુરુષ વિના જીવવું અશક્ય લાગ્યું. ધીમેથી તેણે તેના મુખની રેખાએ રેખા નજરમાં ધાલી. આ પુરુષને પોતાના કરવા માટે જે કયું હોય તે આપ્યું એમ તેને લાગ્યું.

“ કેમ શો વિચાર? ” મૃણાલના ખભા પર હાથ મૂકી તેને પાસે ખેંચતાં થોડી વારે મુંજે પુછ્યું.

એકદમ મૃણાલને ઉમળકો આવ્યો. તેણે મુંજના એ હાથ પકડ્યા.

“ પૃથિવીવલ્લભ! તમે મને ગાંડી ફરી નાંખી છે. બોલો શું કરું? મારા ભાધને મારાથી નહીં મરાય, પણ અવંતિ જન્મ્યો.” તેની છાતી ઉમળકાથી ઉછળતી હતી.

“ આજે રાતે.”

“ આજે ગતે!” ચકિત થઇ મૃણાલે પુછ્યું: “ તે કેવી રીતે?”

“ બરોબર મધ્યરાત્રિએ અહીંઆં આવજો. અહીંઆંથી જવાનો અર્થ મળશે.”

“ પણ કેવી રીતે?”

“ જો કામદેવને માર્ગ જોઇએ તો કારાગૃહ તે કે રોકી શકે ? ”
કહી મુંજે ફરીથી મુંજન ક્યુ” ને મૃણાલને પોતાની છાતી સરસી
ચાંપી. થોડી વારે મૃણાલ છુટી પડી. “ પણ અવંતિમાં તમારી
પટરાણી હશેને ? ”

મુંજ ખડખડ હસ્યો. “ મારા હૃદયના વંશ ને પટરાણી.” મૃણાલ
પાછી મુંજને વળગી પડી.

“ ત્યારે આજે રાતે જરૂર ! ” મુંજ કહ્યું.

“ જ્યાં પૃથિવીનો વલ્લભ કહે ત્યાં કોઈથી ના કહેવાનું છે ”
કહી મૃણાલ ગઇ.

પ્રકરણ ૨૬ મું

લક્ષ્મીદેવીની રજા

બીજું દિવસ સવારના રસનિધિએ લક્ષ્મીદેવીને ખોળી કાઢ્યાં. તે અસંતોષની મૂર્તિ જેવી એક તરફ રસનિધિ કાવતું પોષવામાં ને બીજી તરફ મહાસામંતમાં અસંતોષનું ઝેર પ્રમારવામાં મશગુલ રહી હતી.

રસનિધિ આવ્યો એટલે લક્ષ્મીદેવી તેની પાસે આવ્યાં.

“કેમ રસનિધિ ! હજી અહીંયાં !”

“આજે રાતે” ચારે તરફ નજર નાંખી રસનિધિએ કહ્યું.

“કાલે શું મુદ્દત નહોતું ?” તિરસ્કારથી લક્ષ્મીદેવીએ પુછ્યું.

“એણે ના પાડી.”

“પ્રાણ-પૃથિ—”

“હા.”

“કેમ !” ચકિત થઇ મહાસામંતની સ્ત્રીએ પુછ્યું.

રસનિધિ જરા હસ્યો “એમને કારાગૃહમાં એકાંએકાં કામળાણ વાળ્યાં છે.”

“હું !”

“કાંઈને કહેશો નહીં—” રસનિધિએ કહ્યું “તમારાં મૃણાલવતી મહારાજ પર ગાંડાં થઇ ગયાં છે.”

જેમ અંધારામાંથી નીકળી એકદમ ઉજ્જસમાં આવતાં માણસ આંખો પટપટાવે તેમ પહેલાં તો લક્ષ્મીદેવીએ આંખો ઉઘાડીલીંડ કરી, ને પછી પુરી સમજ પડતા ખડખડાટ હસી પડી. ક્યાં સુધી તે હસવું ખાળી શકી નહીં. “ શું કહે છે ? ” આખરે હસવાથી આવેલ આંસુ લુછી તેણે પુછ્યું.

“ ખરી વાત. આજે એ પણ સાથે આવશે.”

“ ચાલો બહુ સારું ને તું પણ વિલાસને સાથે લઈ જાય છે ? ” જરા હસીને લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું.

રસનિધિ ચમક્યો “ તમે-જાણો-છો ? ”

“ હા. તું છાનું રાખે તેથી શું મારાથી વાત અજાણ્ય રહે ? ”

“ તમે રંગ આપો છો ? ”

“ નહીં તો હું મુગી બેસી રહું ! અહીંઆં સડે તેના કરતાં ત્યાં શું ખોટું ? ”

“ એટલું કે તેલ ગણની ગાદી નહીં મળે-”

“ હુઆ! મને છેતરવા માગે છે ? તેલ ગણ નહીં તો અવંતિ. કે હરકત નહીં.”

“ દેવી ! ક્ષમા કરો ” રસનિધિ-બોલે-કહ્યું, “ કાકા છે એટલે પ્રભુ જાણે મારો વારો ક્યારે આવે; પણ મારા હૃદયની સત્રાસી તો થઈને રહેશે.”

“ મારે એટલું જ જાણ્યું છે. બેટા, જા વિજય કર.”

“ પણ વિલાસને હમણાં કહેશે નહીં, નહીં તો એ એના બાપને કે કાંઈને કહી દેશે.”

પ્રકરણ ૨૭ મું

મૃણાલિ રસ્તો કાઢ્યો

મૃણાલવતી અસ્થિરચિત્તે વિચાર કરી રહી, પણ કે નિશ્ચય પર આવી શકી નહીં. મુજે તેને બલજોરીથી હા કહેવડાવી હતી; તેણે રાતે અવંતિ જવાનું વચન આપ્યું હતું. મુજની મોહક આંખોની નજરબદાર થતાં આ વચન તેને રુચ્યું નહીં. તેનું માન, તેનું ગૌરવ, વર્ષોના રચેલા મહત્વાકાંક્ષાના કીડલા, અત્યાર સુધી સત્તા મેળાવવા આદરેલા મહાપ્રયત્નોઃ આ બધાંના આ વચનથી ચુરેચુરો થઇ જતા હતા.

તે ટૂંક હતી, તેનામાં કહાપણ હતું. તે વંતઇ શકી કે મુજ તેને આંખની પલકમાં રમાડી જાય એવો ઉસ્તાદ હતો. તેની સાથે તેના રાજ્યમાં જાય એટલે પોતે નિરાધાર બને એમાં તો કે સંશય હતોજ નહીં.

આ નિરાધારીના બચંકર અનુભવની ઝાંખી થતાં તેને કમકમાં આવ્યાં. તે આવી તપસ્વિની-આવી રાજ્યવિધાત્રી-આવી અવનિ કંપાવતી મહામાયાની એક પલમાં આવી નિરાધારી !

પણ મુજનો મોહ પણ તેને બચંકર હતો. તેના વિના એકલી રહેવાની તેનામા હીંમત નહોતી; તેના વિના એ દિવસમાં સરખાયલી રસસંપ્તિનો

વિનાશ થશે તેની પણ તેને ખાતરી હતી. તે મુજ માટેજ સરળમલી હતી. અત્યાર સુધી તેનેજ માટે નિર્જીવ જીવનના શુષ્ક અરણ્યમાં તે રખડતી હતી. હવે તેને હાથથી કેમ જવા દેવાય? પોતાની મેળે આ નવી રસસૃષ્ટિને આગ કેમ લગાડાય?

મુજ નિશ્ચલ હતો. પોતે નહીં જાય તો પણ તે જવાનો; અને સદાને માટે તે એકલી, અટુલી બની જવાની. પછી જીવવું શા કામનું? પછી સત્તા હોય તેને પણ શું કરવી હતી? પછી મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ થઈ ન થઈ તો પણ શું? આ સ્થિતિ તેને નિરાધારી કરતાં પણ જુડી લાગી.

તો શા સારું સત્તા ને મહત્વાકાંક્ષા પર પુજો ન મુક્યો? તેમાં ક્યાં સુખ કે શાંતિ સમાયાં હતાં? એકલતા કરતાં નિરાધારી શી ખોટી?

તે નિશ્ચય પર આવવા લાગી—અવતિ જવું તેમાંજ ઓછું દુઃખ સમાયું હતું. તેના મનની અનિશ્ચિત સ્થિતિનો અત આવવા લાગ્યો.

એક વિચાર આગ્યો, અને તેનું હૃદય વગ્ગના પંઝામાં પકડાયું: મુજ જીવાન હતો, મુંદર હતો, રાંસક હતો; સ્ત્રીઓને વશ કરવાની વિદ્યામાં પ્રવીણ હતો; તેની વાત પરથી પણ તેણે અનેક હૃદયોને રીઝવ્યાં ને રંજનડયાં હશે એમ જણાતું હતું; તે સૌન્દર્યભક્ષી હતો. પોતે વૃદ્ધ, કદરૂપી, નીરસ, રસશાસ્ત્રથી અજાત ને લલિતકલાઓની કદી વેરી હતી. પોતાનો ને મુજ વચ્ચેનો સંબંધ ક્યાં સુધી પહોંચશે? વિચાર ભયકર, ત્રાસદાયક, હૃદયભંદક હતો. કદા દોરીએ આ સંબંધ સધાયો હતો? નહોતું સૌંદર્યનું આકર્ષણ: નહોતી રસજીવનમાં સહકાર કરવાની શક્તિ; નહોતો આગપણનો શ્રદ્ધાળુ પ્રણય. માત્ર એ એ વચ્ચે કાચી દોરી હતી. પોતે મુજનાં કીર્તિ ને સૌંદર્ય પર મોહી હતી; તેના પ્રભાવશીલ, સત્તાશીલ સ્વભાવ પર મોહી હતી. આ તેનો મોહ કેટલી વાર ટકશે? કેમ ટકશે? અવતિ જતાં પોતાના પ્રભાવની પૂર્ણાહુતિ થશે, પોતાની સત્તાનો નાશ

થશે; અત્યારેજ તેનાં પ્રભાવ ને સત્તા પૃથિવી-વલ્લભના પગનાં તળીઆં નીચે કચરાતાં હતાં. પછી-પછી શું ?

એક સંશય ખરાપણાનું સ્વરૂપ પકડવા લાગ્યો: મુંજે માત્ર ક્ષણિક આનંદ માટે તેને વશ કરી હતી. એ પ્રમાણે અનેકને તે કરતો હોવો જોઈએ. તો કારાગૃહમાંથી છુટતાં નવયૌવનભર્યા મોહક સંસાર-માં એને જોઈતી રસિક સુંદરીઓ કેમ નહીં સાંપડે ? પછી શું ?

માન્યખેટ જાય-અવર્તિ જાય-પૃથિવી-વલ્લભ જાય; પછી પોતે ક્યાં ? એ સ્થિતિ કલ્પવાની પણ તેનામાં શક્તિ રહી નહીં.

હાથ વચ્ચે માથું રાખી તેણે વિચારમાલા ફેરવ્યા કરી. આ બધાનો સાર એટલોજ નીકળ્યો કે મુંજને માન્યખેટમાં રાખવો. એ નિરાકરણ બધી રીતે ઠીક હતું. પોતે સત્તાધીશ રહેશે, મુંજ પણ હાથમાં રહેશે, અને આનંદની અવધિ અતુલવવાનું સહેલ થઈ પડશે. જેમજેમ તે વિચાર કરતી ગઈ તેમતેમ આ નિરાકરણ વધારે રુચિકર લાગ્યું. પોતે પહેલાં પણ એજ વિચાર કર્યો હતો; માત્ર મુંજે એ વિચારને હસી કાઢ્યો તૈથીજ તેણે પડતો મુક્યો હતો.

હવે મુંજને રાખવો કેમ ? તેને જઈ મળી આવવું ? ક્યાં સુધી તેણે વિચાર કર્યો-અને પછી તે નિશ્ચય પર આવી.

એક દાસને બોલાવ્યો, અને કુંવર અકલંકચરિતને બોલાવી મગાવ્યો.

“કુંવર !”

“કેમ બા ?”

“ખેટા ! તારા શૈયન દાપાવે એવું એક કામ સોંપવું છે.”

“શું ?”

“મને એક કાવત્રાની જાણ પડી છે.”

“શા વીશે ?”

“મુંજને આજે રાતે છોડવી લઈ જવા વીશે.”

“હૈં!” કહી કુવર એક ડગલું પાછળ હટ્યો. “કાણે કહ્યું?”

“તારા આપની ને તારી રક્ષા કરતાં મને શાની જાણ નથી પડતી?” મૃણાલે કહ્યું, “આજે રાતે આર વાગે તેને લઈ જવા માણસો આવવાના છે.”

“ક્યાંથી?”

“સુરંગમાંથી. તે કાવત્રુ ફેડવું છે ને મુંજને જતા અટકાવવો છે.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“પણ તને કેમ મેં બોલાવ્યો તે ખબર છે?”

“ના.”

“તારા આપને બોલાવી કહેત પણ તે નિર્મલ બુદ્ધિ છોડી દ્રેષી થયા છે—મુંજને મારવા માંગે છે. રાજાઓનાં શરીર સદાય અસ્પર્શ્ય ગણાય તેમાંજ રાજનીતિ છે. તું આ નીતિ જાળવશે માટે તને આ કામ સોંપું છું.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“મુંજનો વાળ પણ વાંકો ન થાય—નહીં તો તારી અકલંક કીર્તિ કલંકિત થશે. તું જાણે. જા, સાવધાન રહી કામ કરજે.”

“એમાં કહેવું નહીં પડે” કહી કુવર આવ્યા હતા તેવોજ સ્વસ્થ પાછો ગયો.

પ્રકરણ ૨૮ મું

મધ્યરાત્રિ

નાસી કુટવાની તકે કે મૃણાલને લઈ જવી છે તેની હોંસે મુંજના મનમાં કે પણ અસ્વસ્થતા આવી નહીં; અને હમેશની માફક હાથ પર માથું મુકી તે નીરાંતે અર્ધનિદ્રામાં પડી રહ્યો.

તેણે ધીમેથી આંખ ઉઘાડી. મધ્યરાત્રિનાં ચોઘડીઆં શરુ થયાં હોય એમ લાગ્યું.

ચોઘડીઆં બધ થયાં ને તેના ભોંયરાના બહારના બારણા આગળ પગલાંનો ખડખડાટ થયો; અને તે તરફ તે જોઈ રહ્યો. થોડી પલમાં બધું શાંત થઈ ગયું. તેને અચાંબા લાગ્યો કે હજી મૃણાલ કેમ દેખાઈ નહીં ?

તરત સુરંગમાંથી કે ઠોકવાનો અવાજ આવ્યો. કોઈએ પાંચ વખત ઠોક્યું; મુંજે ઉભા થઈ એડીવતી તેટલીજ વાર ઠોક્યું. ધીમે રહીને નીચેથી સુરંગનો પથ્થર ઉઘડાયો ને ભોજનું માથું બહાર આવ્યું.

“કાકા ! તૈયાર છો કે ?” તેણે ધીમેથી પૂછ્યું.

“ના. હજી મૃણાલવતી નથી આવ્યાં-આ શબ્દો બહાર નીકળ્યા એટલામાં ભોંયરાનું બહારનું બારણું એકદમ ખુલી ગયું અને પાંચપંદર જણ મશ્કાલ લઈ ધસી આવ્યા.

મુંજ ફર્યો ને આ માણસો જોઈ ચેતી ગયો.

“જય મહાકાલ” કહી સુરંગ તરફ પુઠ કરી તે બોલ્યો; અને પગ વડે બોજને જતા રહેવાનું સૂચવ્યું. બોજ તરત પથ્થર ખેંચી ચાલતો થયો.

પણ જતાંજતાં પથ્થર નીચે પડતો દેખાયો. ને અકલંકચરિત તે તરફ દુઘો. એક નાયક નીચે વળી પથ્થર પડતો અટકાવવા ગયો. તેની આંગળી વચ્ચે આવી ગઈ એટલે પથ્થર બરાબર બોંયમાં ખેંડા નહીં. પાંચ સાત સૈનિકો તે પથ્થર ઉપાડવા મંડ્યા.

વાસ પચીસ સૈનિકો મુંજ પર પડ્યા, અને મહામંદુરને તેને બાંધ્યો.

એટલામાં પથ્થર ઉપડ્યો.

“નાયક! પેલા હરામખોરની પાછળ પડો, ને ઝડપાવ તો તેને પકડજો કે પુરો કરજો” કુંવરે કહ્યું.

“પાપી!” તેણે મુંજ તરફ ફરીને કહ્યું. “તારી હાથચાલાકી અહીંયાં પણ જાણાવે છે?” સૈનિકોને તેણે કહ્યું: “જાઓ અને મેં તૈયાર કરાવ્યું છે તે બોંયરામાં આને લઈ જાઓ. એને જવા દીધા તો જીવેથી ગયા સમજજો” કહી એક મશાલને આગળ કરી, નાગી તરવાર સહિત અકલંકચરિત સુરંગમાં પેડો.

સૈનિકોએ ધૃતિવી-વલ્લભને મજાનુત રીતે બાંધ્યો અને લાંથી તેને લઈ જઈ બીજા એક બોંયરામાં પુર્યો.

અડધા ઉંઘતા તંત્રપરાજને કેં અપરિચિત કકળાણ સંભળાયું. તે પથારીમાં ખેડો થયો, ઉઠ્યો, બારી ઉઘાડી. જે તરફ મુંજને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો તે તરફ મશાલનાં અજવાળાં અને સૈનિકોના અચાજ સંભળાયા. તેણે કાન ફફડાવ્યા ને રખે મુંજ હાથમાંથી સટકી જાય એવો ડર લાગતાં તરવાર લઈ તે હેઠળ ઉતર્યો. ત્યાં આવતાં

એને બધી માહિતી મળી અને જે નવા ભોંયરામાં મુંજને પુર્યો હતો ત્યાં તે આવી પહોંચ્યો.

તે એક તરફથી આવ્યો અને સામેથી મૃણાલવતી આવતી દેખાઇ. અત્યારે તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. પાદપ્રક્ષાલન વખતે થયેલું અપમાન, અને મૃણાલે કરેલો મુંજનો બચાવ તે વીસરી ગયો નહોતો. અને પોતાની બહેન પર તેને અવિશ્વાસ અને દ્રેષ આવ્યા હતા. છુપા જાસુસ મારફત તેણે એમ પણ જાણ્યું હતું કે મૃણાલ ધણી વખત મુંજને મળવા જાય છે.

તેને અત્યારે લાગ્યું કે અણુજાણી રીતે મૃણાલજ મુંજને નસાડવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી—અને તે કારણસરજ તે અહીંઆં આવી હતી. તૈલપના ક્રોધનો પાર ગયો નહીં—મા સમી બહેન માટે માન અને રનેહ હતાં તે એસરી ગયાં.

“તમે કેમ આવ્યાં છો?” તેણે સખ્તાઈથી પુછ્યું. આવી અપરિચિત રીતે તૈલપ તેને સંબોધતો જોઇ તેણે પણ ગુસ્સામાં ફેર્યું જોયું. પણ તેનું મન ચોર હતું; અને અત્યારે તૈલપને અહીંઆં જોઇ તેનાં હાજી ગગડી ગયાં.

“મુંજને મળવા.” તેણે મહામહેનતે કહ્યું.

“અત્યારે નહીં મળાય, ચાલ્યાં જાઓ. કેદીઓને મળવાનો આ સમય નથી.”

મૃણાલ માનભંગ થઇ. આ અપમાનથી તેની આંખમાં ઝેર આવ્યું.

“શું કહે છે?” તેણે ગૌરવથી પુછ્યું.

“જે કહું છું તે બરોબર કહું છું.”

મૃણાલે જોયું કે તૈલપ અત્યારે ગુસ્સાથી બેભાન થઇ રહ્યો હતો, અને સૈનિકોની વચ્ચે જીભાજોડી કરવી તેમાં શોભા રહે એમ નહોતું.

“ડીક મને સચારે મળજે.”

“વારુ” તિરસ્કારથી તૈલપે કહ્યું.

મૃણાલ લાંથી ચાલી ગઇ. તેને પોતાના કર્તવ્યનો પશ્ચાત્તાપ શરુ થયો.

તે ગઇ એટલે તૈલપ આરણું ઉઘડાવી, મશાલચીને લઇ અંદર ગયો. હાથ પગ આધેલો મુંજ બોંય પર પડ્યો હતો.

“કેમ મુંજ! કેમ છે?” તિરસ્કારથી, ગુસ્સામાં તૈલપે પુછ્યું.

“આનંદમાં” હસીને મુંજે જવાબ દીધો.

“અવંતિ નાસી જવું હતું કેમ?”

“તેમાં તારી રંગતની જરુર નહોતી.”

“ત્યારે કેમ રહી ગયો?”

“મને ક્રાન્તિએ રાખ્યો નથી—મારે હાથેજ રહ્યો. મેં એવો રસ્તો લીધો કે હું રહી ગયો.”

તૈલપ સમજ્યો નહીં. “હીક પાપી! હવે તારો ઘડો ભરાઇ રહ્યો. હવે તને હાથીને પગે કરાવું છું. જોઇ લે.”

મુંજ તિરસ્કારભર્યું હસ્યો: “એ ધમકી તો સાંભળીમાંભળી મને કંટાળો આવ્યો.”

તૈલપને લાગ્યું કે ઉંભેલા સૈનિકોના દેખતાં પોતે માનભંગ થતો હતો, એટલે તેણે કુંકું પતાવ્યું.

“હવે અહુ કંટાળો નહીં આવે. સૈનિકો, આ પાપીને યરોબર સાચવજો, નહીં તો શવતાં ખોળ ઉતરાવીશ” કહી તે પાછો ફર્યો.

મુંજનો મસ્કરી કરતો અવાજ આવ્યો:

“વધ ભલે કગવજો, પણ મારા શિરને શોભે એવો કરાવજો.”

પ્રકરણ ૨૯ મું

કાવત્રાંબાજેની ખોળ

ગુનેગારને દંડ કરવા તલસી રહેલો કુંવર સુરંગમાં ઝનુનભર્યા દોડ્યો. તેની રંગેરંગ વિનાશ કરવાની લાલસાથી ધ્રુજ રહી હતી.

થોડી વારે પવન વાયો, મશાલની જ્વાલા નાચી ઊઠી, અને સુરંગનું આરણ્ય આબ્યું. સુરંગનું મુખ મહાસામંતની વાડીમાં પડતું હતું, અને તેમાંથી બહાર પડતાં કાષ્ઠ નજરે ચડ્યું નહીં.

કુંવરે જોયું કે તેની પાસે મશાલચી હતો, એટલે પોતે અંધારામાં તરત દેખાતો હતો; અને તેની આસપાસ પ્રસરેલા ઉગ્મસથી તેની આંખ અંધકારમાં ઝરાબર જોઈ શકતી નહોતી. તેણે મશાલચીને મશાલ હોલવી નાંખવાનું કહ્યું.

એટલામાં સુરંગમાં થઈ તેની પાછળ આઠ દશ સૈનિકો આવી લાગ્યા; અને તેમને જુદીજુદી દિશામાં તેણે ખોળ કરવા મોકલ્યા. તે પોતે મહાસામંતના મહેલ તરફ ગયો.

આટલા પર લક્ષ્મીદેવી ઉભી હતી. કુંવર ત્યાં ઉભો રહ્યો.

“દેવી! અહીંઆંથી કાઢને નાસતા જોયા?”

“કોણ કુંવર?” ન સમજાય એવા તિરસ્કારથી લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું,
“તમે ક્યાંથી અહીંઆં?”

“કાઠને જતાં જોયો? અહીંઆથી હરામખોરો હમણાં ગયા.”

“આ તમારી જોડે પેલી તરફ હતા તે?” લક્ષ્મીદેવીએ નિર્દોષતાથી સવાલ કર્યો.

“ના, બીજા.”

“મહારાજ! મહારાજ! આ કોઈ ચાલ્યું.” એક સૈનિકે ચીસ પાડી.

અકલંકચરિત કુલ્લો દૂરથી અધિકારમાં કાઠને મહાદેવના મંદિર તરફ દોડતો જોયો; દોડનારના ખભા પર કે હોય તેવું લાગતું હતું.

તે મંદિર તરફ દોડ્યો; પેલો દેખાતો ઓળો અદૃશ્ય થયો. કુંવરે ફક્ત ગા મારી દોડવા માંડ્યું.

કોઈ એના પગ નીચે ધ્રુંદાપો—ધ્રુંદાનારે ચીસ પાડી. અકલંકચરિત અટક્યો ને નીચા વળ્યો. તેને સાદ પરિચિત લાગ્યો.

“કોણુ નરસિંહ?” તેણે ચમકીને પુછ્યું.

ભાવ પર પડી રહેલા સૈનિકે ડચ્છીઆં ખાતે અવાજે કહ્યું:

“હા. મહારાજ! ગયો—વિલાસજાને લઈને—પેલા મંદિરમાં—ઓ—મને—માર્ગો—ઓ—”

કુંવર મરતા સૈનિકની છેલ્લી વાચા સાંભળવા કંભો રહ્યો નહીં. સૈનિકના થોડા શબ્દોએ તેને ઘણી સમજ પાડી હતી: વિલાસને લઈ જનાર રસનિધિ હોવો જાણ્યું ને મુજને છોડવાનું કાવતું પણ તેણે જ કરેલું હોવું જોઈએ. તેને એમ પણ ખબર હતી કે મહાદેવના મંદિરમાં થઈ ગામ બહાર જવાનો છુપો રસ્તો છે; અને તે વાટે જ રસનિધિ નાસવા જતો હતો એમ તેને ખાત્રી થઈ.

અકલંકના પગમાં ને હાથમાં હજારગણું જંતર અ.વ્યું. એ પલમાં તે મંદિરે પહોંચ્યો. ત્યાં ચારે તરફ નજર ફેંકી પણ ત્યાં કોઈ હતું નહીં. અહીંઆથી જવાની સુરંગતું મુખ ક્યાં હતું તેની તેને ચોક્કસ ખબર નહોતી; પણ ધ્યાનપૂર્વક જોતાં તેને પોઠીઓ વાંકો લાગ્યો. તેણે જોરથી પોઠીઆને હઠાવ્યો. પોઠીઓ કોઈએ માત્ર એમનો

એમજ મુકી છોડ્યો હતો. તે ખસતાં સુરંગનું મેં હાથ લાગ્યું. ત્યાંથી ભોંયમાં જવાનો પથ્થરનાં પગથીયાંનો રસ્તો હતો.

લાંબો વિચાર કર્યા વિના તે દોડતોદોડતો સુરંગમાં પેઠો. તેને રસ-નિધિ તરફ અણુગમે તો હતોજ; તેમાં તેણે રાજદ્રોહનો ગુનો કર્યો; વળી તેની સ્ત્રીને ઉપાડી જતો હતો. તૈલપની કરતા ને મૃણાલની સખ્તાઈ એ બંને લક્ષણોવાળું લોહી અને શુષ્ક નિયમોએ આપેલી કૃળવણી: એ એના મિશ્રણથી બનેલો તેનો ભયંકર સ્વભાવ અત્યારે બીજું કંઈ જુએ એમ નહોતું. એને તો રસનિધિના લોહીમાં પોતાનું ખડ્ગ રગદોળવું હતું.

અંધારામાં અથડાતો, કુટાતો, ઠોકર ખાતો તે ઝપાટાભેર આગળ વધ્યો. ચારેગમના જીવજેણુ અંધારમાં માત્ર પગના કે હાથના ટેકા-થી માર્ગ મળતો હતો.

થોડે દૂર જતાં તેને કાંતે અવાજ સંભળાયો—કાંઈ ધીમેધીમે અથડાતું આગળ વધતું હતું. તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. તે એસભેર આગળ વધ્યો.

એકદમ તેનું શરીર ભીંત સાથે અથડાયું. રસ્તો સાંકડો થઈ ગયો. માત્ર એકજ માણસ સીધુંસીધું જઈ શકે એટલો સાંકડો રસ્તો થઈ ગયો. આડું કે પાછું ફરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું; પણ આગળ જતા માણસની મુશ્કેલી વધારે હોય એમ જણાયું. કુંવર નાગી તરવાર સીધી રાખી આગળ વધ્યો.

આ સાંકડા રસ્તામાં રસનિધિનું કામ કઠણ થઈ પડ્યું. વિલાસ એભાન થઈ ગઈ હતી; અને આ રસ્તામાં તેને ખાંધે લેવાય એમ પણ નહોતું. છતાં તેને પલમાં ઉંચકી, પલમાં ધસડી, પલમાં એભાન છતાં આગળ ધકેલી તે મહામુશ્કેલીએ આગળ વધતો હતો. થોડી વારે તે આગળ વધતો અટક્યો. પાછળ આવતાં પગલાં ધણાં પાસે આવી

લાગ્યાં, અને આમ ને આમ ચાલતાં પાછળવાળો તેને સહેલાઈથી વીંધી નાંખે એમ હતું.

તેણે ખેલાન વિજ્ઞાસને ભીંત ટેકવી ભોંય પર ખેસાડી, અને પાછો ફરી હાથમાં તરવાર દઢ કરી પુછ્યું: “કોણ છે?”

કુંવર ઘણો પાસે આવી લાગ્યો હતો. તે આ સવાલ સાંભળી ચમક્યો, બીજી પલે સાવધ થયો ને “તારો કાલ” કહી તે આગળ આવ્યો.

“તો હું આ રહ્યો” કહી રસનિધિ આગળ વધ્યો.

એક પલમાં બે તરવારો અથડાઈ, તેમાંથી તણુઆ ખર્ચા; પણ હિંગામવા જતાં બંનેની તરવારો ભીત સાથે અથડાઈ ને તેના કકડા થઈ ગયા.

બંને કુશલ યોદ્ધા હતા. બંનેએ તરવાર જવા દીધી ને એકેક પર તુટી પડ્યા.

આ કુસ્તી જીવલેણ હતી. એક માણસ જ્યાં માંડમાંડ સીંધા ચાલી શકે ત્યાં આ બે જણ તાંડવ નૃત્ય ખેલવા લાગ્યા. ભીતમાં માથાં અથડાતાં, કોણી ને ઘુંટણ છોસાતા, હાડકાં પથ્થરમાં ટીચાતાં; છતાં આ બે કટ્ટાવેરી, આ ભયંકર અંધકારમાં કારમું લાગે એવું જીવલેણ યુદ્ધ મચાવી રહ્યા.

બંનેએ એકેકના પ્રાણ લેવાનું નક્કી કર્યું હતું-બંનેને ખાત્રી હતી કે વિજય શીવાય આ યુદ્ધમાંથી આદુનીઆમા રહેવાનો બીજો રસ્તો નહોતો.

રસનિધિનાં ગાત્ર નાનાં હતાં-અકલંક લાંબો પહોળો હતો. પણ રસનિધિની રમત ખરા ખેલાડીની હતી; અને જો કે પહેલાં તો કુંવરના ઝનુની હુમલા આગળ તે પાછો હઠ્યો, પણ ધીમેધીમે તેની કલા તેની મદદે આવી. બંને ક્યાં સુધી ઝુઝયા-પણ કોઈએ નમત આપ્યું નહીં. પણ કુંવરનો શ્વાસ ઘેરાતો હતો, અને ચાલાક રસનિધિ વાટ જોઈ માત્ર બચાવજ કરી રહ્યો હતો.

અકલક સમજ્યો. શ્વાસ ખુટે તે પહેલાં દુસ્મનને રામશરણ કરવા તેણે ફાંફાં માર્યાં, પણ કે વળ્યું નહીં. માલવી થોડો ખેલાડી હતો; થોડી વારમાં તેણે કુંવરને ખુણામાં ચગદો—ને ખીજ પહે તેના પર ચઢી બેઠો.

રસનિધિએ શ્વાસ આધે ને પછી બોલ્યો: “બોલ પાપી! કેનો કાલ આવ્યો?”

કુંવર બોલ્યો નહીં; મરવા કરતાં આ હાર તેને વધારે સાલતી હતી.

“એવું થાય છે કે હમણાં સાત પેઢીનું વેર લઉં.”

“લે. હું હવે જીવું કે મરું તેની મને પરવા નથી.”

“તને આમ મારવામાં તો મારી કીર્તિ ઝાંખે. લોકો કહેશે કે તું કોણ જાણે કેમ મુઓ.”

“પુરો કર.” નિરસ્કારથી અકલકે કહ્યું, “આ રહ્યું મારું ગળું. દાખી દે. તારા જેવા પાયલાને એજ શોભે.”

“અકલક! હજી અવંતિના પરમારને પાયલો ઠેરવનાર પૃથ્વીમાં પાક્યો નથી. તારું ગુમાન જવા દે. જો તું માન્યખેટનો યુવરાજ છે તો હું અવંતિનો છું.”

“કોણ બોલ?”

“હા. તને મારીશ તો ભર યુદ્ધમાં—આમ અંધારામાં ટુંપો દમ્પશ નહીં. જા, તેથી જવા દઉં છું, પણ એક શરતે.”

“શી?”

“પણ ગરબડ કર્યા વિના અહીંઆંથી આવ્યો તે રસ્તે પાછો આવ્યો જા.”

“એ શરતની શી જરૂર છે? ખીજે રસ્તો ક્યાં છે? બહારને રસ્તે તો તારા સાથીઓ હશે.”

“પણ પાછળ પડે તો?”

કુંવર એક પલ મુગો રહ્યો. તેને લાગ્યું કે ફરી આવું યુદ્ધ કરવું અર્થ જગરનું હતું.

“નહીં પડું.”

“વચન.”

“હા, વચન.”

“ડીક” કહી ભોજ ઉડ્યો.

લથડીઆં ખાતો, ધુળા ખખેરતો અકલંકચરિત ઉડ્યો.

“ચાલવા માંડ.”

“આ ચાલ્યો” કહી જાણે અકલંક નીચો વળ્યો હોય એમ લાગ્યું.

ભોજ હસ્યો: “જીત્યો તેની યાદગીરીમા નરવારના કકડા લઇ જાય છે શું?”

કુવરે જવાબ ન આપ્યો. થોડાં ડગલા આગળ જતાં તે પડી ગયો હોય એમ લાગ્યું. થોડી વાર તે પડી રહ્યો.

ભોજને શંકા થઇ. “કેમ ઉઠાયું કે મદદે આવું?”

અકલંકે જવાબ નહીં દીધો. થોડી વારે તે ઉઠ્યો ને દોડતો દોડતો જતો રહ્યો.

તેનાં દોડવાનાં પગલાં દૂર ગયાં એટલે ભોજે નીચા વળી વિલાસને શોધવા માંડી. તેને લાગ્યું કે લલતાંલલતાં તે અને કુંવર વિલાસને સુવાડી હતી તે જગ્યાની આગળ વધી ગયા હતા. તેણે પાછા ફરી હાથવતી તેની શોધ કરવા માંડી. યુદ્ધના થાકથી તેનું માથું ફરતું હતું ને તેથી આ શોધ જરા કડણ થઇ પડી. થોડી વારે તેને વિલાસના પગ હાથ લાગ્યા. તેણે તરત તેને કંમરમાંથી પકડી, એ હાથે ઉંચકી ઝપાટાખંધ ચાલવા માંડ્યું.

“વિલાસ! વહાલી! એ રાક્ષસના પંજમાંથી છુટી ખરી.”

પ્રકરણ ૩૦ મું

વિલાસ કેમ છુટી ?

ભોજ પચીસ ડગલાં ચાલ્યો, અને તેનું માથું ફરતું અટક્યું ને તેને ભાન આવ્યું.

તે ચમક્યો. વિલાસ તેને હલકી લાગી. તેણે હોઠ કરડી સ્વાસ્થ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો.

તેને ધ્રાસ્કો પડ્યો. તેના જમણા હાથ વિલાસના પીઠના ભાગ નીચે હતો. તેમાં પાણી આવતું લાગ્યું. પાણી-લોહી-આટલું બધું ! ભોજનું હૃદય થંભી ગયું-તેના પગ ધ્રુજવા માંડ્યા-તે ઉભો રહી ગયો.

તેણે મહા મુશ્કેલીએ વિલાસને સીધી કરી. ક્યાંથી લોહી આવે છે તે જોવા હાથ કર્યો ને કારમી ચીસ પાડી સુરંગ ગળવી.

વિલાસના ખભાની ઉપરનો ભાગ શરીર પર હતોજ નહીં.

ભોજનો હાથ રુધિરમાં તરબોળ થઇ રહ્યો. જ્યાં વિલાસનું ડોકું હોતું જોઇએ ત્યાંથી ધગધગતું લોહી બહાર વહેતું હતું.

ભોજને ભાન આવ્યું-હાથમાં માત્ર વિલાસનું ધડજ હતું.

તેનાં રોમેરોમ કંપી ઉઠ્યાં. તેના હાથમાંથી ધડ ભોંય પર પડી ગયું.

એ દિગ્મુઢ જેવો ઉભો રહ્યો. તેના હૃદયમાં અનિર્વાચ્ય શોક પ્રસર્યો. તેણે લોહીઆળ હાથ માથે દઇ પોક મુકી.

એકદમ સામેથી દોડતાં આવતાં પગલાં સંભળાયાં અને મશાલનો ઉજ્જસ આવ્યો. થોડી વારે સામેથી મશાલ લઇ ધનંજય આવતો દેખાયો. તેની પાછળ થોડા કવિઓ હતા. ભોજને આવતાં વાર થઇ એટલે તે શોધ કરવા આવતા હતા. “મહારાજ ! મહારાજ !”

ધનંજય પાસે આવ્યો, પોક સાંભળી અટક્યો; થોડો આગળ આવ્યો ને ચીસ પાડી ઉઠ્યો: “ઓ મારા બાપરે !” તેના હાથમાંથી મશાલ પડી ગઇ.

તેની નજર આગળ લોહીથી ખરડાયલું કોઇ ઉભું હતું—ભોંય પર એક શબમાંથી લોહીની ધારા વહેતી હતી.

ધનંજય હીંમતવાન હતો. જ્યાં માનુષી હીંમતનું કામ હોય ત્યાં અત્યારે તેને લાગ્યું કે સાક્ષાત્ ભૈરવ તેની સમક્ષ ઉભો હતો.

પણ ભોજે તેને ઓળખ્યો: “ધનંજય ! ધનંજય ! ભાઇ !”

ધનંજયને ભાન ને હીંમત આવ્યાં એટલે તેણે મશાલ ઉચકી.

“કોણ યુવરાજ ? શું કહો છો ?”

“ધનંજય ! આ જોયું ?” કેમે કરી ભોજે કહ્યું અને વિલાસના ધડ તરફ આંગળી કરી.

“શું છે ?”

“વિલાસનું ધડ.”

“પણ મહારાજ ક્યાં ?”

“મહારાજ કારાગૃહમાં. જેવો હું ભોંયરામાં ગયો કે અક્લંક-ચરિત અને તેના માણસો બારણું ઉઘાડી તુટી પડ્યા. મહારાજ પકડાઇ ગયા. હું પથ્થર દઇ નાઠો. અક્લંક મારી પુઠે પડ્યો.” તે શ્વાસ ખાવા થોભ્યો.

“પછી ?”

“હું ઝપાટાબંધ લક્ષ્મીદેવી પાસેથી વિલાસને લઇ નાઠો. તે બેભાન થઇ ગઇ હતી. તેને ઉચકી હું મંદિરની સુરંગમાં પેઠો....”

“ મારી પાછળ અકલંક આવ્યો—આ ભોંયરામાં દંડયુદ્ધ થયું. હું જીત્યો. મેં એને છોડી દીધો. એણે દગો નહીં રમવાનું વચન આપ્યું. પાપી ગયો, પણ જતાંજતાં મારી વિલાસનું ડોકું કાપી લઇ ગયો.”

“ હેં ! ” ધનંજય ને તેની પાછળના કવિઓ ચકિત થઇ ગયા.

“ મને હવે સમજ પડી. એ કમળત અથડાઇ પડ્યો તેજ વ્રખતે તેણે આ કર્યું. ચાલો જોઇએ.” કહી તેણે મશ્વાલ લીધી ને તે પાછો ફર્યો.

તેઓ થોડે ચાલ્યા એટલે તેના યુદ્ધનું સ્થાન મળ્યું, પણ ત્યાં એ તરવારમાંથી એકજ તરવારની મુઠનો ભાગ ને એ તરવારના અગ્ર ભાગ પડ્યા હતા. એક ખુણે જ્યાં વિલાસને મુવાડી હતી ત્યાં લોહીનું ખાખોચીયું હતું.

મુઠે મોઢે બધા પાછા ફર્યા, વિલાસનું ધડ ઉચક્યું અને થોડી વારે સુરંગની બહાર આવ્યા.

ત્યાં બધા ઘોડા પર એઠા અને ઝપાટાબંધ મુસાફરી કરતા ગોદાવરી સમીપ આવી લાગ્યા.

ત્યાં ચિતા ખડકી વિલાસના ધડને ભોળે અમિદાહ આપ્યો. ભોળને રામેરામ અગ્નિ વ્યાપી રહ્યો. જેવી અગ્નિની આંચ વિલાસના ધડને લાગી કે તે મનમાં બોલ્યો: “ આનાં લોહીનાં ટીપાંએ ટીપાંને હીસાળ લઇશ. યાદ રાખજે ! ”

બીજી પક્ષે તેને વિલાસ યાદ આવી. તે નિર્દોષ કાવ્યરસિકાનું મ્હાન પણ મનોહર વદન નજર આગળ ખડું થયું. તેનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું ને તે ધ્રુસ્કાં ખાઇ રડવા લાગ્યો.

“ યુવરાજ ! પણ હવે શું ? ” ધનંજયે પુછ્યું.

“ હવે શું ? અવંતિનો રસ્તો.”

“ પણ મહારાજનું શું ? ”

ગમગીનીમાં ભોળે ડોકું ધુણાવ્યું: “કે નહીં. રુદ્રાદિત્યનું વચન હતું તે સત્ય થયું. મુંજ ગોદાવરી એકજ વાર ઓળંગશે, ખીજી વાર નહીં. એ તો હવે માન્યખેટમાંજ મરવાના.”

“આપણે કેં ખબર તો કાઢવી જોઈએ. એક કામ કરીએ: ગોદાવરી ઓળંગી છુપે વેશે ખેચાર દિવસ રહી જાણ કાઢીએ.”

“હા, મને વાંધો નથી. પણ હવે મહારાજને છોડવી શક્ય એમ લાગતું નથી.”

* * *

વિલાસની રાખ ગોદાવરીમાં વિસજીવેન કરી તેઓ ગોદાવરી ઓળંગી પાસે ગામ હતું તે તરફ ગયા.

આ ગામ જુદાજુદા રસ્તાના મથક પર હતું. ત્યાં ઉતરી તેઓએ થાક ખાધો, ન ખાધો એટલામાં ગોદાવરીને પેલે તીરે બસો ત્રણસો માણસની એક ટુકડી આવી લાગી.

ભોજ ને તેના માલવી યોદ્ધાઓએ આ ટુકડી જોઈ ને તેમનાં હાજાં ગગડી ગયાં. તેમને લાગ્યું કે નૈલપે આ માણસો તેમને પકડવાને મોકલ્યાં હતાં. પણ જોવા તે નદીને તીરે આવી લાગ્યા કે ધનંજયે આગળ આવતો યોદ્ધો ઓળખ્યો: “મહાસામંત !”

“લક્ષ્મીદેવી !” ભોળે કહ્યું.

બધા માલવીઓ જોઈ રહ્યા. સામે આવતાં માણસોની આગળ બે ઘોડા પર મહાસામંત ને લક્ષ્મીદેવી હતાં.

પણ બધાંનો દેખાવ વિકરાલ હતો. મહાસામંતના એક હાથમાં પરશુ હતી અને ખીજા હાથમાં એક મહાન ખડ્ગ હતું. તેમના મોઢા પર લોહીઆળ ધા હતા, તેમનો ઘોડો પણ લોહીલુહાણ હતો.

લક્ષ્મીદેવીનું સ્વરૂપ ચંડિકાસમું ભયાનક હતું: તેમના એક હાથમાં રક્તથી લાલ બનેલી તરવાર હતી, તેમના શરીર પર ધુળ અને લોહી-

ના ઓધરાળા હતા, તેના જીન સાથે એક ડોકું બાંધેલું હતું. જેવા આ એનો દેખાવ હતો તેવાજ તેના સૈનિકાનો હતો. દરેકના હાથમાં નાગાં શસ્ત્ર હતાં, દરેકનું દીલ લોહીથી ખરડાયેલું હતું, દરેકની મુખ-મુદ્રા પણ ભયાનક હતી.

“ ધનંજય ! આ આપણને પકડવા નથી આવતા, પણ યુદ્ધમાંથી આવતા લાગે છે.” ભોજે કહ્યું.

એટલામાં મહાસામંતે “ જય સ્યૂનેશ્વર ” કહીને ઘોડાને એડ મારી નદીમાં ઝંપલાવ્યું. તેમની પાછળ લક્ષ્મીદેવી ને તેમના બધા અનુચરો-એ પણ તેજ પ્રમાણે કર્યું.

આ તરફ ભોજ ને તેના સ્વારો ઘોડા પર ચઢી નાસી જવું કે નહીં તેની સમજ ન પડવાથી જોષ રહ્યા અને જેવા મહાસામંત નદીને આ પાર આવ્યા કે તેમણે ભોજને ઓળખ્યો.

“ રસનિધિ ! ”

“ મહાસામંત ! તમે ક્યાંથી ? ” કહી તેણે પોતાનો ઘોડો મહાસામંતના ઘોડાની પાસે લીધો.

“ હું સ્યનદેશ જઈ છું.”

એટલામાં લક્ષ્મીદેવીનો ઘોડો નદી તરી ત્યાં આવી લાગ્યો.

“ ભોજરાજ ! હવે એ મહાસામંત નથી. સ્યનદેશના મહારાજ-ધિરાજ બીલ્લમરાજ છે—”

લક્ષ્મીદેવીની આંખો લાલ ને ફાટેલી હતી, તેના હોઠ દબાયેલા હતા, તેને અંગેઅંગ ઝતુન ને ક્રોધ વ્યાપેલાં હતાં. રસનિધિ આ બચકર મૂર્તિ જોષ રહ્યો અને જોતાં તેની નજર લક્ષ્મીદેવીના જીન પર લટકેલા શિર પર ગધ.

વિકરાળ લક્ષ્મીદેવીએ બચકર રીતે હસીને ચોટલો પકડી તે શિર ઉપર કર્યું.

“ ને આ સૂનાધિપનો વિજયખ્વજ.” લક્ષ્મીદેવી ખડખડ-કોણ સમજાવતું કારમું જૂત હસે તેમ-હસી પડી.

બોળે એ મુખ જોયું-ઓળખ્યું. તે મુખ પર વિલાસની મુખ-મુદ્રાની છાપ હતી.

તેને કમકમાં આવ્યાં, આંખે અંધારા આવ્યાં અને ખેલાન થઇ તે ઘોડા પરથી ધરણીએ ઢલ્યો.

પ્રકરણ ૩૧ મું

લક્ષ્મીદેવીએ તેલંગણ કેમ છોડ્યું ?

અક્ષાંકચરિતના ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવને કારી ધા લાગ્યો. હાર ખાધાથી તે અત્યારે નિરાશાર થઇ રહ્યો હતો, છતાં તેના હૃદયમાં હળાહળ એરે વાપ્યું.

એટલામાં તેણે ડોકર ખાધી અને પડતાં ભાંગેલી તરવારનું એક અડધીયું હાથ લાગ્યું તે લઇ તે આગળ આવ્યો. બે ડગલાં આગળ ચાલતાં તેણે ફરી ડોકર ખાધી અને બેભાન વિલાસના શરીર પર પડ્યો.

હાર ખાધી એ માનભંગ સહ્ય હતો, પણ બોજ વિલાસને લઇ જાય એ માનભંગ અસહ્ય હતો. વેર વાળવા ઉત્સુક અનેલા તેને એક ધાતકી વિચાર આવ્યો. વિચાર આવતાં તેણે તેને અમલમાં મુક્યો. તરવારના અડધીઆવતી વિલાસનું ડોકું કાપી તેણે હાથમાં લીધું.

આ ઘોર કર્મ કરીને તે આગળ વધ્યો. તેના હૈયાનો ભાર ઓછો થયો—એક ધાથી પાપી બોજ અને નીમકહરામ વિલાસ જાનેને તે શિક્ષા કરી શક્યો.

થોડું આગળ જતાં મશાલ લઇ તેને શોધવા નીકળેલા સૈનિકો મળ્યા. વિલાસનું શિર હાથમાં લઇ લોહીભીના કુંવરને આવતો જોઇ તેઓ ચમકીને ઉભા રહ્યા—તેમનાં સખત હૃદયો પણ કંપી ઉઠ્યાં.

“ પાછા ચાલો ” કુંવરે કહ્યું.

આ હુકમને માન આપી સૈનિકો પાછા ફર્યા અને ધીમેધીમે મંદિરમાં પાછા આવ્યા. ત્યાં તૈલપ ને ભીલમ થોડા ચોદ્દાઓ સહિત વાટ જોઈ ઉભા હતા. કુંવરને લોહીથી ખરડાયેલો અને હાથમાં ટપકતું માથું લઈ આવતો જોઈ બધા ગભરાઈ પાછા હઠ્યા.

“ આ શું ? ” તૈલપે બધાં ચઢાવી પુછ્યું.

“ આ— ” કહી અકલંકે માથુ ઉંચું ધર્યું. “ જે પાપિણી મને છોડી ભોજ સાથે નાસી જતી હતી તેનું માથું. ”

“ વિલાસ— ” ડોળા ફાડી ભીલમે કહ્યું.

“ હા ! તેલંગણુની ભાવી સમ્રાટી ” કંઠણુ હૈયાના કુંવરે ફરતાપૂર્ણ હાસ્યથી કહ્યું. “ એના કાકાને નસાડવામાં ભોજ ન ફાળ્યો એટલે આને લઈ નાસી જતો હતો મે તેને પકડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઉલટો એણે મને પકડ્યો અને મને હરાવી છુટો મુક્યો. પાછા આવતાં હું આનું માથું કાપી લાવ્યો. ”

“ કોનું માથું ? ” મૃણાલવતીનો અવાજ આવ્યો. તે, જમ્બહાદેવી અને લક્ષ્મી થોડા સૈનિકો સહિત અહીં આવી આવી હતી.

“ વિલાસનુ ” કહી મશાલના અજવાળામાં તેણે તે ઉંચું ધર્યું. વિલાસનુ મુખ ભયાનક નિશ્ચલતાથી બધાં સામે જોઈ રહ્યું.

એક પલ ભયાનક શાંતિ પ્રસરી રહી.

સ્વપ્નરાજ હોઠ પર હોઠ દાબી, અધકારભર્યા હૃદયથી મૂઠ જોવો ડોળા ફાડી જોઈ રહ્યો હતો. તેની વિચારશક્તિ બહુરે મારી ગઈ હતી.

મશાલોના ઉગ્ગસના વર્તુલમાં કાંઈ કુણું અને તેણે અકલંકના હાથમાંથી વિલાસનું માથું ઝુટતી લીધું.

“ મારી વિલાસનું માથું ? ” લક્ષ્મીદેવીએ ગર્જના કરી.

તેણે માથું ઉંચું ધર્યું અને ધીમેથી વિલાસનું નિર્દોષ મુખ, સુકોમલ મુખરેખા, સુંદર નયનોની નિર્જીવ નિશ્ચલતા જોયાં. બધાં તેને જોઈ રહ્યાં—વચ્ચે બોલવાની કોઈની હીંમત ચાલી નહીં.

લક્ષ્મીદેવીની મૂર્તિ અત્યારે મહિષાસુરમર્દિની જેવી થઈ રહી હતી. તેની ફાટેલી આંખોમાંથી અગ્નિ વર્ષતો હતો; તેના મુખ પર વિશ્વ-સંહારક કોપનો દુઃસહ પ્રતાપ દેખાતો હતો. શબસમાન શ્વેત થઈ રહેલી તે, માત્ર શરીરમાંથી પ્રગટી રહેલા ક્રોધની જ્વાલાથીજ બધાને આળતી હતી.

“મારી દીકરીને તો મારી?” તેણે એકદમ કુંવરને પુછ્યું.

કુંવર એકદમ જવાબ ન દઈ શક્યો.

“ચાલો હવે-” તલપરાજ આવતું તોફાન શમાવવા બોલવા ગયો.

લક્ષ્મીદેવી વચ્ચે બોલી ઉઠી: “બીલ્લમરાજ! જોયું? અકલંક-અરિતના પગની રજ માથે મુકો કે તમારી એકની એક દીકરીની આ દશા કરી!” તે ડોળા ફાડી પોતાના પતિ સામે જોઈ રહી. તે બીચારો ચોદ્ધો અમ્મ બની જોયા કરતો હતો હતો. તે જોસ્સાભર તેના તરફ ફરી “ધિક્કાર છે તમારા જેવા બાયલાને! તમારા હાથ ક્યાં બળી ગયા છે? તમારાં આયુધો ક્યાં વેચી આવ્યા? આ પિશાચે આ એકની એક દીકરીનું શિર છેલ્લું ને તમારામાં એનું શર છેદવાની શક્તિ નથી? શું જુઓ છો? જુઓ છો શું?” તેના અવાજમાં, અનિવાર્ય તિરસ્કાર અને ક્રોધ સમાયા હતા.

બીલ્લમના કપાળ પર કરચલી વળી, પણ તે કંઈ બોલીચાલી શક્યો નહીં, માત્ર લક્ષ્મીદેવીના મુખ સામે જોઈ રહ્યો.

“લક્ષ્મી! આ શું બકે છે?” મૃણાલવતીએ પોતાની હંમેશની ટેવથી સત્તાવાહી અવાજે કહ્યું, “જરા બાન રાખ.”

“બાન! બાન!” લક્ષ્મીદેવીના ઝનુનથી મૃણાલ પણ અંજલિ ગઈ. “મારી દીકરીએ શા ગુનો કર્યો હતો? અત્યારે મુંજની જોડે માળવા તો તમે નાસી જવાનાં હતાં? તમારું ડોકું ધડ પર છે, કારણ કે તમે તૈલપરાજનાં બહેન ને આનું ડોકું ધડ પર નથી, કારણ કે એ સૂનદેશન કંગાલ ને કાયર રાજની છોકરી કેમ?”

વીજળી પડી હોય તેમ બધા ચમક્યા ને એકમેકના મોં સામે જોઈ રહ્યા. તૈલપ સૌથી પહેલાં સ્વસ્થ થયો. એને લાગ્યું કે સૈનિકો દેખતાં આ ફજેતો થાય તે ઠીક નહીં. તેણે બીલ્લમને કહ્યું: “મહા-સામંત લક્ષ્મીદેવીને લઈ જાઓ.”

“ક્યાં ?” એક ડગલું આગળ આવી, ગાંડી થઈ ગઈ હોય તેવી લક્ષ્મીદેવીએ તૈલપની સામે ડોળા ફાડી ખરાડો માર્યો, “બીલ્લમરાજ લઈ જાઓ મને-હા, મારે સૂનદેશ. હવે આ ભૂમિનું અન્નજલ ઝેર સમાન છે. પણ તમે શું કરશો ? તમે તો દાસ છો, હાથે ચુડીઓ પહેરી છે, હીજડાઓની હારમાં બેઠા છો. તમે શું લઈ જવાના હતા ? હું જન્મશ. હું ચાલુક્ય મહારાજાઓની કુંવરી છું. હજાર વીરાંગનાઓનું ઝનુની લોહી મારી રગમાં છે. હું એકલી બસ છું—મારી દીકરી મારી, મારો દેશ ડુબાવ્યો તેનું લોહી પીવા.” તે અકલંક તરફ ફરી: “નરપિશાચ ! ચંડાલ ! ને તારું લોહી પીઉ ત્યારેજ હું ખરી.”

બીલ્લમની આંખમાં ભયંકર તેજ આવ્યું અને સાથે બોલવાની શક્તિ પણ આવી. “દેવી ! હમણાં તો ચાલો.”

“હા. ચાલો સૂનદેશ, આ પાપભૂમિમાં પલવાર પણ રહેવું નથી” સત્તાથી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

“બીલ્લમ !” જરા આગળ આવી તૈલપે કહ્યું, “આને લઈ જાય છે કે નહીં ?”

“ખબરદાર !” ધીમેથી બીલ્લમ આગળ આવ્યો ને લક્ષ્મીદેવી અને તૈલપ વચ્ચે ઉભા રહી તેણે કહ્યું. તેનું પ્રચંડ શરીર સ્વસ્થ શાંત હતું, તેનો અવાજ ખોખરો પણ ભયંકર હતો. “દેવી ખરું કહે છે. ચાલો આપણે દેશ.” કહી તેણે લક્ષ્મીદેવીનો હાથ પકડ્યો ને તેને ખેંચી જવા લાગ્યો.

ઐટલામાં તેની નજર બોંય પર પડેલા શંખ પર પડી. તેણે તે લીધો ને પોતાના સૈનિકોને બોલાવવાનો ઘોષ કર્યો.

તૈલપ આ ઘોષનો અર્થ સમજ્યો. ને ગુસ્સાભર્યો આગળ આવ્યો.

“ભીલ્લમ! આ શું કરે છે? તું પણ ગાંડો થયો છે?”

ભીલ્લમ તૈલપથી એક હાથ ઉઘો હતો. તેણે એક જખરી મુઠ્ઠી તૈલપના માથા પર ધરી.

“શું?”

તૈલપરાજ એ ડગલાં પાછળ ખસ્યો ને હોઠ કરડી બોલ્યો:
“અત્યારે માન્યખેટ નહીં છોડાય.”

“જેઉ છું કાણુ આડે આવે છે?” આમ કહી ભીલ્લમ શંખનાદ સાંભળી દોડી આવેલા તેના સૈનિકો તરફ ફર્યો. “ઘોડા લાવો. આપણે સ્વનદેશ જવું છે” કહી તે લક્ષ્મીદેવીને લઇ ચાલતો થયો. વચમાં પડવાની કોઇની તાકાત નહોતી, કારણકે ભીલ્લમતું પ્રચંડ બાહુબલ જગજગીતું હતું. થોડી વાર બધાં ચિત્રવત્ ઉભાં રહ્યાં.

“અકલંક! રાજગઢ ને ગામનાં બારણાં બંધ કરાવ” તૈલપે કહ્યું.

જવાબમાં સ્વનરાજનો શંખનાદ દૂરથી સંભળાયો અને મહેલમાં યોદ્ધાઓની દોડાદોડ થઇ રહી.

જેતજેતામાં સ્વનરાજના યોદ્ધાઓ સજ્જ થયા. લક્ષ્મીદેવીની ભયંકર મુખમુદ્રા અને વિલાસના શિરના વિજયધ્વજથી દરેકના રોમેરોમમાં ઝંતુન વ્યાપી રહ્યું. તે જેતજેતામાં ઘોડે ચઢ્યા ને શંખનાદના વિજયી ઘોષ કરતા આગળ વધ્યા. અકલંકે અને તેટલા યોદ્ધાઓને તૈયાર કરી આ યોદ્ધાઓને જતા અટકાવવા મોકલ્યા.

સ્વનરાજ અને તેના યોદ્ધાઓ ઝંતુનના પુરમાં આગળ વધ્યા અને માન્યખેટના દરવાજા આગળ યુદ્ધ થયું.

ભીલ્લમરાજ ને લક્ષ્મીદેવીએ કેર વર્તાવ્યો. તેમના સૈનિકાએ શૌર્યની સીમાએ પહોંચી શોણિતની સરિતાઓ વહેવડાવી. તે સરિતા પાર કરી આ નાનું સૈન્ય માન્યખેટ છોડી આગળ વધ્યું અને ગોદાવરી કિતરતાં બોજને મળ્યું.

પ્રકરણ ૩૨ મું

લિલ્લા

હુદ્રમાં હુદ્ર પ્રાણીની અધમતા ને માનહીનતા મૃણાલવતી અત્યારે અનુભવતી હતી. તેણે ધારેલું પરિણામ આવ્યું નહીં—એટલુંજ નહીં, પણ સદાને માટે મુંજ હાથમાંથી ગયો—વખત છે ને તે પ્રાણુ પણ ખુએ. વળી આખા જગતમાં તેની ફજેતી થઇ અને વૈરાગ્યના આડંબરથી જે માન, સત્તા ને શાંતિ મળ્યાં હતાં તે બધાં તદ્દન નાશુદ થઇ ગયાં. છેલ્લાંછેલ્લાં લક્ષ્મીદેવીએ એક વાક્યે આખા જન્મારાનું વેર લીધું અને હવેથી તેલંગણનાં કાગડાં કુતરાં પણ તેની સામે નહીં જુએ એવી અધોગતિએ તે પહોંચી. મુખ ગયું, પ્રણય ગયો, વૈરાગ્ય ગયો, માન ગયું, સત્તા ગઇ, છતાં વસુંધરા-એ ન આપ્યો માર્ગ ને યમે ન લીધા પ્રાણ.

તે પોતાના ખંડમાં ગઇ અને શૂન્ય બની બેઠી. તે ન સ્વસ્થ રહી શકી, ન રડી શકી, ન રસ્તો ખોળી શકી. વિલાસની લાલસા, સત્તાનો શોખ ને વૈરાગ્યનો મોહ ત્રણે જાણે વૈતરણી તરી ગએલાં સ્વજન હોય તેમ દૂરથી તેને છેલ્લા પ્રણામ કરી રહ્યાં ને સજલનયને તે પડી રહી—ન તેમને ખોલાવી શકી કે ન તેમની પાછળ વૈતરણી ઓળંગી શકી.

મરવાનું મન થયું-પણ યમરાજ આદરવાની હીંમત નહોતી, છતાં યમરાજ ને તૈલપ એ બેમાં તેને યમરાજનું શરણુ ઓછું અરુચિકર લાગતું હતું.

પણ રખેને વિષનો ખાલો અધુરો રહી ગયો હોય તેમ તૈલપનાં પગલાં તેના તરફ આવતાં સંભળાયાં. તેનામાં સ્વાસ્થ્ય લાવવાનું જોર નહોતું-સામે થવા જોટલું સ્વમાન નહોતું. જેમ હતી તેમ વીજળીના પ્રભાવથી પડેલા ધરસમી તે નિરાધાર બની બેસી રહી.

તૈલપ આવ્યો. તેણે આટલી વારમાં મૃણાલ વીશે માહિતી મેળવી લીધી હતી. વખત ક્વખને મુંજ સાથેનો તેનો મેલાપ, અકલંકને તેણે આપેલી ખબર ને લક્ષ્મીદેવીનો ટાણો-આ બધાથી તેને ખાત્રી થઈ હતી કે મૃણાલેજ વિષયલાલસામાં મુંજને છોડવવાનું કાવત્રુ ઉભું કર્યું હતું. આથી તેના કચવાટનો પાર રહ્યો નહોતો. મૃણાલ વૈરાગ્ય છોડી, વિષથી બને. મુંજને નસાડવામાં સામેલ થાય; કાવત્રાં-બાળે નાસી છુટે, જતાં જતાં અકલંકને હરાવી જાય; બીલ્લમ જેવો શરવીર થોડો તેને છોડી સ્વાતંત્ર્યનો બુંડો ઉઠાવે-આ બધા ઉપરાંત ખપરી પડેલા ધાથી તે અકળાઈ ઉઠ્યો હતો. એક પલકમાં મૃણાલની બુદ્ધિનો ને બીલ્લમના બાહુનો સહાયો ગયો અને બીલ્લમ ને ભોજ જેવા પ્રતાપી દુશ્મનો પાક્યા-એ ગુચવણી જખરી હતી; અને તેમાં મૃણાલના સ્ખલનનું કલંક લાગ્યું. વિજયને શિખરેથી આ ખાધમાં પડવું એ તે બીચારાને દુઃસહ થઈ પડે તેમાં નવાઈ જેવું નહોતું.

પણ આ ગુચવણીમાંથી રસ્તો કાઢવાની કે તુટેલી રચના ફરી ઉભી કરવાની તેને પુરસદ કે શક્તિ નહોતી. અત્યારે તે માત્ર ક્રોધ ને દ્વેષ બેનોજ શુભામ થઈ રહ્યો હતો-અને તે બંનેનું કેદસ્થાન મુંજ અને મૃણાલ બન્નાં હતાં.

તે આવ્યો અને થોડી વાર નિઃશબ્દ તિરસ્કારથી મૃણાલને જોઈ રહ્યો. તેની ઝીણી આંખોમાં અનિર્વાચ્ય દ્વેષ હતો; તેના હોઠ પર

ભયંકર તિરસ્કાર હતો; તેનું મન એ દ્રેષ અને તિરસ્કારથી કોષ્ટને પણુ ભસ્મ કરવા તલપી રહ્યું હતું.

“કેમ તેલંગણનાં રાજ્યમાતા?” તેણે કૂર અને શાંત અવાજે કહ્યું: “અવંતિ કેટલું દૂર છે?”

મૃણાલ જોઈ રહી-શીઘ્રારીએ ઘેરેલી હરિણીની નિરાશાભરી આંખે, શું બોલવું તે તેને સુઝ્યું નહીં. તૈલપે આગળ ચલાવ્યું:

“કુલાંગાર! આના કરતાં તો માને પેટે પથ્થર પડી હોત તો વધારે સારું. નિષ્કલંક તપસ્વિની!” કહી તૈલપ ખડખડ હસ્યો. “શો તારો વૈરાગ્ય ને શી તારી નીતિ? આવું કરતાં તો તેલંગણની વારાંગના-એ પણુ ખીચારી શરમાઈ મરે!”

મૃણાલે નીચેથી ઉંચું જોયું. તેની શીઘ્રી આંખમાં નિરાશા હતી. તે તૈલપના શબ્દોનો કે અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી.

તિરસ્કારથી હસીને તૈલપ બોલ્યો: “તને તેલંગણમાં ખીજી કોષ્ટ ન મળ્યું કે મુંજ પર મોહી પડી?” શબ્દશબ્દ ખંજર હોય તેમ ધીમેથી, કસાઈની રસભરી કૂરતથી બહેનના હૃદયમાં તે મારી રહ્યો.

મરતું પ્રાણી પણુ નિર્થક કરેલા ઘાની કૂરતાથી ગુસ્સો ન શમાવી શકે તેમ નિરાધારીમાં ઘેલી બનેલી મૃણાલમાં પણુ કોષ્ટના અંકુરો પુટ્યા. તેણે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હતું, પણુ મુંજ માટેનો તેનો મોહ તેવો ને તેવોજ રહ્યો હતો. પોતાને કહેલા અપશબ્દોની તેને પરવા નહોતી, પણુ મુંજ-તેના હૃદયમાં રમી રહેલી એક માત્ર મૂર્તિ-નું જરા જોટલું અપમાન પણુ તેને સાલ્યો ઉડ્યું. તે તૈલપ સામે જોઈ રહી ને થોડી વારે બોલી:

“તેલંગણ તો શું, પણુ આખી પૃથ્વી પર એનો જોટો તો બતાવ?”

તૈલપની આંખમાં ભયંકર તેજ આવ્યું, તેના હોઠ કંપી ઉઠ્યા. તેના કોષ અને દ્રેષ પર છવાએલું તિરસ્કારનું આવરણ ખસી ગયું. તેણે ડોળા ફાડી પુછ્યું:

“એશ્વરમ! મારે મોઢે પણ આ કહેતાં લાજતી નથી?”

“શા માટે લાજું?” મૃણાલે ખિજતાથી કહ્યું. તેનો પ્રભાવશાલી સ્વભાવ પોતાનું સામ્રાજ્ય ધીમેધીમે એસાડતો ગયો. “તું નહોતો સમજ્યો મારો વૈરાગ્ય ને તું નથી સમજતો મારો મોહ. મુંજની મશ્કરી કરે છે? મૂર્ખ! તારા જેવા દશહજાર તૈલપ ભેગા થાય તોપણ તેને ન પહોંચે” કહી તે તૈલપની સામે ઉભી થઈ.

“શાપ્પાશ તપગ્વિની! શાપ્પાશ તેલંગણની રાજ્યમાતા! શા તારા મોઢામાં આ બોલો શોભી રહ્યા છે?”

“શોભી રહે કે નહીં તેની મને પરવા નથી. મારા હાથ અત્યારે હેઠા પડ્યા છે. મારું જીવન મારે હાથે મેં ચુંથી નાખ્યું છે. મારે મુઠે કોઈ નીસાસો મુકનાર નથી. હું ઉગ્રતાપસી હતી, તેલંગણની રાજ્યવિધાત્રી હતી; હવે મને બધા કુલટા કહી મારા નામ પર થુંકશે—” મૃણાલ શ્વાસ ખાવા જરા થોભી. તૈલપ જરા હસ્યો.

“—છતાં હું તાપસી બની જે ગર્વ ધારતી હતી, તારી બહેન ને તારા રાજ્યની વિધાત્રી થઈ જેટલો ગર્વ ધારતી હતી તેટલોજ ગર્વ—તેથી વધારે ગર્વ પૃથિવીવલ્લભની વલ્લભા થઈ ધારું છું.”

“હા-હા-હા—” તૈલપ ખડખડ હસી પડ્યો. “ત્યારે તું પણ જો. મેં તને અત્યાર સુધી મા સમાન-મારી પરમેશ્વર સમાન-ગણી. હવે તને પણ હું પુરેપુરો સ્વાદ ચખાડું છું.”

“તું શું સ્વાદ ચખાડતો હતો? મને લાગ્યપ્રુટીને તો વિધિ કે સ્વાદ ચખાડવામાં મણા રાખતોજ નથી.” તેણે ગમગીનીભર્યા અવાજે કહ્યું.

“પહેલાં તો તારા પૃથિવી-વલ્લભને સ્વાદ ચખાડું, પછી તને.”

“તે તો સદા સુખનોજ સ્વાદ ચાખે છે. તેને તું શું કરવાનો હતો?”

“હજી તને મારા પ્રતાપની ખબર નથી.”

હવે તિરસ્કારપૂર્વક હસવાનો વખત મૃણાલને આવ્યો. તે હસી.

તૈલપ ધુરકયો ને મુગે મોઢે જખ ખારી ઉઘાડીને કહ્યું: “જે—”

મૃણાલે એક ડગલું આગળ આવી જોયું. બહાર શેરીમાં એક ઘરના ખારણા આગળ મુંજ ઉભો હતો. તેને હાથે ને પગે બેડી હતી, તેના હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર હતું, તેની પાછળ બે ખડ્ગધારી સૈનિકો ચાલતા હતા.

“તારો પૃથિવીવલ્લભ સાત દિવસ ઘેરેઘેર દુકડા માગી ખાશે. પછી—”

“પછી?” શ્વાસ ઘેરી મૃણાલે પુછ્યું.

“પછી—જ્યાં તું ન મળે ત્યાં—યમસદનમાં.”

“કેમ જાણ્યું?”

અત્યારે આવી દયાજનક અધમતામાં પણ મુંજ તેનો તેજ હતો. તેના મુખ પર શાંતિ ને આનંદ હતાં. તેની આંખો ઘડીમાં સૈનિકો જોડે, ઘડીમાં રસ્તે ચાલનાર જોડે વાત કરતાં નીચી રહેતી હતી. તેના ગૌરવમાં કે સ્વાસ્થ્યમાં જરા પણ ભંગ થયો નહોતો; તેના હાથમાં બેડી ને ભિક્ષાપાત્ર રાખ્યાનિહ જેવાં લાગતાં હતાં.

જે ઘર આગળ મુંજ ઉભો હતો તેમાંથી એક યુવતિ નીકળી અને મુંજ તેમજ સૈનિકોને જોઈ ગભરાઈ પાછી હઠી.

“સુંદરી! ગભરાય છે શું કામ?” સ્નેહ ને આદરભર્યાં નયનો તે સ્ત્રી પર ઠારી, હસીને મુંજે કહ્યું.

“મહારાજ!—” પેલી સ્ત્રી ક્ષોભથી બોલી.

“આથી બીજું રહ્યું શું? આમ ન હોત તો માન્યખેટના નાગરિકોને પૃથિવી-વલ્લભની પીછાન કેમ પડત? ઘરમાં કેં છે? હોય તો આપ.”

“મહારાજ! અત્યારે—”

“જે કેં હોય તે. તૈલપના રાજ્યભવનના પકવાન કરતાં તો વધારે સારુંજ હશે. જોઈ તો ખરો કે પાકશાસ્ત્ર કોનું સરસ-અવતિનું કે માન્યખેટનું?”

પેલી સ્ત્રી દોડતીદોડતી ઘરમાં ગઇ અને કું ખાવાનું લઇ મુંજના બિલાપાત્રમાં નાખ્યું.

મુંજે હાસ્યભર્યા નયને કહ્યું: “સુંદરી! આટલું યાદ રાખજે” કહી એક સંસ્કૃત શ્લોક કહ્યો.

પેલી સ્ત્રી ન સમજવાથી જોઇ રહી. મુંજે હસીને કહ્યું: “હા. ભુલ્યો. આ અવંતિ નથી. જો, ચંદ્રલેખા! આ તારા પુષ્પમાલ શા હાથના સુકુમાર પાશમાંથી પ્રણયી છુટવાનું કરે તો તેને મૃદ લેખી તેનો તિરસ્કાર કરજે, કારણ કે પૃથિવીવલ્લભ પણ આ હાથ છે કે પદ્મની દાંડી છે તેના ભ્રમમાં પલવાર બિલાપાત્રમાં શું નાખ્યું તે જોવાનું વીસરી ગયો.”

પેલી સ્ત્રી શરમાઇ નીચું જોઇ રહી. તેનું મોઢું હસીહસી રહ્યું. મુંજ પણ આનંદથી હસતો હતો.

“આ તારો પૃથિવી-વલ્લભ જોયો?” મુંજ ખીજી શેરીમાં વળ્યો એટલે તૈલપે મૃણાલને કહ્યું.

“મેં તો ક્યારનો જોયો છે. તું જોઇ લે નહીં તો રહી જશે.” મૃણાલે તિરસ્કારથી કહ્યું. “પૃથિવી-વલ્લભ તો આજ. તું પ્રાણ પટકશે તો પણ આવો થવાનો નથી” કહી તે ત્યાંથી ફરી.

હોઠ કરડી તૈલપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩૩ મું

પૃથિવી-વલ્લભ કેમ ખંચાયો?

સાત દિવસ સુધી મુંજે બિક્ષા માંગી ને પોતાનો દિગ્વિજય કર્યો; આખું ગામ તેની પાછળ ઘેલું થઈ ગયું; દરેક નરનારી તૈલપને શાપ આપવા લાગ્યાં; દરેક જણ મુંજ ખચે તેવી બાધા લેવા બેઠાં.

પણ આ વખત તૈલપ છેતરાય તેમ નહોતો. મૃણાલ પર, મુંજ પર, મુંજની સાથે બોલે તેના પર સખત પહેરો રહેતો અને શબ્દ શબ્દ તૈલપને કાને જતા. તૈલપને ધીમેધીમે માલવરાજના ચમત્કારી વ્યક્તિત્વનું અને પોતાની કથળેલી બાજનું જ્ઞાન આવતું ગયું અને જેમજેમ આ જ્ઞાન આવતું ગયું તેમતેમ મુંજને મારી નાંખવાનો સંકલ્પ તે દૃઢ કરતો ગયો.

હંદેરો પીટાવી તેણે જગતને જાહેર કર્યું કે સાતમે દિવસે સવારે પાપાચારી મુંજને, મૃણાલવતી પાસે છેલ્લી બિક્ષા માંગાવી રહ્યા પછી, હાથીને પગે કરવામાં આવશે. અને આ વિજયમહોત્સવમાં જાગ લેવા તેણે આખા દેશને નિમંત્રણ આપ્યું.

આખો દેશ દીગ થઈ ગયો. હજારો અંતરમાંથી રોપના ને તિરસ્કારના ઉદ્ગારો બહાર પડ્યા, હજારો નયનોમાં આંસુ આવ્યાં, હજારો નિઃશ્વાસો આ અન્યાયની સામે મુગો પોકાર કરી રહ્યા.

પણ તૈલપનો સંકલ્પ નિશ્ચય હતો. સાતમે દિવસે આખો દેશ

રાજ્યભુવનના આગળના ચોગાનમાં ભેગો થયો. આરે તરફ, બારીઓ-માં, છાપરે લોકોની ઠઠ મચી હતી.

રાજ્યભુવનના ઓટલા પર મૃણાલવતી મ્હાન ને ગંભીર વદને ઉભી હતી. તેના કદરુપા મોઢા પર પણ શોકે સૌંદર્યની છાયા નાંખી હતી. તેની આંખો રડીરડી રાતીચોળ થઇ ગઇ હતી. અવારનવાર તેના હૈયામાંથી નિઃશ્વાસ નીકળતો હતો. જેનાથી લોકો ત્રાસતા તેને આજે તેઓ દયાભીની નજરે જોઇ રહ્યા. મનમાં પણ તેનું આચરણ વખોડવાની કઠોરતા કોઇ સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષ રાખી શક્યાં નહીં.

મૃણાલ પાસે લિલા મંગાવી મુજને ક્ષુદ્રતાનો આકરામાં આકરો અનુભવ કરાવવો એવો તૈલપનો વિચાર હતો. મૃણાલ આ હેતુ સમજી અને પહેલાં તેમ કરવા ના પાડી, પણ તૈલપે તેને પલવાર પણ મુજને મળવા દેવાની ના પાડી હતી અને આ હૃદયભેદક શરત કબુલ કર્યા શીવાય મુજને મળવાની બીજી તક મળે એવી નહોતી એટલે આખરે તેણે કબુલ કર્યું. તેનાસખત હૈયા માટે પણ આ આધાતો અસહ્ય થઇ પડતા હતા.

મૃણાલની બાજુ પર રાણી જમ્જાદેવી ને કેટલીક સખીઓ ઉભી હતી. રાણીનું મુખ પણ શીકકું ને ચિંતાભર્યું હતું. સામે તૈલપ ઉભો હતો. તેના મુખ પર ક્રૂરતા ને નિશ્ચલતા હતી; તેની આંખો-માં દ્વેષ ને વિજયનો ઉલ્લાસ હતો. તે પોતાના કટાવેરી અને મા જેવી બહેનનો છેદ્દો ચિતભેદક મેલાપ જોયા-એ બેની વેદના જોઇ આનંદ પામવા-આતુર બની ઉભો હતો.

વચ્ચે ખુલ્લી રાખેલી જગ્યામાં એક મદોન્મત ગજરાજ ડોલતો હતો. તેને નીશામાં ચક્રચુર બનાવ્યો હતો. તેના પર એક અનુભવી મહાવત બેસી મહા મુશ્કેલીએ તેને કાણુમાં રાખતો હતો. હાથી લાશ આંખો વડે નગરજનોને નીહાળી રહ્યો હતો ને થોડીથોડી વારે

સુંઠ લંબાવી, અવાજ કરી પોતાનો ગુસ્સો જાહેર કરતો હતો. મુંજ કારાગૃહમાંથી નીકળીને આવ્યો. લોકોમાં શાંતિ પ્રસરી રહી અને બધા એકીટશે જોઇ રહ્યા.

ખંચાયા વિના, કોઇના કલ્યા વિના, તે સીધો મૃણાલ ઉભી હતી ત્યાં આવ્યો ને હસ્યો. તેનું હાસ્ય અત્યારે પણ સદાના જેવું મોહક હતું.

“કેમ મૃણાલવતી ?” ઘણે દિવસે પ્રિયતમાને મળ્યો હોય તેવો રણુકાર તેના અવાજમાં હતો. મૃણાલ પહેલાં જવાબમાં હસી શકી નહીં, પણ તરત મુંજના મોહક હાસ્ય ને અવાજનો જાદુ તેના પર પ્રસરી. તે હસી-મીઠું, ધીમું, મ્લાનવદને. તેની આંખો સ્નેહભરી થઇ. ખંતેની દષ્ટિ તેજસ્વી કરે એકમેકને આર્તીંગી રહી. બધા શ્વાસ ધેરી જોઇ રહ્યા.

“હવે શાનું દાન આપશો ?” રસિક પ્રણયી એકાંતવાસમાં જે સુમધુરતાથી પુછે તેમ પૃથિવીવલ્લભે પુછ્યું “જે હતું તે તો ક્યારનું આપી દીધું ?”

મૃણાલવતી આ શબ્દો સાંભળી ઘેત્રી બની ગઇ. તેને રામેશભ પ્રણયમારુતનો ભયંકર સુસવાટ વાઇ રહ્યો. તે દુઃખ, સમય ને સ્થલ વીસરી ગઇ-માત્ર મોહાંધ નેત્રે હૃદયનાથની રસિક મૂર્તિ નીહાળી રહી.

“સુંદરી ! ગભરાવાનું કારણ નથી. દુનીઆ તો ભુંડી ને અજ્ઞાન છે ને રહેવાની. તમે તો તમારું જીવન સરસ કર્યું—બધે દુનીઆ ગમે તે કહે.”

મૃણાલ ભાન ભુલી ગઇ-તૈલપનું, નગરજનોનું, લોકલાજનું. ભિક્ષા આપવાનું પાત્ર હાથમાંથી ફેંકી દીધું ને તે દોડી મુંજના બેડીવાળા પગે વળગી પડી.

“ક્ષમા કરો મહારાજ ! પૃથિવી-વલ્લભ ! મેં તમને જીવતા માર્યા” કહી મૃણાલે મુંજના પગની રજ માથા પર મુકી.

“તમે? મારું મૃત્યુ તો હું જન્મ્યો ત્યારનું નક્કી થયું હતું. તેમાં તમે શું કરી શકો? ઉઠો.”

આ જોઇ તૈલપ ઓટલા પરથી કુદ્યો ને મૃણાલનો હાથ પકડી તેને છુટી પાડી. લોકોની ને સૈનિકોની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં.

“તૈલપ! મારા પરનું વેર એ બાપડી પર કાઢ્યે શો ફાયદો?”

“ચુપ રહે. ચંડાલ!”

“શા માટે હું રહું?” હસીને મુંજે કહ્યું, “ચુપ રહેવાનો વખત તો તારો છે. આ પહે તારો દિગ્વિજય પુરો થયો.”

સુરસામાં શું કહેવું તે ન સૂઝતાં તૈલપ મુગો રહ્યો. મુંજે પોતાનું તેજસ્વી મુખ ચારે તરફ ફેરવ્યું, હસ્યો ને બધા સાંભળે એમ કહ્યું:

“મૂર્ખા! કેં નજરે સુઝે છે? અવંતિના સિંહાસન પર સિંહ સમો મારો ભોજ ગર્જે છે અને સૂનદેશમાં ભીલ્લમ મારું વેર વાળવા તલસે છે. તારી બહેન ને તારી પ્રજા તારી નથી રહી-મારી બની છે. વિજય કોનો મારો કે તારો?”

“હમણાં મારો હાથી તારો વિજય દેખાડશે” કહી તૈલપ મૃણાલ-ને ઓટલા પર બેસાડી ને આગળ આવ્યો.

મુંજ ખડખડાટ હસ્યો:

“એમાં મારો વિજય કે તારો? તું મને નમાવા માંગતો હતો ને હું વગરનમે જીવન પુરું કરીશ. તું નીતિનો આડંબર ધારતો હતો ને અભારે તેને છોડી રાજહત્યાનું પાપ વહોરે છે. વિજેતા કોણ હું કે તું?”

મુંજનો અવાજ તિરસ્કારભર્યો તે મેદનીમાં ગાજી રહ્યો.

તૈલપે અકળામણમાં હોઠ કરડ્યા. તેની આંખમાંથી વિષભર્યાં કિરણો કુટ્યાં.

“સૈનિકા! પકડો એને.”

“શા માટે ? હુંજ મારી મેળે ચાલ્યો” કહી ગળેંદ્રસમાં, ગૌરવભર્યા ડગ ભરતો તે ગજરાજ તરફ ચાલ્યો.

અધા જોઇ રહ્યા-આંખો ફાડીને. અધાનો શ્વાસ રુંધાઇ રહ્યો. મુજ શાંતિથી આગળ ચાલતો-પાછળ તૈલપ ને થોડા સૈનિકો આવતા.

પેલા હાથી આગળ આવી મુંજ ઉભો રહ્યો ને તૈલપના હુકમથી સૈનિકોએ તેની બેડી કાઢી નાંખી.

બેડીઓ છુટી કે મુંજ ટટાર થઇ ઉભો રહ્યો. તેણે પોતાના કપાળ પર પડતા વાળ ઉંચા કર્યા અને વિશાલ ભાલથી ઓપતું મુખ લોકો તરફ ને મૃણાલ તરફ ફેરવ્યું. તેની આંખમાં નીડરતા હતી, પૃથિવીની વલ્લભતાસૂચક નેજ હતું. તેના હોઠ પર મીઠું, ગૌરવભર્યું હાસ્ય હતું.

લોકોને કમકમાં આવ્યાં. કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો રડવા લાગ્યાં. મૃણાલ ગાંડાની માફક જોઇ રહી. સૈનિકો હોઠ પર હોઠ બીડી કર્તવ્યપરાયણ થઇ રહ્યા.

“તૈલપ !” નીરાંતે મુંજે કહ્યું “જો, મારું મૃત્યુ આખરે તો પૃથિવી-વલ્લભને શોભે એવુંજ રચાયું.”

તૈલપ નિશ્ચલ હોડે કૂરતાભર્યો ઉભો હતો. તેના હૃદયમાં નિરાશા પ્રસરતી હતી. તેને લાગતું હતું કે મરતાંમરતાં પણ મુંજ પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવતો હતો. મુંજ જરા ખિન્ન થાય, તેની વલ્લભતા જરા અદૃષ્ટ પામે તેની વાટ તે જોઇ રહ્યો હતો.

“ચાલ ! નહીં તો સૈનિકોને બોલાવું.”

મુંજે એક તિરસ્કારભરી નજર તૈલપ પર નાંખી ને હાથીની સુંઢ પાસે બે ડગલાં તે આગળ ગયો.

ત્યાં જઇ તે ખંચાઇને ઉભો.

તૈલપને જોઇતી તક મળી-“કેમ ગભરાયો ?”

“પૃથિવીવલ્લભ ગભરાય તો પૃથ્વી રસાતલ જાય. ગાંડા ! એ તો માત્ર એક વિચાર આવ્યો.”

“શા ?”

“એટલોજ—” ગર્વથી મુંજે માથું ઉંચું કર્યું. તેની આંખો જરા રનેહલીની થઇ “કે બીચારી સરસ્વતીનું શું થશે ?”

“એટલે ?”

લક્ષ્મીર્યાસ્યતિ ગોવિંદે વિરશ્રીર્વિવેશ્મનિ ।

ગતે મુજે યશઃપુંજે નિરાલમ્બા સરસ્વતી ॥ ૧ ॥ *

એટલું કહી અનિવાર્ય તિરસ્કારથી તૈલપ તરફ પુંઠ કરી તે હાથી તરફ ફર્યો.

“ગજરાજ ! રાગ્નઓમાં ગજ એવો પૃથિવીવલ્લભ તારી પાસે આવ્યો છે.”

થોડી વાર વિચાર કરનાં, રમનો હોય તેમ હાથી સુંઠ દલાવી રહ્યો અને મુંજે તેને પંપાળ્ય કર્યો. આખરે શાંતિથી તેની સુંઠને તે વળગ્યો ને ઉપરથી મહાવતે અંકુશ માર્યું. હાથીએ સુંઠ વીંટી મુંજને ઉંચકી લીધો.

હાથીએ સુંઠનું ચુગળું ઉંચું કર્યું—નીચું કર્યું; અનેક વાર તેની વચ્ચે હસનો, પ્રભાવજરી આંખો વડે ગર્વ દર્શાવતો પૃથિવીવલ્લભ કાઢીનાગ નાથના શ્રીકૃષ્ણ સમો લોકોની નિશ્ચય ને સજલ આંખો અગાડી રમી રહ્યો. ગજે પ્રે ધોય કર્યો ને સુંઠને એક ઝોક વધારે આપ્યો. પૃથિવીવલ્લભનો વિજયધોષ ગાજી રહ્યો:

‘જય મહાકાલ !’

* * * *

લોકોમાં હાહાકાર થયો—મૃણાલવતીની કારમી ચીત્ત ગગનને ભેદી રહી. મુંજ હાથીના પગ તળે અદૃષ્ટ થઇ ગયો હતો. હાથીએ પગ મુક્યો—ભાર દીધો—કચરાવાનો અવાજ થયો ને તેણે પગ ઉંચકી લીધો.

જમીન પર પૃથિવીવલ્લભનું શય છુંદાઇને રોટલો બની પડ્યું હતું.

સમાપ્ત.

* લક્ષ્મી તો ગોવિંદને ત્યાં જશે, કીર્તિ વીરને ત્યાં જશે, પણ થરાના પુનરૂપ મુંજરાજ મરતાં બીચારી સરસ્વતી નિરાધાર થઈ રહેશે.

નવા વર્ષથી નવું સ્વરૂપ

ગુજરાતના ગૌરવરૂપ

અત્યુનમ લોકપ્રિય સચિત્ર માસિક

ગુજરાત-

ના તમે આજેજ આહક થાઓ !

કારણ કે એ

● રમણીય ચિત્રોનો ભંડાર અને રસભર્યા સાહિત્યનો ખજાનો

છે. એમાં

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીની જનસમાજને માહિત કરનાર
આહુ ઐતિહાસિક વાર્તા રાજાધિરાજ;

ગુજરાતના વૈદ્યવૃક્ષ સાક્ષરરત્ન રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથનાં સ્મરણ-
મુકુરો ને ખીજા લેખો;

ઉત્તમ લેખિકા સૌ. ખડેનકીલાવતીની દીક્ષયરૂપ ઢુંકી વાર્તાઓ, રેખા-
ચિત્રો અને નાટિકાઓ;

સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. ખુશાલ તલકશી શાહનું હાસ્યમય અને કટાક્ષપૂર્ણ
“ મોહનમાયા ”નું નાટક;

ગુજરાતના પનોતા કવિઓ રા. નાનાલાલ, ખલવંતરાય ઠાકોર, તથા
રા. લલિતનાં મધુરાં કાવ્યો,

શીવાય અન્ય ઉત્તમ લેખકોની મધુર વાર્તાઓ, સ્કેચો, કાવ્યો તથા
અવલોકનો વગેરે પણ આપનામાં આવે છે.

આ વર્ષથી “ ગુજરાતી સાહિત્ય ”

જે ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનું દિગ્દર્શન કરાવે છે અને જે અપૂર્વ
વસ્તુ ગુજરાતની દરેક વ્યક્તિને વાંચવા લાયક થશે તે પણ આપનામાં

આવશે. માટે આજેજ આહક થઇ તમારાં નામ

સત્વર નીચેની ઠેકણે નોંધાવો.

‘ ગુજરાત ’ કાર્યાલય
૨૨, બેકલાલસ લેન, મેડાજ
રૂઢી, રોડ, મુંબઈ.

વ્યવસ્થાપક, “ ગુજરાત. ”

સંસદ-ગ્રંથાવલિ

અંક ૧, ૨ ને ૪ બહાર પડી ચુક્યા છે

અંક ૧ લેા:—રણજીતરામના નિબંધો: સ્વ. રણજીતરામ વાવા માઘ મહેતાના વિવેચનાત્મક, ગંભીર અને વિચારમય લેખોનો આ સંગ્રહ પહેલી વારજ પ્રગટ થયો છે. કીંમત રૂ. ૧-૮-૦. (પોપ્ટેજ જુદું).

,, ૨ જો:—ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ: રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીનું સાહિત્યસંસદના પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે અપાયેલું ભાષણ જેમાં ગુર્જર સંસ્કૃતિનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મનોહર અને સચોટ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. કીંમત રૂ. ૦-૪-૦. (પોપ્ટેજ જુદું).

,, ૪ થો:—કોનો વાંક? રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીની આ એક અપૂર્વ સામાજિક નવલકથા છે જેને પુરાં કર્યા શીવાય તમે મુકી શકશો નહીં.

કીંમત રૂ. ૩-૦-૦ (પોપ્ટેજ જુદું).

સોલ એજન્ટ:—આર. વનમાળીદાસ, જુની ભાટીઆ-મહાજનવાડી સામે, ૩૮૭, કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબાઇ.

થોડા વખતમાં બહાર પડશે.

,, ૩ જો:—પુરંદર પરાજય અને અવિભક્ત આત્મા: રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ રચેલાં આ વેદકાલનાં બે અપૂર્વ નાટકો છે. એ સુંદર ચિત્રોત્પત્તિ સુશોભિત કરવામાં આવ્યાં છે. કીંમત રૂ. ૦-૧૨-૦ (પોપ્ટેજ જુદું).

આ પુસ્તકો મળવાનું કેકાણું:—

“ગુજરાત” કાર્યાલય,

૨૨, બેકહાઉસ લેન, મેડોઝ રસ્તી,

કોટ, મુંબાઇ નં. ૧.

પ્રકાશક :

ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની, લી.

૨૨, બેકહાઉસ લેન, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ.

મુદ્રણસ્થાન: સાહિત્ય પ્રેસ ૨૨, બેકહાઉસ લેન, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, કોટ-મુંબાઈ.

મુદ્રક: લાલશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.
